

Кубань Україна

Выпуск 2
Краснодар 2007

Пам'ятник запорожцям висадившимся
у Тамани 25 августа 1792 года под командой
подполковника Саввы Белого

Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань –Україна»
Товариство українців Кубані
Наукове товариство ім. Шевченка
Кубанський казачий хор

КУБАНЬ – УКРАЇНА

питання історико-культурної взаємодії

КУБАНЬ – УКРАИНА

вопросы историко-культурного взаимодействия

ВИПУСК 2 ВЫПУСК

Краснодар
ООО «Картика»
2007

УДК 947.1/9(471.62)

ББК 63.3(235.71)

К 88

К 88 Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 2. – Краснодар: ООО «Картика», 2007. 250 с., ил.

Сборник содержит материалы конференций «Кубань – Украина», проведённых 8 октября 2006 г. и 24–25 марта 2007 г. в Краснодаре. Предназначен для историков, филологов, географов, краеведов, студентов, учителей и всех, кто интересуется историей и культурой Украины и её взаимосвязями с Кубанью.

Збірник містить матеріали конференцій «Кубань – Україна», що відбулися 8 жовтня 2006 р. і 24–25 березня 2007 р. у Краснодарі. Призначено для істориків, філологів, географів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто зацікавлений у вивченні історії та культури України, її стосунків з Кубанським краєм.

Редакционная коллегия:

кандидат исторических наук А. М. Авраменко (ответственный редактор), кандидат исторических наук В. В. Грибовский (*Никополь*), доктор исторических наук М. Ф. Дмитриенко (*Киев*), доктор географических наук И. П. Ковальчук (*Львов*), кандидат биологических наук Я. И. Осецкий, И. М. Скибицкая (ответственный секретарь), кандидат филологических наук В. К. Чумаченко.

Научные редакторы: А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко.

Рецензенты:

доктор географических наук В. И. Вишневский (*Киев*)

кандидат исторических наук А. И. Селицкий

Печатается по решению Правления общества «Содружество "Кубань-Украина"», та Краснодарської філії Донецького осередку Наукового товариства імені Шевченка.

ISBN 978-5-9901033-2-0

© Коллектив авторов, 2007.

© Краснодарская краевая общественная организация «Содружество "Кубань-Украина"»

От редактора	5
<i>Сергієнко М.Г.</i> Кубанська делегація на IV Всесвітньому форумі українців у Києві (серпень 2006 року) та сучасні культурні стосунки Кубані з Україною	8
<i>Слободян А.А. (Анищерионск).</i> Краснодарская региональная общественная организация украинская диаспора «Содружество»	14
<i>Дмитрієнко М.Ф., Хведченя С.Б. (Київ).</i> Історико-географічні та історико-картографічні дослідження в Інституті історії України НАН України	17
<i>Чухліб Т.В. (Київ).</i> Територія, кордони та міжнародний статус Українського правобережного гетьманату (матеріали для підготовки однієї з карт Національного атласу України)	32
<i>Грибовський В.В. (Нікополь).</i> Обставини та хід переміщення причорноморських погайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х років XVIII ст.	58
<i>Бойко А.В. (Запоріжжя).</i> Атласи Південної України останньої чверті XVIII століття	68
<i>Шкуро В.И.</i> Первос пополение Черноморского казачьего войска малороссийскими казаками (1808–1811 гг.)	90
<i>Самовтор С.В.</i> Переименование кубанских станиц и хуторов в 1910–1912 гг.	95
<i>Леусян О.А.</i> Неосуществлённый железнодорожный проект начала XX века (о разработке идеи сооружения железной дороги Туапсе–Керчь–Умань)	99
<i>Шевченко Г.Н.</i> Запорожские корни атамана Черноморского казачьего войска Ф. А. Бурсака и связи его семьи с Украиной	103
<i>Федина А.И.</i> Дружба Тараса Шевченко и Якова Кухаренко	110
<i>Елистратова О.Н.</i> Кубанский историк П. П. Короленко и украинская общественность	114
<i>Муртузови З.Д.</i> Ф. А. Коваленко – организатор художественно-графических экскурсий	117
<i>Ктиторев С.И. (Армавир).</i> Украинские страницы в истории первого зимнего театра на Кубани (штрихи биографии антрепренёра П. В. Прохоровича)	123
<i>Чухлій С.О. (Харків).</i> «Кубанський період» в житті і діяльності професора Харківського університету М. В. Клочкова (1877–1952)	129
<i>Тернавский Н.А.</i> Взаимодействие украинской и русской этнических культур в кубанском казачестве	136
<i>Алмазов Ю.Б. (ст. Саратовська).</i> Українські етнонімічні прізвища на Кубані	139
<i>Бондарь Н.И.</i> Дед/Дид – Баба (материалы к этнокультурному словарю Кубани)	144

<i>Николаева П.В.</i> Праздничная культура в календарных обрядах и обычаях кубанских казаков	151
<i>Жиганова С.А.</i> Черноморский комплекс свадебных музыкальных текстов кубанских казаков: особенности ритмической организации	155
<i>Кубякин Е.О.</i> Был ли геноцид украинского населения на Кубани в 1930-е годы?	162
<i>Скибицкая И.М.</i> «Кубань с Украиной»? или кто раскачивает политическую лодку сегодня	169
<i>Зайцев Г.А.</i> Украинская тематика в новых фондах по истории кубанского казачества, поступивших в Государственный архив Краснодарского края.....	178

ПУБЛИКАЦИИ ЧЛЕНОВ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМЕНИ ШЕВЧЕНКО ПУБЛІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

<i>Ковальчук І.П. (Львів).</i> Поселенський фактор впливу на природне середовище Західної України: історико-географічні виміри	181
<i>Осецький С.І.</i> Останній день орлиного гнізда. (Ліквідація Запорізької Січі у 1775 р.)	212
<i>Чумаченко В.К.</i> Из переписки этнографа М. А. Дикарева с редакциями украинских журналов «Правда» и «Зоря»	217
<i>Чумаченко В.К.</i> Неизвестный автограф украинского историка Д. И. Яворницкого (Эварницкого)	236
<i>Авраменко А.М.</i> Нові карти з історії козацьких військ на українських теренах (Азовське, Бузьке, Катеринославське. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо)	242
Список сокращений	247
Сведения об авторах	247

Фотографии и рисунки: с.56, 107–109, 128, 216

Карты: с. 55, 209–211, 242–246

Составители сборника выражают благодарность за финансовую поддержку: генеральному директору ООО «Центр-Юг-Жилпромстрой» В. Н. Тищенко, генеральному директору ООО «Фирма "Гешефт"» М. В. Ильюшину генеральному директору ОСО «ВМВ» В. В. Моргуну председателю Краснодарской региональной общественной организации украинская диаспора «Содружество» А. А. Слободяну

На обложке воспроизведена репродукция картины А. А. Ччина «Высадка черноморских казаков на Тамани 25 августа 1792 года»

ОТ РЕДАКТОРА

Когда руководители современной России и её многочисленные идеологи упрекают современную Украину в гонениях на русский язык, то украинцы говорят, что даже во Львове есть русские школы, в киосках можно свободно купить русские газеты, в библиотеках огромное количество книг на русском языке, а есть ли всё это на Кубани – в самом украинском крае в России? Приходится признать, что в Краснодарском крае нет ни одной украинской школы, в киосках никогда не бывает газет на украинском языке, нет радио- и телепередач на украинском языке, даже в крупнейших библиотеках книга на украинском языке – большая редкость, ибо эти книги были давно уничтожены и имеются лишь случайные издания, попавшие в фонды в последнее время. Всем известно, каким огромным успехом пользуются гастролы Кубанского казачьего хора под руководством Виктора Гавриловича Захарченко по городам Украины, с неизменным успехом выступают и детские коллективы под руководством Николая Григорьевича Сергиенко, посетившие все области Украины. А могут ли кубанцы вспомнить, когда в последний раз приезжал из Украины какой-либо ансамбль по приглашению краснодарской администрации? Ещё в советские времена у Краснодара появились города-побратимы, в том числе на Украине. А помнят ли сейчас краснодарцы, с какими городами Украины были установлены побратимские связи? Поддерживаются ли они сейчас? И что делает краснодарская администрация для поддержки таких побратимских связей с городами Украины? Симптоматично, что в Краснодаре, где белорусов несравненно меньше, чем украинцев, есть Отделение Посольства Республики Беларусь, но нет даже Консульства Украины (Генеральное консульство Украины находится в Ростове-на-Дону). В крае, где начальство любит поговорить о казачьих традициях, это, мягко говоря, странно.

Лишь недавно зарегистрированы три небольших украинских общества, которые, в отличие от адыгов или армян, не получают никакой финансовой поддержки от краевых властей. Когда мы обращаемся с просьбой о разрешении провести конференцию и предоставить зал в любом удобном месте, то краснодарские чиновники относятся к этому с подозрением, какого не вызывает мероприятие курдов, евреев, армян, татар, поляков или черкесов. Сказывается давнее стремление советских властей ассимилировать украинское население, растворить его в русскоязычной среде. Администрация Краснодарского края выделяет огромные суммы на культурные нужды шапсугов, а в ответ в печатных изданиях шапсугов и в Адыгее культивируется антирусский национализм, на конференциях раздаются требования признать геноцид адыгов в XIX веке, а наиболее последовательные идеологи публикуют программы выдавливания русского населения и в перспективе выхода Черкесии из Российской Федерации. Зато на культурные нужды украинцев денег кубанской администрации жалко. Да и по данным официальной статистики украинцев в Краснодарском крае осталось очень мало (значительно меньше, чем армян), так стоит ли выделять на них деньги? Поэтому памятники украинской культуры постепенно исчезают, как

вропрочем, и другие памятники, ибо современные российские власти поражают своим культурным одичанием.

В Краснодаре сейчас под предлогом «реконструкции» идёт разгром исторического центра города, о чём наиболее полно и обстоятельно говорится в новейших книгах В. В. Бондаря [1], но его не собираются выслушивать: власти интересуют только деньги любой ценой! Такой хищной администрации ещё не было. Впрочем, это старая кубанская традиция. Ещё мудрый И. Д. Попка в середине XIX века писал: «про то, например, как правил кошевой, как пополнялась убыль в куренях, как выростали казаки *из падалицы*, как властвовала и интриговала войсковая старшина, то есть войсковая олигархия, и с какими вельюшками угасало запорожское своевольство, – лучше умолчать» [2]. Казалось бы, Кубанское казачье войско должно сказать своё слово, защитить остатки кубанской старины для потомков и выгнать с позором заезжих и местных хищников. Но лидеры казачества хорошо прикормлены, всем довольны и не собираются ссориться с властями. А в это время в районе Сочи ожидаемая Олимпиада уже стала трагедией для многих местных жителей, которых власти стремятся выдавить отсюда на самых грабительских условиях, что уже получило название «сочивыжималка». Тут бы и вмешаться славным казакам, но им некогда – они предпочитают заниматься парадами. Разумеется, в этой стране бесполезно говорить, что в цивилизованных государствах без согласия собственника его никто не вправе сгонять с места – в стране постиндустриального феодализма, которой является сегодня Россия, законы носят весьма избирательный характер. Разве можно таким властям объяснить значение культурного наследия?

Одним из последних актов, вызывающих недоумение, является фактическая ликвидация Литературного музея, располагавшегося в доме атамана Я. Г. Кухаренко. С самого начала его создали на правах отдела Краснодарского государственного историко-краеведческого музея, что не было удачным решением. А в 2006 г. сотрудницам, создававшим Литературный музей, дирекция внезапно сообщила, что они будут сокращены по штату, а Дом Кухаренко подлежит ремонту. Чуть позже этим же сотрудницам вдруг предложили неэквивалентное трудоустройство, а затем фактически вынудили подать заявление об увольнении по собственному желанию! Долгое время после увольнения всех сотрудников ликвидированного Литературного музея никакого ремонта не было, а в здании разместили таксидермистов, которые работают с химикатами, что могло только способствовать дальнейшему разрушению здания. Судьба Дома Я. Г. Кухаренко вызвала понятную обеспокоенность украинской общественности и это нашло отражение не только в прессе, но и в солидных академических изданиях. Так, в «Истории украинского казачества» сказано: «Позорным фактом стало закрытие в 2006 г. Литературного музея в Краснодаре, основу фондов которого составило эпистолярное наследие Я. Кухаренко, в частности и его переписка с Т. Шевченко» [3]. Разумеется, хочется верить, что краснодарская администрация найдёт в себе силы восстановить Литературный музей в Доме Я. Г. Кухаренко. Но почему не вернуть туда энтузиастов, которые, получая микроскопическую зарплату (о которой неприлично даже говорить, ибо пособие по бедности должно выглядеть

более солидно), все свои силы и знания отдавали сбору, изучению и сохранению литературного наследия Кубани?

Участники конференции «Кубань – Украина» 24–25 марта 2007 года уже выражали обеспокоенность в связи с судьбой Дома Я. Г. Кухаренко и даже был начат сбор подписей в защиту уничтожаемых сейчас памятников культуры. Учёные Краснодара представили результаты своих исследований, направленных на сохранение историко-культурного наследия, имеющего отношение и к Кубани, и к Украине. Материалы двух конференций, проведённых обществом, вызвали большой интерес в Генеральном консульстве Украины в Ростове-на-Дону, были отклики в украинской прессе.

Предлагаемый вниманию читателей 2-й выпуск сборника «Кубань–Украина» содержит статьи некоторых докладчиков, выступавших на двух конференциях, а также материалы, присланные в редакцию сборника после второй конференции. По нашей просьбе откликнулись наши друзья – исследователи из Киева, Харькова, Львова, Запорожья, Николая, (А. В. Бойко, В. В. Грибовский, М. Ф. Дмитриенко, И. П. Ковальчук, С. Б. Хведченя, Т. В. Чухлиб, С. А. Чухлий). Мы публикуем статьи на языке оригинала, ибо для читателей нашего сборника украинский язык не может быть чужим. Так как краснодарские власти успешно ликвидировали все школы, где преподавался украинский язык, а в магазинах и киосках края не продают ничего на этом языке, то публикуемые тексты дадут желающим богатый материал для изучения украинской научной и разговорной лексики.

Группа статей посвящена различным аспектам украинской культуры (Н. А. Тернавский, Ю. Б. Алмазов, Н. И. Бондарь, П. В. Николаева, С. А. Жиганова), а также биографиям деятелей украинской культуры и науки, либо выдающимся личностям, чья жизнь связана с Украиной (статьи Г. Н. Шевченко, А. И. Фединой, О. Н. Елистратовой, З. Д. Муртузовой, С. Н. Ктиторова, С. А. Чухлий). Публикуются также выступления руководителей украинских общественных организаций (Н. Г. Сергиенко, А. А. Слободян). Отдельно выделены публикации членов Научного общества имени Шевченко, основанного во Львове в 1873 году и фактически ставшего первой неофициальной украинской академией наук. Членов ИТШ в Краснодаре возглавляет В. К. Чумаченко.

Надеемся, что читатели найдут в сборнике много для себя интересного. Все, кто пожелает принимать участие в наших конференциях и иных мероприятиях, способствующих укреплению связей Кубани с Украиной, могут писать на электронный адрес: kroje@mail.ru или на почтовый адрес: 350000, Краснодар, а/я 3285.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Бондарь В.В. Город Екатеринодар в пространстве и времени: Опыты исторической урбанистики. Монографический сборник. Краснодар: Издатель Игорь Платонов, 2006. 128 с.; Бондарь В.В. Краснодар: судьба старого центра. К проблеме

современного кризиса историко-архитектурного облика города. Краснодар: Издатель Игорь Платонов, 2007. 80 с.

2. Попка И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. Краснодар, 1998. С.118.

3. Історія українського козацтва: Нариси. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т.2. С.414.

© 2007 р. М. Г. Сергієнко

КУБАНСЬКА ДЕЛЕГАЦІЯ НА ІV ВСЕСВІТНЬОМУ ФОРУМІ УКРАЇНЦІВ У КИЄВІ (СЕРПЕНЬ 2006 РОКУ) ТА СУЧАСНІ КУЛЬТУРНІ СТОСУНКИ КУБАНИ З УКРАЇНОЮ

18–20 серпня 2006 року в Києві пройшов ІV Всесвітній форум українців. Сталось так, що від кубанських делегатів учасником форуму, за квотою Президії Української Всесвітньої координаційної ради, був я (як голова громадської організації «Товариство українців Кубані») і Микола Васильович Кожура – керівник української громади м. Сочі. Повинні були бути ще люди і ми подавали їх до загального списку у Москву, але Москва, на жаль, розподілила таким чином, що від Кубані поїхали тільки два представники. Таке рішення в столиці мотивували тим, що на форум повинні були їхати представники якомога більшої кількості суб'єктів Південного федерального округу. Я висловлював свій протест, будучи впевненим, що багато з них, хоч і заявили, на форум не прийдуть. Так і сталося. Замість 8-ми делегатів від ПФО приїхало лише 4. На мою думку, це недоробка нашого московського центру.

На жаль, не зміг приїхати український хор з Лазаревського центру української культури для участі в мистецькій частині заходу. Однак було прекрасне тріо гармоністів з Краснодару, яким керує Леонід Шапошник. Хотів би звернути особливу увагу на те, що у форумі брали участь представники 43 країн. Та при цьому мистецьких колективів (по кількості країн) було небагато. Проте дуже сильно за кількістю і якістю були представлені колективи Російської Федерації. Українці Росії мали найширшу географію від Сахаліна і Хабаровська з потужними хоровими колективами до українсько-російського прикордоння. Тим більше, що це були лише самодіяльні колективи, а не представники високого мистецтва чи державних колективів. Це говорить про те, що на місцях все ж зберігаються народні традиції і культура, зберігається самоідентифікація цих людей і, головне, не тільки тих, хто потрапив в радянський час в різні регіони Росії, що природньо. А ось на Кубані, хоча багато хто і називає себе кубанцями, а не українцями, кажучи: «ми козаки», чітко знають, що у них українське коріння. З такими ж людьми ми зіткнулися і під час розмови з учасниками хору з Хабаровська. Є такі, що вже в третьому чи й четвертому поколінні народжені там, але пам'ятають своє українське походження і до цього часу зберігають українську балачку, тобто розмовну мову, як у нас на Кубані.

Чи виправдав IV Всесвітній форум сподівання українських діаспор і присутніх на ньому людей? Подібні форуми проводити необхідно. Це не український винахід. Це давно світова практика. Та і на обширах колишнього Радянського Союзу є подібні з'їзди в Казахстані, в Азербайджані. Росіяни збиралися в Москві спочатку під егідою церкви. Все охопити неможливо, але багато питань поставлено. Вони донесені безпосередньо до тих, хто має їх вирішувати. І це головне. Остаточний підсумок можна буде підвести на наступному форумі. Однозначно можна констатувати успіх концерту – звіту діаспори «Український спів у світі» в Національному Палаці «Україна». Дуже запам'ятовувався перший день роботи форуму і, зокрема, виступ Президента України Віктора Ющенка. Досить жорстко виступила голова Європейського конгресу українців Ярослава Хортяні на адресу керівництва України. Різка критика була і у виступі керівника Світового конгресу Аскольда Лозинського. Проте все це було сприйнято Президентом, і він відзначив, що йому досить непросто було сидіти в залі і слухати всі ці зауваження і критику. Розмова була дуже відвертою, хоча оцінка голови держави теж була неоднозначною. Треба відзначити, що Президент не просто прочитав свій виступ, а прореагував на виступи попередників, намагався відстоювати свою точку зору і «тримати цей удар». В той же час говорив про перспективи розвитку Української держави. На жаль, багато було невіршених організаційних моментів, які часто на подібних заходах зводять нанівець великі фінансові затрати. Недоліком було і те, що під час голосування в залі знаходилися всі хто хотів. А повинні були бути 450 людей: по 150 осіб від східної і західної діаспор і 150 делегатів від України. Я вважаю це найбільшим порушенням.

Хочу сказати, що в ході роботи форуму ми були дуже завантажені бо, крім безпосередньої участі в засіданнях та інших заходах зібрання світового українства, ще двічі збиралось об'єднання українців Росії в готелі «Братіслава» і в Українському Домі. Дуже багато питань накопичилось у російських українців. А ще ж були окремо виборні зібрання. І все ж я думаю, що подібні форуми (може з кращими результатами) відбуватимуться і надалі. Вони необхідні як українській діаспорі, українцям за кордонами Вітчизни, так і самій Україні, оскільки саме через українську діаспору можна дієво і результативно працювати над підвищенням позитивного іміджу України в світі.

Чи були рішення форуму, що прямо чи опосередковано стосувалися українців Кубані? Безпосередньо Кубань не виділялась, а загалом мова йшла про організацію освітньої мережі, підтримку культури, засобів масової інформації, що існують в різних країнах. І стосовно Кубані підійшли б ті рішення, які приймалися в рамках форуму. Всі ми знаємо і про так звану четверту хвилю еміграції, що склалася за останні 15 років. Це дійсно проблема і для її вирішення більш активну позицію зайняли представники західної діаспори: Іспанії, Греції, Італії. Але ті ж проблеми, що вони піднімали стосовно себе, характерні і для українців, що знаходяться на території нашого краю. Це перш за все узаконення їхнього перебування тут, пенсійне забезпечення, зв'язок з Батьківщиною, пенсія при поверненні, стаж і т.п. Проблем дуже багато і коли будуть вивчені і систематизовані всі матеріали зібрання «4-ї хвилі», я думаю, що це буде важливо

і для тих українців, що тепер опинились на території Краснодарського краю і збираються пов'язувати з ним свою долю. У всякому разі на найближчий час найважливіша проблема – необхідність легалізуватись в краї і не втратити при цьому зв'язку з Україною, не втратити громадянство. У всякому разі, ті завдання, що поставили перед собою делегати «4-ї хвили», будуть доноситись до керівництва України і тих країн, де живуть українці, в тому числі і Російської Федерації. Тим більше, що це вже робилося під час зустрічей на дуже високому рівні. Вирішення цього питання було б вигідно і Росії. Найгостріші проблеми сьогоденної Росії, по-перше – демографічна, а по-друге – гостра нехватка робочих рук. І ми вже бачимо подвиги в цьому питанні. Якщо раніше дуже жорстко обмежувались набуття громадянства і переміщення, то тепер громадяни України можуть бути в Росії 3 місяці, а раніше перебування обмежувалось трьома днями, після чого потрібно було знов реєструватися.

Але громадська організація «4-а хвиля», якою керує Оксана Білозір, реальної допомоги не може надати, крім інформаційної. Треба віддати належне західній діаспорі. Вона ніяких грошей і не вимагає, а навіть і відмовляється від них. Люди в змозі заробляти на себе і свої потреби самі. Але вимагають, щоб саме на законодавчому рівні були підписані міждержавні угоди. Між іншим, з Італією такий договір вже є, на стадії завершення з Іспанією і Португалією. Адже по суті питання одне і те ж: люди не хочуть бути нелегальними мігрантами. Ми ж знаємо, що багато з них виїхали під виглядом туристів, залишилися там і тепер ховаються від поліції. Тому західна діаспора і ставить питання про легалізацію наших громадян, щоб вони в будь-який час могли виїхати додому до сімей і повернутись назад на роботу. Приміром, в Греції, де потужно працює українська діаспора «4-ї хвили», говорять: «ми хочемо бути захищеними на території Греції».

Крім зустрічей з Президентом була зустріч з віце-прем'єром Дмитром Табачником, який, між іншим, говорив і про те, що в майбутньому постане питання про узаконення подвійного громадянства в Україні. Ми знаємо, що зараз, згідно чинного українського законодавства, громадяни України не можуть мати подвійного громадянства. Вирішення цієї проблеми полегшило б стан мільйонів українців, що живуть і працюють в Росії. У багатьох тут знаходяться і сім'ї. Цими проблемами буде займатися Міністерство закордонних справ. Але справа в тому, що в Україні дуже часто відбувається зміна пріоритетів діяльності органів і організацій. Якщо спочатку все було покладено лише на громадські організації (товариство «Україна» і УВКР), то згодом цю роботу було перекинуто на Державний комітет національностей і міграцій. Цей комітет працював, як міг. Можна навіть сказати, що йому не давали працювати, тому що він знаходився постійно у стадії реорганізації. То до нього додавали «і культів», то знову прибирали цю проблему. То його переводили в стан міністерства, то повертали в комітети. А все це проходило через звільнення працівників, новий набір кадрів і реорганізацію. Якщо комітет добре і працював, то це при І. Москалю, теперішньому представникові Президента в АР Крим. Але як тільки комітет працював, майже відразу було створене управління по зв'язках з діаспорою в МЗС. При цьому функції були передані управлінню, а фінансування залишили в комітеті. І вийшло, що гроші в Держкомнаці, але вони не можуть ними

користуватись, тому що не мають таких функцій, а ті могли б розпорядитись, але у них немає грошей. Все за незабутнім В. С. Чорномирдиним: «хотіли, як краще, а вийшло, як завжди».

На жаль, в Товаристві «Україна – Світ» зараз криза. Під час зустрічі з віцепрем'єром з гуманітарних питань була дуже відверта розмова, на яку я навіть не сподівався. Дмитро Табачник сам розказав про проблеми, що існують в Товаристві «Україна – Світ». Раніше там дійсно працювали професіонали. Можна було приїхати в Товариство «Україна» і вирішити всі свої питання. Але тепер, коли на чолі організації стоять не професіонали, а в більшій мірі «кар'єристи і хапуги» (з тієї ж розмови), робота значно погіршилась чи, можна сказати, зійшла на ніщо. В дійсності там на ім'я організації працює Алла Кендзера, яка намагається щось робити і робить для підтримки марки Товариства. На превеликий жаль свого часу на великий мінус по відношенню до «України» спрацювала західна діаспора. Її працівники заявляли, що Товариство «Україна» – це радянська структура, яка, між іншим, проіснувала 45 років, що це КГБістська структура і тому її треба обов'язково перейменувати. Ну тоді і державу Україна треба було перейменувати, якщо так підходити. Від того ж що добавили слово «Світ», якість роботи не лише не покращилась, а, як бачимо, значно погіршилась. Таким чином, українські громадські організації, що займаються проблемами заробітчан, не можуть отримати ніякого фінансування з Києва.

Треба розраховувати, перш за все, на себе. Ми, «Товариство українців Кубані», існуємо вже 15 років і розраховуємо лише на себе. Головне завдання нашої організації – це пропаганда України на Кубані і Кубані в Україні в рамках культури і мистецтва. Тому ми співпрацюємо з Товариством «Україна», Центром гуманітарного співробітництва. Ми також безпосередно виходимо на співробітництво з філармоніями, управліннями культури на місцях (зокрема це Волинське, Кіровоградське, Черкаське обласні управління), окремими творчими колективами. Стосунки ці вже подолали десятирічний рубіж і давно вийшли за рамки просто службових чи громадських. Це вже особисті, дружні відносини. Чи, наприклад, те ж Міністерство культури. Нас там завжди зустрічають дуже тепло.

Які зараз перспективи культурної взаємодії між Кубанню і Україною? Враховуючи територіальну особливість Кубані (знаходження між Україною і рештою Росії), новинна бути особлива увага до українців Кубані в плані підтримки тут мови і культурних традицій. Ось тут з боку Міністерства культури України могли б ініціюватись такі заходи, як українські бібліотеки, допомога у створенні на базі окремих вищих навчальних закладів Кубані кафедр українознавства, організація мовних курсів з викладанням української мови. Повинна бути і зустрічна зацікавленість. Адже і політика нормально вибудовується, коли є нормальна культурна взаємодія. Але для цього потрібна також підтримка Адміністрації Краснодарського краю. Можливо, мої слова не сподобаються представникам інших національних діаспор Кубані. Але правителю українці – це слов'янські першопоселенці Кубані і повинні мати певний пріоритет. Кубань – самобутний край, але він здобрений українськими костями і фактично обжитий українцями. Зараз це перлина Росії і це дійсно так. Кубань зберегла б свою самобутність не тільки підтримуючи український спів, який принесений

сюди тими ж першопоселенцями, але зберігаючи і мову. На превеликий жаль українська мова на Кубані законодавчо в 30-ті роки була заборонена (репресована) і до цього часу не реабілітована. Намагання проводити якісь заняття з української мови і сьогодні, м'яко кажучи, не підтримуються, а інколи і просто блокуються. Це я знаю з власного досвіду. Свого часу ми добились були викладання кубанського наріччя, і діти нормально все сприймали, ніхто не відмовлявся. Минуло 4 роки, як предмет не викладається, а діти до цього року запитують: «А буде українська мова?» Тобто, вони хотіли цього, їм було цікаво вчити мову, тим більш всього 1 годину на тиждень. І от в єдиній на всю Кубань школі (у Краснодарі, вул. Володарського, 5) предмет ліквідували, правда, дозволили факультатив. Те ж можна сказати і про бібліотеки. Українських книг в них немає бо всі подібні відділи переведені в краснодарську бібліотеку на вулиці Гончарова. Та якщо втрачена мова то і книги української не стане зовсім. Книга не буде потрібною, якщо люди не розуміють української мови. Я боюсь (знову ж таки із свого досвіду роботи в школі), ми прийдемо до того, що й пісні діти співатимуть, не розуміючи їхнього змісту. Наведу один приклад. Недавно діти співали пісню на вірші Т. Г. Шевченка «Думи мої, думи мої», і я запитав одну дівчинку: «А що значить "нашо стали на папері сумними рядами"?»). А вона відповіла: «Ну это кто-то на паперти возле церкви стоит». Значить вона геть не розуміє про що співає. Зараз ще спрацює те, що старі люди знають. Та вони відходять, не передавши мову нащадкам, а потім не зможуть передати і пісні. Хотілося б, щоб крайова адміністрація зробила конкретні кроки для підтримки і цієї самобутності Кубані, для підтримки мови Кубані, яка формувалась в більшості на основі української культури. Я думаю, що було б доцільно в районах, заселених українцями, зокрема в північно-західних районах, викладати мову хоча б раз на тиждень, поки ще живі природні носії живої української мови. Я бував у станицях Батуринській, тій же Челбаскій. Старше покоління там по-російськи і розмовляти не вміє. Вони балакають, як і все своє життя балакали. Саме тому, щоб молодше покоління зберегло це надбання, треба вчити українську мову. Якщо буде українська мова, тоді буде і кубанське наріччя чи кубанська балачка.

Цікаво порівняти ставлення до проблем російської мови в Україні і української мови на Кубані. В самому «бандерівському» місті Львові є декілька російських шкіл, а в найдемократичнішому Краснодарі, де проживає багато українців – жодної школи, немає ні однієї радіопередачі і т.д. Правда при керівництві В. В. Рунова кубанським радіо і телебаченням була одна радіопрограма. Вона виходила раз на два місяці 25 хвилин, але і її прикрили. Були і телепрограми. Я привозив з українського телебачення концерти, був спектакль «Украдене щастя», де грали народні артисти Наталія Ужвій, Амбросій Бучма. А Микола Яковченко у «Фараонах»? Та і телепередачі закриті. Керівництво краю могло б показувати, що україномовна частина населення Кубані причетна до того, що Кубань є перлиною Росії. Що українська мова і українська культура зберігаються. Це був би козир в будь-якій розмові між політиками України і Росії. На жаль, на території Краснодарського краю існує деяка упередженість до українського питання. Про мене говорять, що я націоналіст. Але за роботу дня

Кубані губернатор Олександр Ткачов нагородив мене срібною медаллю «За вклад в розвитие Кубани».

А тепер давайте подивимось, як в цьому питанні виглядає Україна. Ми з дитячими колективами проїхали по Україні через Керч, Севастополь, Харків, Київ, Луцьк, Львів і скрізь нас зустрічали прекрасно. Дітям скрізь сподобалось. Вони не відчували ніякого негативного ставлення до себе. Добре, можна подумати, що діти чогось не розуміють. Та ми брали участь у фестивалях і з Челбаським хором, в якому співають пенсіонери. Прекрасний фольклорний хор. Не знаю, чи є подібний хор в Україні. Ми були з ними в місті Володимир-Волинський, були в Луцьку і декілька годин у Львові. Вони скрізь походили і, звичайно, були у захваті. Одного разу їхній керівник Іван Васильович Русий підходить до мене в Луцьку і каже: «Григорович, а тут геть ни так, як нам наше тілвіденіє каже». Я йому відповідаю: «А що не так?» Він мені: «Ну, дивись. Нам казали шо ни можна по-руському балакать. А я дивлюся – у кіосках повно руськіх газет. Спеціально по-кацапському кажу "здрасувйтьє"», а вони міні отвічають "здрасувйтьє". Тут же все нормально. А нам брешуть». Я ж потім йому кажу: «Іван Васильович, я дуже радий, що Ви подивилися на все самі і самі зробили такий вивод».

На Україні до приїжджих з Кубані ставлення дещо інакше, ніж до росіян з інших областей. Воно якесь ближче, рідніше. Багато в чому дякуючи Кубанському козачному хору. Вони дають в основному україномовні програми. Я розумію, Віктор Гаврилович Захарченко хоче показати, що ми зберегли те, що винесли з України. Але там це сприймається часто так: Кубань – це український регіон і що там ніхто російською і не повинен говорити. Адже все це наше, це наші люди і т.д. А трапляється і таке. Необізнані люди, коли їм скажеш, що ми з Кубані, запитують: «А хіба це Росія? Та не може бути! Як Кубань – Росія?» І все ж я хотів би звернути увагу на те, що болячки, як мені здається, в суспільній сфері для Росії і України загальні (це що стосується взаємного спілкування). А тому і завдання і для громадських організацій, і для державних органів спільні також. Шукати треба те, що нас об'єднує. Тому що часто береться якийсь незначний факт і розкручується для крайнє негативного впливу, або питання однієї людини подаються так, що зіштовхуються народи. Треба шукати те, що показує, що ми народи-брати. Знаєте, в час коли мером Краснодара був Валерій Олександрович Самойленко, ми їздили в Київ підписувати договір про співпрацю між Асоціацією міст Півдня Росії і Асоціацією міст України. Ініціатором і організатором цього акту були між іншим ми. Бувша тоді віце-мер Наталія Федорівна Туценко сказала: «Тут же працює кореспондент І каналу Наталія Кондратюк, хай вона передасть на програму "Час" матеріал про цю подію». Я дзвоню Кондратюк (при Туценко все відбувається), а вона мені відповідає, що сама це питання вирішити не може і перетелефонує в Москву. Я зателефонував пізніше, і вона мені відповіла: «Нас це питання не цікавить». А буквально напередодні Кондратюк передавала про зсув ґрунту біля дев'ятиповерхового будинку у Дніпропетровську. Невже це було для Росії цікавішим ніж договір про співпрацю. який підписували мери міст Краснодар, Рівне, Майкоп, Маріуполь, Ставрополь, Львів, Белгород і т.д.? Головний російський телеканал подія не

зацікавила. Розумієте, що робитися? Я не знаю, хто в цьому винен, але дуже багато робиться окремими політиками для зіштовхування народів, а це дуже погано. І саме така інформація подається. Еліта давно поділила між собою сфери впливу, і вона між собою домовилась. А викидається весь негатив на простий люд, щоб роздори були між нормальними простими людьми, які дійсно ніяких претензій один до одного не мають, а мають хороші спогади про минуле і відчують лише хороші відчуття один до одного.

Зараз Міністерство закордонних справ України займається проблемою створення на територіях, де знаходиться українська діаспора, і перш за все на Сході, інформаційних центрів, які могли б змінити ситуацію. З цього питання я говорив на різних зустрічах і писав до МЗС. Справа в тому, що в документі про інформаційні центри зроблений на мій погляд один нехороший запис. В керівних документах написано, що центри створюються в містах, де знаходяться Генеральні консульства України. Ми ще Л. Д. Кучмі писали, що консульство має бути не в Ростові-на-Дону, а в Краснодарі. Такий крок з боку керівництва України був би правильним. Тим більше, що нас підтримувала і крайова адміністрація. Україні треба рівнятися на Європу, дотримуватись європейських стандартів. Так от, Європа в особі Греції відкрила своє Генеральне консульство в Новоросійську. Коли їхнього консула запитали чому не в Краснодарі чи Ростові, той відповів, що греки живуть в Новоросійську і на узбережжі Чорного моря. А для українського керівництва в більшості лишається радянська мотивація: там, де начальство, повинен бути і весь обслуговуючий персонал. Виходить так, якщо центр ПФО знаходиться в Ростові, там повинні бути і консульство, і інформаційний центр. Територіальні, культурні пріоритети при цьому не враховуються. А все ж краще було б доносити інформацію туди, де більше людей що тебе розуміють. Кубань в цьому питанні повинна бути для України пріоритетом. А кубанці повинні бути зацікавленими в зміцненні стосунків з Україною. Участь у роботі IV Всесвітнього форуму українців тільки підтверджує цей висновок.

© 2007 г. А. А. Слободян

КРАСНОДАРСКАЯ РЕГИОНАЛЬНАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА «СОДРУЖЕСТВО»

Краснодарская региональная общественная организация украинская диаспора «СОДРУЖЕСТВО» создана 20 октября 2006 года. Основной целью нашей деятельности является помощь гражданам Украины в адаптации на территории России, а также помощь в трудоустройстве, оформлении документов для получения разрешения на работу, регистрации. Кроме того, членам нашей организации мы оказываем юридическую помощь и бесплатное медицинское обслуживание путем медицинского страхования. Для граждан России украинского происхождения мы помогаем получить статус «украинца за рубежом».

Говоря о миграции украинцев в Россию необходимо отметить, что на сегодняшний день существует очень много нерешённых проблем. За год через границу между нашими государствами только в Ростовской области въезжает 1 миллион украинцев. Конечно, большинство из них едут к родственникам, на учебу и отдых, но определённая доля украинцев едет на работу. И вот здесь начинаются трудности с оформлением разрешения на работу и пропиской, поиском работы и жилья. Многие работодатели, имея свободные вакансии, не хотят брать на работу украинцев, многие берут, но не хотят официально оформлять. В результате имеет место нарушение законодательства РФ, штрафы, депортации.

Поиски дешёвого жилья ведут к нарушениям санитарно-гигиенических норм, что влечёт за собой рост заболеваемости, отравлений. Люди зачастую живут в нежилых, неприспособленных помещениях прямо на строительных площадках.

Трудности имеются и получении консульской помощи в Краснодарском крае. На территории всего Южного федерального округа находится лишь одно консульство в г. Ростов-на-Дону, в котором работают 3 консула. Безусловно, оказать качественную консульскую помощь всем украинцам, находящимся на территории Южного федерального округа невозможно. По этому вопросу мы обращались к Президенту Украины В. Ющенко, и на сегодняшний день Министерство иностранных дел Украины изыскивает средства для решения этой проблемы. Возможно, что в г. Краснодаре все-таки будет хотя бы представитель консульства Украины, тем более что в Краснодарском крае проживает намного больше людей, чем в Ростовской области, для которых Украина является исторической родиной.

Одной из уставных целей нашей организации является расширение информационного пространства в культурной, научной, юридической сферах между Россией и Украиной, а также в обмене инвестиционными проектами. Мы считаем, что, чем больше областей сотрудничества России и Украины, тем крепче наши добрососедские отношения, а значит и благосостояние наших стран.

Однако украинское телевидение и радио в Краснодарском крае не транслируется, периодическая и научная печать на украинском языке не поступает ни в продажу, ни в библиотеки, воскресных школ по изучению украинского языка, культуры и истории тоже нет. А, например, в Америке давно создана американскими украинцами сеть воскресных школ, в которых любой желающий может изучать украинский язык, культуру, историю, литературу. К сожалению, в российских СМИ, как Краснодарского края, так и федеральных, очень мало информации об Украине – о её политическом, экономическом и культурном положении.

В 2000 году создана Ассоциация высших учебных заведений приграничных областей России, Украины и Белоруссии, но кубанские высшие учебные заведения в неё не входят. Обмен научной информацией между Россией и Украиной существует весьма ограниченно, только на личностном уровне.

У нас есть договоренность с издательским домом «Стилос», директором которого является Бондаренко Олена, о безвозмездной передаче книг на

украинском языке Краснодарскому краю, но у нас нет помещения для размещения библиотеки.

Говоря о трудовой миграции, надо отметить, что в этом году число украинцев, приезжающих на работу сократилось. Это связано, прежде всего, с ростом в инвестиций в экономику Украины зарубежных стран (США, России). Как результат – рост рабочих мест и уровня заработной платы. Мы считаем, что с ростом экономики Украины, приток мигрантов в Россию будет сокращаться. А если учитывать негативную демографическую картину в Украине и в России, то дефицит рабочей силы с каждым годом будет расти и в той и в другой стране. А для привлечения рабочей силы в страну необходимо создавать соответствующие условия – высокий уровень заработной платы, доступное жильё, медицинское обслуживание, социальные гарантии. Кстати, в связи с предстоящим огромным строительством в Олимпийском Сочи дефицит рабочей силы станет ощутимой проблемой для Краснодарского края.

Наша организация не является политической партией, мы сотрудничаем с политическими партиями и организациями Украины и России, настроенными на сотрудничество между нашими странами. Учитывая сложность политических отношений руководства Украины и России, а также, политический кризис внутри самой Украины, мы понимаем, что ожидать хоть какой-то помощи украинцам в России не приходится. Однако, нас возмущает тот факт, что сотни тысяч украинских граждан, временно проживающих на территории России и имеющих право голоса, лишены возможности участвовать в выборах депутатов Верховной Рады и Президента Украины.

Мы обращались с этим вопросом к Президенту Украины, однако положительного ответа не получили, хотя «Согласно п. 4 ст. 22 Закона Украины "О выборах народных депутатов Украины" (с внесенными изменениями) в отдельных случаях заграничный избирательный участок может быть образован с помещением для голосования за пределами помещения официального представительства или консульского учреждения Украины только на территории больших городов государства, в которых проживает или находится не меньше одной тысячи граждан Украины, которые имеют право голоса». Получается, что по их данным в Краснодаре проживает менее «одной тысячи граждан Украины, которые имеют право голоса». Нам думается, что просто кому-то выгодно лишить возможности участвовать в выборах именно этот контингент украинцев.

Между Украиной и Россией всегда было намного больше точек соприкосновения, чем это порой кажется политикам. Сотни тысяч людей либо имеют родственников в братской республике, вынужденно ставших иностранцами, либо ранее проживали, учились и имеют друзей в Украине (и, соответственно, в России), либо в семьях бережно хранят о своих исторических корнях, а только среди кубанцев сотни тысяч людей – потомки переселенцев из украинских земель (в том числе большая часть кубанских казаков). И никакими границами, высокими указами эти связи не разрушить. Можно строить препятствия, бюрократические препоны, изменить записи в паспортах, ввести визы, квоты, но нельзя разорвать той генетической связи, которая существует между Россией и Украиной веками, и будет существовать всегда.

Сохранить свой язык, культуру, национальные традиции, политическую и экономическую независимость важно для каждого этноса и государства. Но участвовать в международной интеграции, взаимовыгодно сотрудничать в области науки, экономики, политики не менее важно для каждого государства. И наша организация вносит свою, пусть маленькую, лепту в построение добрососедских отношений между Россией и Украиной.

УДК 911

© 2007 р. М. Ф. Дмитрієнко, С. Б. Хведченя

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Історико-географічні дослідження здавна були традиційним напрямком вивчення стану навколишнього середовища у його нескінченному розвитку. Природничі науки широко застосовували методи і засоби історичної географії для вивчення природних, демографічних та економічних складових. Анітрохи не менше використовувалися й методи історико-картографічних досліджень. З 60-х років минулого століття обидва ці напрямки історичних досліджень набули нового розвитку в Інституті історії України НАН України, у відділі спеціальних історичних дисциплін.

Історична картографія або історичне картознавство – спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням, створенням і використанням історичних карт та атласів, а також досліджує старовинні картографічні зображення. Місце і роль історичної картографії як окремої системи знань визначається об'єктивною потребою сучасного суспільства в його подальшому розвитку, в умовах різкого зростання значення наукових досліджень для соціально-економічної і політичної історії та культури України. Наукове пізнання історичних процесів, що відбувалися на українських теренах, передбачає залучення широкої комплексної джерельної бази, зокрема картографічних матеріалів, як стародавніх так і сучасних, що є невід'ємним джерелом для будь-яких історичних досліджень.

Історична географія і картографія мають тісні взаємозв'язки з цілою низкою спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичною топонімією, демографією, етнографією та багатьма іншими науками. Взагалі, сьогодні неможливо уявити наукове історичне дослідження високого рівня без застосування картографічних матеріалів. Сучасна наука широко застосовує історико-картографічні та історико-географічні методи дослідження для вирішення важливих проблем.

З прийняттям у 60-тих рр. ХХ ст. на урядовому рівні рішення про створення Національного атласу України в трьох томах почали прискореними темпами розвиватися історико-географічні та картографічні дослідження. Перший том майбутнього видання планувалося присвятити природним умовам і ресурсам

УРСР, другий – економіці й культурі, третій – історії України та українського народу. Саме тоді в Інституті історії України було започатковано видання збірки наукових статей «Український історико-географічний збірник». У 1971 р. побачив світ його перший випуск, обсягом 15 др. арк., другий випуск вийшов у 1972 р., обсягом 17 др. арк. У статтях розглядалися питання історичної географії України з давніх часів, подавалися матеріали, присвячені створенню науково-довідкового атласу "Історія українського народу і Української РСР". Одночасно на сторінках "Українського історичного журналу" йшло активне обговорення дискусійних питань щодо структури і списку карт історичного тому атласу. В дискусіях брали участь провідні учені України, Росії та Молдови. У 1978 р. було надруковано перший том науково-довідкового атласу, присвячений природним умовам та ресурсам України. Це стало визначною подією в житті республіки, оскільки картографічна інформація такої насиченості, компетентності й повноти подавалася вперше. Вихід атласу стимулював розвиток історико-географічних та картографічних досліджень у рамках академічних інститутів і вузів України. Ці дослідження відкривали нові можливості для комплексного підходу при вивченні питань наслідків взаємодії природного середовища та людського суспільства на різних етапах його розвитку.

Робота над Атласом історії УРСР здійснювалася на протязі багатьох років. Комплекс проблем, що постали перед його творцями, потребував залучення до цієї роботи всіх провідних учених Інституту історії, викладачів вузів, дослідників окремих історичних періодів і важливих тем. Багатогранність історичної географії та картографії мала знайти якомога повне відображення в змісті Атласу історії. Було потрібно розробити та детально опрацювати формуляри для кожної з понад 300 карт для історичного атласу. Вчені зосередили увагу на пошуку історико-географічних фактів, які стали визначальними в обґрунтуванні змісту атласу та визначенні назв карт, сформованих за хронологією у певних розділах, що склали структурну основу Атласу історії України. Складність дослідницької роботи полягала в тому, що землі українського етносу впродовж багатьох століть перебували у складі різних державних утворень. Неодноразові зміни кордонів суміжних держав внаслідок численних війн призводили до змін приналежності українських теренів, що суттєво впливало на соціально-економічний, суспільний і культурний розвиток їх населення.

При створенні оригінальних карт адміністративно-територіального поділу та населення на певний хронологічний період важко було знайти джерела, які б піддавались співставленню у часі. Крім того, джерела здебільшого було представлено на іноземних мовах (польською, німецькою, угорською, румунською). Вченим довелося братися за розробку цієї малодослідженої тематики, одночасно вирішуючи численні проблеми історичної географії та картографії.

В 1979 р. у відділі джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, який тоді очолював доктор історичних наук, професор П. Калениченко, створили групу з історичної географії та картографії під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР, професора Ф. Шевченка. На 1979–1984 рр. групі було заплановано розробку наукової теми "Історична географія і картографія". Тему було віднесено

до тематики державного значення й включено до народногосподарського плану. згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 19 травня 1979 р. та розпорядженням Президії АН УРСР від 5 червня 1979 р. До складу групи увійшли 6 осіб - член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, с.н.с., к.т.н. О. Маркова, с.н.с., к.і.н. О. Молодчиков, м.н.с., к.і.н. Т. Балабушевич, м.н.с. С. Степанович і ст. інж. Л. Пономаренко.

Метою дослідження стала наукова розробка концепції першого фундаментального історичного атласу з давніх часів до сьогодення. У перші роки проводилася велика організаційна, координаційна й науково-методична робота по визначенню структури атласу, його авторського колективу, розробки формулярів та джерелознавчих записок, принципів укладання, створення списку карт, їх оформлення, підготовки картографічної основи і програми для складання авторських ескізів та багато іншого. Співробітники групи не тільки виправляли і редагували оригінали авторських формулярів, а й часто самі їх розробляли. З вересня 1979 р. до групи було прийнято двох випускників Київського державного університету імені Т. Шевченка, стажистів-дослідників Н. Білокінь (Пасюк) та В. Суховій. Вони розпочали роботу над створенням авторських ескізів карт під керівництвом О. Маркової, що як фахівець розробляла картографічні формуляри і легенди карт.

Співробітники групи публікували чимало матеріалів про результати своїх досліджень, зокрема розвідки Ф. Шевченка становили 5,5 др. арк. Група також, провела підготовку картографічного матеріалу для багатотомної "Історії УРСР". Загалом до цього фундаментального видання увійшла 101 карта, створена співробітниками групи та картографами. У 1980 р. продовжувалася робота з підготовки формулярів і ескізів карт, вивчалися особливості їх складання, багато з яких були оригінальними, а також архівні, картографічні та інші джерела інформації. З вересня 1980 р. групи історичної географії та картографії поповнили ще дві випускниці Київського державного університету, які стали стажистами-дослідниками. – В. Гирявенко (Петрунькіна) і Н. Скрабінська (Грехова). В кінці року до групи включили старшого інженера-картографа О. Білоцерківського - фахівця зі складання карт з військової тематики.

Впродовж 1981 р. співробітники групи в складі відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (зав. відділом – доктор історичних наук, професор А. Санцевич) постійно виступали з доповідями на наукових конференціях, симпозіумах (Ф. Шевченко, О. Маркова), оприлюднювали свої досягнення, пов'язані зі створенням перших оригінальних карт. Протягом того ж року співробітники групи розробляли й складали історичні формуляри та карти, що відображали процеси формування території України і її заселення у різні історичні часи, починаючи з періоду фіксованої появи людини на цих землях. До складу групи увійшов м.н.с. Ф. Шабульдо. Наприкінці 1981 р. побачив світ підготовлений групою республіканській міжвідомчий збірник "Історичні дослідження. Вітчизняна історія". Вип. 7. (К.: Наук. думка, 1981. 101 с.). Відповідальним редактором був Ф. Шевченко. У збірнику знайшли висвітлення питання історичної географії та картографії України з давніх часів, значна увага приділялася матеріалам, присвяченим створенню першого Атласу Історії України

(в анотації він має вже назву "Історико-географічний атлас УРСР"), змісту картографічних та історико-географічних дефініцій. У тому ж році вийшов друком збірник "Історичні дослідження. Вітчизняна історія". Вип. 8. (К.: Наук. думка, 1981. 122 с.), в якому висвітлено ряд питань методики й джерелознавства історичної та соціально-економічної географії, оприлюднено методику складання карт з історії України XVIII–XIX ст., картографічні принципи розробки Атласу тощо.

5 травня 1982 р. на базі групи створено сектор історичної географії та картографії, що став структурним підрозділом відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. Керівництво ним здійснював член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко. Підставою для його створення стала Постанова Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР від 17 лютого 1982 р. До складу сектора ввійшли 13 співробітників (6 науковців різного фаху, 6 картографів і 1 лаборант). На той час наукова розробка карт та створення авторських оригіналів становила майже 50% усього обсягу Атласу історії України. Співробітники сектора продовжували публікувати наукові статті, виступали на конференціях, брали участь як постійні члени в роботі Міжнародного комітету славистичних досліджень (Париж, 1982 р. – Ф. Шевченко), Комітету створення національних атласів (Москва, 1982 р. – О. Маркова). У 1983 р. науковці та картографи продовжували роботу над історичним атласом. Вони готували і редагували формуляри, складали історичні карти. Постановою Президії АН УРСР від 25 листопада 1983 р. наукову роботу над атласом віднесли до категорії – "важливіша тематика". У травні співробітниками сектора проведено представницький науковий семінар з історичної географії та картографії. В ньому брали участь фахівці з Києва, Львова, Дніпропетровська, Москви, Ленінграда, Кишинєва та інших міст. Науковці доповіли про результати своєї роботи над створенням історичного атласу. На семінарі було однозначно вказано на високу результативність їхньої праці, підкреслено високий рівень розвитку історичної географії в Україні.

У 1984 р. сектор продовжував вивчення проблеми "Історична географія і картографія". Метою дослідження було завершення наукової роботи та підготовка карт до Атласу історії України (складання, узгодження, редагування, уточнення авторських формулярів, підготовка авторських ескізів карт, їх рецензування, коректура, виправлення). В результаті складено 101 карту I частини атласу "Карти подій і явищ на українських землях з давніх часів до початку XX ст.". Ця частина включала 5 розділів: Вступний розділ. Старовинні карти. Природні явища; Первісний і рабовласницький устрій. Східні слов'яни і зародження феодалних відносин - 500 тис. р. до н.е. – X ст. н.е.; Україна в IX–XVIII ст.; Україна в період кризи феодално-кріпосницької системи і розвитку капіталізму; Україна 1900 р. – початок XX ст. Кожному розділу передували підготовлені у секторі пояснювальні тексти й численний ілюстративний матеріал. Всі оригінальні карти мали коментарі. З III кварталу 1984 р. до IV кварталу 1987 р. сектор працював над темою "Історико-географічні дослідження України". Мета роботи – створити на основі комплексу різноманітних джерел фундаментальну картографічну працю з історії України, присвячену закономірностям розвитку

радянського суспільства, а також передати на виробництво I частину атласу. Одночасно розпочато роботу над його II частиною. Науковці та картографи працювали над підготовкою відповідної документації: програми, макета компонування, редакційних приміток, формулярів, умовних позначень.

Всі карти Атласу історії України (частина I) були направлені в провідні наукові установи СРСР і пройшли там рецензування. Рецензенти відзначили високий науковий та картографічний рівень складених історичних карт і висловилися за необхідність їх публікації. На час завершення наукової теми (1984 р.) було опубліковано три випуски історико-географічних збірників.

1985 р. ознаменувався затвердженням нової теми відділу, в якому перебував сектор, – "Допоміжні історичні дисципліни. Історіографія і теорія". Науковці сектора взяли участь у написанні окремих розділів колективної монографії, що була надрукована у 1988 р. «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. (К.: Наук. думка, 1988. 278с.). Продовжувалася робота по складанню II частини Атласу історії України, присвяченої історії радянського суспільства. Над нею (підготовка та редагування формулярів, складання карт та їх рецензування) працювали Ф. Шевченко, М. Дмитрієнко, О. Маркова, Т. Балабушевич, Є. Степанович, картографи - В. Гирявенко, Н. Пасюк, Н. Грехова, О. Ковальчук. Вийшов друком збірник наукових статей "Історичні дослідження. Вітчизняна історія". Вип. 11. (К.: Наук. думка, 1985. 95 с.). У ньому на основі значного фактичного матеріалу висвітлено питання соціально-політичного та культурного розвитку України, адміністративно-територіального устрою окремих регіонів. Основний акцент зроблено на питаннях історичної картографії.

У 1986 р. результатом роботи над темою "Історико-географічні й картографічні дослідження в УРСР" (керівник – Ф. Шевченко; III кв. 1984 – IV кв. 1987 рр.) стала передача на виробництво до картографічної фабрики (м. Вінниця) першого в Україні науково-довідкового, комплексного Атласу історії України, частина I (101 карта, коментарі, ілюстрації). Науковці продовжували підготовку формулярів і карт для його II частини. Було розпочато копітку координаційну роботу з фахівцями картографічної фабрики, які займалися створенням складальницьких оригіналів карт, а також по рецензуванню та коректурі їх у Києві. Зараз стало очевидним, що передача Атласу історії України, частини I на виробництво до Вінницької фабрики була необачністю й великою помилкою геодезії та картографії при РМ СРСР. В редакторів і картографів цього закладу був відсутній будь-який досвід складання історичних карт. Це призвело до припущення багатьох помилок, яких можна було б уникнути за умов виготовлення карт на Київській картографічній фабриці. Всі численні намагання дирекції Інституту історії України передати друкування до Києва категорично заперечувалися Москвою, яка виділяла кошти на підготовку атласу із союзного бюджету.

Нарешті, 1987 р. співробітники сектора завершили наукову розробку карт Атласу історії України (частина II): "Україна. Початок ХХ ст. – 90-ті роки". Для видання вони підготували 150 унікальних за значенням та інформацією карт. Пізніше, після 1991 р., їх список відповідно скоротився до 93 назв. Атлас попередньо мав складатися з 5 розділів (за хронологією 1917–1920; 1921–1941;

1941–1945; 1945–1960; 1960–1990-ті рр., а у межах періоду матеріали класифікувалися та комплектувалися за тематикою). В картографічній формі там відображено події з початку ХХ ст. – до 90-х років: боротьба України за свою незалежність, національно-визвольні змагання, приєднання частини українських земель до складу УРСР, розвиток економіки і культури, участь республіки у Другій світовій війні, відбудові народного господарства в післявоєнні роки, а також у будівництві БАМу, створенні Тюменського нафтогазового комплексу, освоєнні цілих земель та ін. Співробітники сектора проводили коректуру штрихових проб атласу (Частина I), які надходили після їх виконання картографічною фабрикою з численними помилками. Зміни, що сталися в українському суспільстві, закономірно визначали напрямки додаткової роботи над вступними текстами, які передували розділам. Вони вплинули на зміст відповідних коментарів до окремих оригінальних карт, тому саме на цьому було зосереджено увагу науковців сектора. До частини II підготовлено макет компонування, програму, редакційні зауваження до формулярів та карт. Співробітники розпочали доопрацювання окремих карт частини I атласу вже на стадії штрихових і кольорових проб, що було зумовлено появою нових матеріалів. Координаційна робота з науковцями КДУ, інститутами АН УРСР, архівами та бібліотеками тривала з метою виявлення нових джерел для складання оригінальних карт. Вона йшла в напрямку участі у роботі редколегії по підготовці до друку праць Географічного товариства УРСР (О. Маркова), в засіданнях Наукової ради з історичної географії та картографії СРСР (Ф. Шевченко, О. Маркова).

Великого напруження вимагало також рецензування атласів областей УРСР, які створювалися в регіонах. 4 жовтня 1987 р. відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін очолив Ю. Пінчук. Член-кореспондента АН УРСР Ф. Шевченка затверджено на посаді головного наукового співробітника. Серед публікацій науковців, що з'явилися тоді друком у видавництві "Наукова думка", слід назвати монографію Ф. Шабульда "Землі Південно-Західної Русі в складі Великого князівства Литовського" (К., 1987), у якій досліджено історію переходу українських земель – Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини під владу Литви та боротьбу проти Золотої Орди за воз'єднання всіх земель Русі в єдину державу.

1988 р. згідно з Постановою Президії АН УРСР (від 11/24 грудня 1987 р.) з I кв. 1988 – по IV кв. 1990 р. сектору визначена для опрацювання нова тема "Дослідження проблем історичної географії й створення учбових атласів України". Виконавцями її стали науковці Ф. Шевченко, М. Дмитрієнко, О. Маркова, О. Молодчиков, Т. Балабушевич, Є. Степанович і картографи В. Гирявенко, Н. Грехова, Н. Пасюк, О. Ковальчук. Метою цього наукового проекту були розробка учбових атласів з історії України для середньої школи, а також дослідження проблем адміністративно-територіального устрою українських земель в окремі періоди. Тривала також робота з Вінницькою картографічною фабрикою по виправленню штрихових і кольорових проб карт атласу (Частина I). 1988 р. дирекцією інституту прийнято рішення про видання II частини атласу окремими випусками, що дозволило б прискорити вихід

унікального видання в світі. Першим запропоновано було опублікувати випуск "Адміністративно-територіальний поділ українських земель. 1917–1990-ті рр.," на 47 сторінках атласного формату якого розміщено 22 карти, а також тексти, ілюстрації, коментарі до карт. Цей випуск у завершеному вигляді знаходиться на Вінницькій картографічній фабриці. Метою даного дослідження було показати залежність змін адміністративно-територіального поділу України від авторитарної політики центру й адміністративно-командної системи, що призводила до нерозподілу етнічних територій без наукового обґрунтування і врахування історичного досвіду, зокрема віками складених національно-територіальних традицій та економічних зв'язків. Однак, роботу над Атласом історії України взагалі було припинено в 1995–1996 рр. через брак коштів у НАНУ. Науковці сектора провели роботу, пов'язану з розробкою принципів складання учбових атласів з історії УРСР для середньої школи, координуючи її з Міністерством освіти республіки. Було складено план-проспект історичного атласу для 7-го класу. Сектор підготував та видав збірник наукових праць "Історико-географічне вивчення природних і соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів України від найдавніших часів до сьогодення" (К.: Наук. думка, 1988. 110 с.), де Ф. Шевченко виступив відповідальним редактором. Матеріали збірника присвячено відображенню засобами історичної географії соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних процесів на теренах України від найдавніших часів до сьогодення. Співробітники сектора брали участь у написанні розділів до колективної монографії відділу "Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория" (К.: Наук. думка, 1988. 278с.).

1989 р. науковці продовжували вивчення ряду питань історичної картографії, пов'язаних зі створенням учбових історичних атласів УРСР для шкіл. Розроблено план-проспект атласу з історії України для 8-го класу середньої школи. Проводилася робота по виправленню кольорових проб Атласу історії України. На картографічну фабрику передано додатково ряд ілюстрацій та доопрацьовані авторські тексти.

На 1990 р. припадає завершення планової теми. Внаслідок її дослідження підготовлено план-проспект атласу історії України для 9-го класу середньої школи. Проведено наукову розробку й складено "Атлас історії для середньої школи", концепцію якого узгоджено з Міністерством освіти України (27 карт з ілюстраціями і текстами). Вивчення змін адміністративного поділу українських земель – від часів Київської Русі до 80-х років ХХ ст. – дозволило здійснити комплексне дослідження їх політичного підпорядкування та адміністративного поділу в складі різних держав. Була спроба надрукувати названий атлас у Тернополі, проте, не зважаючи на те, що картографи виконали всі вимоги видавництва, за браком коштів він не побачив світ. Вийшов з друку збірник наукових праць, підготовлений науковцями сектора, "Географічний фактор в історичному процесі" (К.: Наук. думка, 1990. 178 с.). У ньому розглядаються питання історичної географії та картографії УРСР, аналізуються методика створення історичного атласу, розробка конкретних карт за представленою інформацією з публікацією авторських оригіналів, досліджуються історичні міста

та оборонні споруди XVII–XVIII ст., історичні й картографічні джерела, що є основою для створення карт регіонів. Нова тема сектора – "Дослідження проблем історичної географії та картографії. Адміністративно-територіальний поділ України" (термін виконання: 1991–1993 рр.), передбачала вивчення історичної демографії й питань історичної географії, які мали забезпечити фактичним матеріалом окремі теми атласу. Співробітники продовжували роботу по коректурі кольорових проб Атласу історії України (Частина I), яка дуже уповільнилася в зв'язку з нестачею коштів на його видання.

24 серпня 1991 р. Україна спеціальним Актом проголосила свою незалежність. Його схвалила переважна більшість населення 1 грудня 1991 р. за всенародним референдумом. Почався новий етап розвитку держави, її науки та культури. Відтепер історична наука звільнилася від ідеологічної упередженості. Суттєво поживалися роботи в галузі досліджень з історичної географії, демографії, картографії та інших спеціальних історичних дисциплін за рахунок великого ентузіазму вчених, що прагнули якомога швидше дослідити джерельні комплекси, на які доти було накладено табу. Сектор історичної географії й картографії (зав. сектором з травня 1990 р. д.і.н. М. Дмитрієнко) перебував у складі відділу української історіографії та допоміжних історичних дисциплін й налічував тільки 4 наукових співробітники: М. Дмитрієнко, О. Маркова, Т. Балабушевич, Є. Степанович та 3 картографи: Н. Пасюк, В. Гирявенко, Н. Грехова. Вони продовжували вивчати адмінподіл України кінця XIX – кінця XX ст., етнічний склад й зміни населення в Україні за переписами 1897, 1926, 1959 й 1989 рр., кордонів останньої.

У 1992 р. внаслідок інтенсивної роботи над плановою темою науковці змогли поглиблено вивчити територіальні зміни і кордони України. Оскільки дана проблема стала чи не провідною в засобах масової інформації й громадськість потребувала нагального роз'яснення цілого ряду питань, пов'язаних з приналежністю українських земель до інших держав, науковці сектора – М. Дмитрієнко, Т. Балабушевич, В. Бузало, О. Маркова за участю співробітників інших відділів інституту (В. Боєчко, Б. Захарчук) провели у прямому ефірі Українського радіо цикл авторських передач "Формування території й кордонів України". Одночасно вони прочитали курс лекцій з даної тематики в керівних структурах СБУ, МВС, для керівників підрозділів військ Комітету охорони державного кордону та у частинах Збройних сил України.

Першим кроком на шляху розробки джерельних комплексів СІД, вивчення історії спецдисциплін в Україні стало написання науковцями сектора і видання навчального посібника для студентів гуманітарних вузів "Специальные исторические дисциплины" за редакцією В. Замлинського та М. Дмитрієнко (К., 1992. 323 с.). Авторами його стали М. Дмитрієнко, Т. Балабушевич, В. Бузало, І. Войцехівська, Л. Маркітан, О. Маркова, Є. Степанович, ряд співробітників відділу історіографії інституту та КДУ. У даній праці вперше в світовій та вітчизняній практиці вчені довели унікальне значення джерел СІД для вивчення актуальних питань української історії. Науковці зібрали відомості відносно історії 60 спеціальних історичних дисциплін, серед яких важливе місце займають історична географія та картографія. Були наведені дані про наявність джерельних

комплексів – речових, писемних, зображувальних, фонетичних, що завдяки своїй прямій і прихованій інформації, свосереднім засобам та формам фіксації фактів і подій дійсності містили знання щодо перебігу історичного процесу на українських землях.

Як на досягнення у науково-організаційній роботі учених сектора можна вказати на результативність об'єднання навколо нього фахівців СІД з провідних дослідних і вищих навчальних закладів України. Саме співробітництво з вченими кафедри джерелознавства й архівознавства Київського державного університету ім. Т. Шевченка (тепер – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), особливо проф. В. Замлинським та доц. І. Войцехівською, стало запорукою успішного виконання важливого дослідницького проекту. Того ж 1992 р. вийшов друком наступний випуск збірки наукових праць співробітників сектора "Історико-географічні дослідження в Україні" (К.: Наук. думка, 1992. 122 с.), у якій опубліковані розробки з важливих тем історичної географії, зокрема стосовно адміністративно-територіального поділу УРСР з 1917 по 80-ті рр. ХХ ст. (історико-картографічний аспект), розкрито зміст давніх історичних карт Східного Поділля, зокрема інформацію про флору, геральдику та іконографію, досліджено картографічний літопис Лаврських печер, історію м. Батурина – гетьманської столиці, проблеми історії формування території козацької держави тощо. Оскільки сектор традиційно продовжував дослідження у галузі історичної географії, то наступною темою для нього (1994–1996 рр.) було визначено: "Картографія в розвитку історичних досліджень", її виконавцями були 3 науковці (М. Дмитрієнко, О. Маркова, С. Хведченя (працює в секторі з 1 березня 1993 р.) і 2 картографи (Н. Пасюк, Н. Грехова). Слід зазначити, що на протязі свого існування співробітники сектора брали активну участь у різному рівня 50 наукових конференціях, виступали з дискусійних питань розвитку історичної науки. Ними опубліковано до 200 статей, тез, повідомлень та доповідей у фахових географічних, історичних і демографічних збірниках.

12 травня 1994 р. згідно з наказом директора Інституту історії України НАН України академіка В.А. Смолія на базі сектора історичної географії та картографії було створено відділ спеціальних історичних дисциплін (СІД). До його складу ввійшли: М. Дмитрієнко – зав. відділом, В. Бузало, О. Маркова, С. Хведченя, картографи Н. Грехова та Н. Пасюк. Створення нового відділу свідчило про зростаюче значення спецдисциплін, що є невід'ємною складовою частиною історичної науки як комплексної системи. Джерела СІД – це та основа, на якій базуються всі фундаментальні дослідження з різних галузей знань, оскільки без залучення всього комплексу різних типів джерел – матеріальних (речових), усних, писемних, зображальних, фонетичних та численних видів інших носіїв інформації неможливо далі розвивати історичну науку в цілому. З моменту створення відділу було визначено основні напрямки його роботи та провідну, актуальну проблематику. Це – дослідження історії спеціальних історичних дисциплін, ступінь вивчення кожної з них, особливості методичних прийомів та методології, історіографія проблеми, з'ясування цілої низки теоретичних питань, пов'язаних з термінологією СІД, узагальнення на науковому рівні всього, що зроблено у цій галузі в Україні, не залишаючи осторонь і світовий досвід. Передбачалося, що

відділ видаватиме серію монографічних досліджень, а всі нові наукові розробки мають бути опубліковані у вигляді наукових статей та розвідок у започаткованому періодичному виданні "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії й методики" та збірці наукових статей "Історико-географічні дослідження в Україні".

Першою науково-дослідною плановою темою щойно створеного відділу була: "Картографія та її вплив на розвиток історичних досліджень" (1994–1996 рр.), яка могла б узагальнити результати багаторічних досліджень, що проводилися в секторі історичної географії та картографії. Метою роботи було: наукова розробка комплексу навчальних карт з історії України; дослідження історії адміністративно-територіального поділу і розміщення населення, зокрема іноетнічних меншин в Україні, науково-дослідницьке та організаційне забезпечення підготовки до видання науково-довідкового Атласу історії України (Частина II. Вип. 1). Основним науковим інструментарієм дослідження теми передбачалося синтетичне поєднання історико-картографічного, аналітичного та порівняльно-історичного методів. Розділ теми "Атлас історії України" (Частина II. Вип. 2) було виконано відділом у повному обсязі. Авторські оригінали карт передані на виробництво до Вінницької картографічної фабрики. Вперше в українській картографії було розроблено серію карт, що відбивають основні зміни у політико-адміністративному устрої України впродовж ХХ ст. Карти цього випуску наочно показують залежність змін територіального поділу українських земель від політичної ситуації, що склалася у період радянської адміністративно-командної системи, яка проводила перерозподіл території без наукових обґрунтувань і врахування історичного досвіду минулих століть, зокрема національно-територіальних традицій та економічних зв'язків. На замовлення Міністерства освіти України науковцями і картографами відділу підготовлено в авторському варіанті комплекс з 10 навчальних стінних карт з історії України – О. Маркова, Н. Пасюк, Н. Грехова. Три з них – "Найдавніше минуле України" (5-й клас), "Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького" (5-й і 8-й класи) видано у 2000 р. Система настінних учбових карт, створених на підставі багаторічних наукових досліджень фахівців відділу, наочно показала в ретроспекції процес формування сучасної державної території України та шлях її народу до незалежності, історію її соціально-економічного та культурного розвитку. Відзначимо, що у 2000 р. побачила світ електронна версія Національного атласу України (Інститут географії НАНУ, Інтелектуальні системи), в якому до вступного розділу включено історичні карти, розроблені співробітниками відділу.

В плані виконання наукової теми відділу за вказаний період було видано 2 збірки наукових праць і статей. Науковці оприлюднили свої розробки у збірці "Історико-географічні дослідження в Україні" (К.: Інститут історії України НАН України, 1994. 205 с.), де вміщено наукові статті з питань адміністративно-територіального устрою українських земель та інші питання з історичної географії та картографії. Другою стала збірка "Історія українського середньовіччя: Козацька доба" у 2-х частинах (К.: Інститут історії України НАН України, 1995. Ч.1. 162 с.; Ч.2. 134 с.). Видано збірку на пошану Олені Михайлівні Апанович.

Відкривається видання статтею М. Дмитрієнко "Жіночий портрет в історичному інтер'єрі", в якій авторка подає життєпис О. Апанович і досліджує діапазон її наукової творчості, який виявився надзвичайно широким: медієвістика та історія українського козацтва, історіографія і джерелознавство, археографія і маргіналістика, козацьке літописання та історіософія.

Наступна науково-дослідна тема – "Спеціальні історичні дисципліни: методика, історіографія і джерела. Боністика, вексилологія, геральдика, історична географія та картографія, фалеристика, археографія, топоніміка, бібліографія". Її дослідження припадає на період з 1 січня 1997 р. по 31 грудня 1999 р. Передбачалися вивчення методології формування джерельної бази, впорядкування, класифікація і виявлення взаємозв'язків усіх відгалужень спецдисциплін у сучасній історичній науці. Результати наукових досліджень реалізовано в монографіях, збірках праць та спогадів, присвячених видатним ученим-історикам, зведених бібліографічних довідниках-показчиках "Спеціальні історичні дисципліни", Малому словнику та Енциклопедії історії України тощо. За звітний період було видано ряд монографічних досліджень. До них належить праця Я. Дзири "Автопортрет нації" (К., 1997. 144 с.). Книгу перевидано 1998 р. У ній автор на матеріалах історичних джерел Київської Русі, козацьких реєстрів 1581 і 1649 рр., в яких зафіксовані імена, прізвища, прізвиська, географічні назви далеких наших предків, розкриває національний паспорт українців, доводить, що вони на своїх етнічних землях споконвіку були автохтонною нацією, державотворча спільнота з притаманним їй прагненням за сприятливих умов відродити свою державність. Показано гостру критику Тарасом Шевченком "погодінської теорії" про запустіння Наддніпрянщини в XIV–XVI ст., яку у суверенній Україні намагаються відновити вже наші сучасники, послідовники М. Погодіна. 1998 р. у видавництві "Видавничий дім "Альтернативи" вийшла друком колективна монографія "Все про Україну". У 2-х томах (К., 1998. Т.1. 400 с.), в якій М. Дмитрієнко та О. Маркова опублікували розділ "Країна і люди" (С. 3–199). Підсумком плідної праці над плановою темою ст. н. с., кандидата географічних наук С. Хведчені стало виконання ним підрозділу теми – "Перші українські монастирі - осередки культури" і написання монографії "Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады" (К.: Інститут історії України НАН України. 1999. 213 с.), присвяченої одному з головних та найдавніших православних монастирів. На основі зібраного автором багатого картографічного матеріалу здійснено вдалу спробу історико-картографічного аналізу видатних пам'яток української культури минулих століть.

Відділ СІД успішно продовжував традицію видання збірок наукових праць і статей, присвячених видатним ученим-історикам України. Так, за 1997–1999 рр. науковцями відділу було підготовлено й видано 3 збірки наукових праць із серії "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" на пошану історика, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора історичних наук, зав. відділом М. Ф. Дмитрієнко до 35-річчя її наукової діяльності (К.: Інститут історії України НАН України. 1997. 269 с.), пам'яті члена-кореспондента НАН України І. О. Гуржія (К., 1998. 489 с.) та пам'яті д.і.н., професора А. В. Санцевича (К., 1999. 289 с.). Черговий випуск збірки наукових статей "Історико-географічні

дослідження в Україні" науковці присвятили пам'яті члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка (К.: Інститут історії України НАН України, 1998. 211 с.), який тривалий час був мудрим наставником і колегою співробітників відділу, багато зробив для розвитку різних галузей СІД. Відповідальним редактором збірок була М. Дмитрієнко. Наукові статті та розвідки, що ввійшли до перелічених збірок, висвітлюють найрізноманітніші аспекти сучасного розвитку досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін, розкривають найактуальніші проблеми вітчизняної історії, присвячуються окремим джерелам СІД, зокрема історичної географії та картографії. Для "Малого словника історії України" (К.: Інститут історії України НАН України, 1997) М. Дмитрієнко, Я. Дзира, Л. Маркітан, С. Хведченя, О. Пархоменко написали 45 статей з історії окремих регіонів і міст, наукових понять тощо, які було опубліковано. У 1999 р. співробітники відділу розпочали досліджувати тему "В обороні народу й державності. Факти та карти". Проте, відсутність джерел фінансування призвело до згорання проекту. За період 1997–1999 рр. співробітники надрукували 114 наукових праць загальним обсягом 178 др. арк.

"Питання розвитку спецдисциплін: історична ретроспекція, джерела та бібліографія" – така науково-дослідна тема була запланована відділу на 2000–2002 рр. Метою наукового дослідження - розширення джерельної бази для вивчення актуальних проблем історії України, введення до наукового обігу нових джерельних комплексів і носіїв інформації, здебільшого архівного плану. Передбачалося пріоритетне вивчення і опрацювання теоретико-методологічних проблем розвитку СІД – боністики, вексилології, геральдики, джерелознавства, емблематики, історичної географії та картографії, сфрагістики, фалеристики та ін. Оскільки безпосереднім завданням відділу є також евристика – підбір і комплектування документів, їх археографічна обробка і публікація та в зв'язку з необхідністю вирішувати актуальні проблеми сьогодення, які стосуються історії проживання на українських землях представників різних народів, націй й етнічних груп, за стислий термін науковці відділу підготували й видали додатково заплановану наукову працю – "Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти". Авторський колектив склали: М. Дмитрієнко (керівник), В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь (К.: Либідь, 2000. 488 с.). Науково-допоміжну роботу виконували всі співробітники відділу (Я. Іщенко, Л. Маркітан, Н. Грехова, О. Співак). У монографії розкриваються основні проблеми, з якими зіткнулася в Україні грецька еміграція впродовж різних історичних періодів, роль античної спадщини й візантійського культурного впливу на український історичний і культурний процес. висвітлюється діяльність грецьких громад. Вміщено великий комплекс нововиявлених і вперше опублікованих документів та матеріалів, складено ґрунтовну бібліографію, подано понад 140 ілюстрацій, 12 оригінальних карт.

У ході роботи над плановою темою відділу здійснене доопрацюване і перероблене друге видання книги С. Хведчені "Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады" (К., 2001. 242 с.). Ним також підготовлена нова праця – «Тайны Киево-Печерской лавры» (К.: Географика, 2001. 190 с.). В ній розглянуто питання історії заснування Києво-Печерського монастиря, створення його підземних

лабіринтів, висвітлено історію цієї видатної обителі, зроблено історико-картографічний аналіз еволюції лаврських печер на базі вивчення 30 старовинних планів XVII–XIX ст. Наведено результати дослідження видатних пам'яток української писемності – “Києво-Печерського патерика”, “Повісті минулих літ”, “Життя преподобного Феодосія Печерського”, висвітлено історію заснування цієї видатної обителі, здійснено спробу розкрити таємниці зникнення бібліотеки князя Ярослава Мудрого, а також вибуху Успенського собору, що стався 1941 р. Для “Словника історії України” співробітники написали терміни, загальна кількість карток – 1300. Зав. відділом д.і.н. М. Дмитрієнко керувала роботою по складанню “Словника” до Енциклопедії історії України, написала тематичний розділ “Дерево проблем”, відредагувала понад 1200 карток. За 2001 р. підготовлено і передано на виробництво 2 наукових збірки відділу: “Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики” пам'яті відомого вченого, який чимало зробив в галузі СІД, д.і.н., проф. В. О. Замлинського (Число 6–7, у 2-х частинах) та наступний випуск “Історико-географічні дослідження в Україні” (Число 5).

Колективне дослідження «Герби міст України» (К., 2001), у якому разом з Л. Гречилою та І. Сварником взяв участь співробітник відділу Ю. Савчук, є першою у вітчизняній історичній науці узагальнюючою монографією з історії міської геральдики. Монографія І. Войцехівської та Я. Калакури «Історичне джерелознавство. Програма курсу для студентів історичного факультету» (К., 2002) – перший вітчизняний підручник з курсу джерелознавства, аналогі якого у вітчизняній історіографії відсутні. Створення такого учбового посібника є значним внеском у викладання цієї галузі СІД у навчальних курсах вищих учбових закладів.

У 2003–2005 рр. відділ працював над науково-дослідною темою «Науково-методологічні та методичні проблеми спеціальних історичних дисциплін: предмет та основні напрями дослідження». У цей час у складі відділу працювали: д.і.н., проф. М. Дмитрієнко, д.і.н., проф. І. Войцехівська (за сумісництвом), с.н.с., к.г.п. С. Хведченя, с.н.с., к. філол. н. Я. Дзира, с.н.с., к.і.н. Л. Маркітан, с.н.с., к.і.н. О. Попельницька, с.н.с., к.і.н. Ю. Савчук, н.с., к.і.н. В. Перкун, м.н.с. Я. Іщенко, н.с., к.і.н. Д. Тоїчкін, м.н.с. Є. Славутич, інженери О. Співак, Я. Шолох, Г. Сегеда, лаборант М. Черноштан.

Пріоритетна увага під час роботи приділялася теоретико-методологічним проблемам розвитку основних спеціальних історичних дисциплін – біографістики, боністики, геральдики, генеалогії, геортології, джерелознавства, історичного зброєзнавства, історичної географії та картографії, музеєзнавства, маргіналістики, сфрагістики, фалеристики, історичної уніформології.

У 2003–2005 рр. співробітники відділу опублікували 3 індивідуальні монографії загальною обсягом 44 др. арк.: С. Хведченя “Илья Муромец – святой богатырь. (К., 2004)”, О. Попельницька “Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст.” (К., 2003); В. Перкун. “...І печаткою стверджую. З історії печаток Римо-каголицької церкви на Правобережній Україні кінця XVIII–XX ст.” (К., 2002).

У 2003–2005 рр. співробітники відділу видали 6 збірок наукових праць (загальним обсягом 209 др. арк.); 1 бібліографічний довідник (17 др. арк.); 148 статей загальним обсягом 76 др. арк. та 20 рецензій загальним обсягом 8 др. арк. У 2003–2005 рр. видання 3-х збірок «Спеціальних історичних дисциплін: питання теорії та методики» були присвячені пам'яті відомого історика М. Брайчевського (К., 2003. Число 10); 10-річчю заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (К., 2004. Число 11); вшануванню академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька з нагоди його 90-річчя (К., 2005. Число 12). Наукові статті співробітників, включені до збірок наукових праць відділу висвітлюють різноманітні питання і аспекти сучасних історичних досліджень, розкривають актуальні проблеми вітчизняної історії. Вони присвячені таким спеціальним історичним дисциплінам як боністика, геральдика, генеалогія, джерелознавство, історична географія, зброєзнавство і уніформологія, ономастика та нумізMATика, топографія та картографія, фалеристика та музезнавство, сфрагістика та емблематика. Видання цих періодичних збірок стало подальшим внеском відділу у популяризацію спеціальних історичних дисциплін та запровадження їх здобутків у науковий обіг. Ці збірники підсумували результати багаторічної праці науковців Інституту історії України НАНУ та інших вітчизняних наукових закладів в галузях окремих спеціальних дисциплін.

У 2003 р. вийшов друком черговий випуск збірки наукових праць “Історико-географічні дослідження в Україні” (К., 2003. Число 6. 372 с.). Дане видання продовжило традиції відділу СІД і містило понад 20 наукових статей різної тематики. Серед авторів були відомі в Україні та за її межами вчені, доктори і кандидати наук, а також аспіранти з Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, викладачі вузів, співробітники Національного музею історії України, фахівці в галузі історичної географії, картографії, етнічної історії України та ін. Збірка репрезентувала наукові розвідки, які охоплюють значне коло актуальних проблем та питань. На розгляд широкого читацького загалу були винесені питання історичної топографії Києва, Криму, Поділля, Півдня України; регіональної етнічної історії, розглянуті джерелознавчі проблеми, які безпосередньо стосуються історичної географії та картографії.

У 2004 р. побачив світ новий випуск збірки наукових праць “Історико-географічні дослідження в Україні” (К., 2004. Число 7. 424 с.). Збірка була присвячена 10-річчю створення в Інституті історії України НАН України відділу спеціальних історичних дисциплін. До збірки увійшло близько 30 наукових праць, в яких головна увага була приділена висвітленню питань історичної географії та картографії, топографії, краєзнавства, історії міст і сіл, їх символіки, ономастики, регіоналістики тощо. Як завжди, розглянуті проблеми історичного джерелознавства і зокрема картографічні історичні джерела. Висвітлені регіональні аспекти історичного зброєзнавства та уніформології, монетарного обігу на території України.

У 2005 р. вийшла друком чергова збірка наукових статей “Історико-географічні дослідження в Україні” (К., 2005. Число 8. 368 с.). Зміст збірки склали 22 наукові статті та 3 рецензії. Серед них – роботи, присвячені територіальному розмежуванню між державами, значенню картографічних матеріалів для вивчення вітчизняної історії, зображенню українських етнічних земель на сучасних історичних атласах. Досліджено деякі аспекти історичної топографії Києва, зокрема місцезнаходження літописних урочищ столярного граду. Розглянуті маловідомі аспекти історії п’яťох резиденцій українських гетьманів, наведені результати останніх за часом археологічних досліджень гетьманських столиць України, надані відомості з їхньої історичної топографії. Продовжено серію досліджень з проблем історичного зброєзнавства, висвітлено нові, досі не оприлюднені унікальні речові джерела – козацькі шаблі XVII–XVIII ст. з найбільших музейних колекцій України.

У 2006 р. була опублікована збірка “Історико-географічні дослідження в Україні” (К., 2006. Число 9. 496 с.). До змісту збірки увійшли 27 наукових статей і 3 рецензії. Розвідки авторів були присвячені широкому колу проблем, зокрема висвітленню проблем співвідношення історичної географії та регіоналістики, оцінці вкладу фахівців з історичної географії у становлення сучасної регіональної науки. Традиційно велику увагу у збірці приділено питанням історичної топографії. У статтях розглянуті деякі аспекти давньої топографії Києва, наведені результати останніх археологічних досліджень, висвітлені питання збереження унікальних історичних пам’яток столиці України. Збірник містить статті з історичного картознавства, описано історію формування деяких державних та приватних колекцій старовинних карт, що зображують територію України з давніх-давен до початку ХХ ст.

Відповідальним редактором усіх збірок наукових праць “Історико-географічні дослідження в Україні” була д.і.н., проф. М. Дмитрієнко, відповідальним секретарем – к.г.н. С. Хведченя. Редакційна колегія збірника включала таких відомих в нашій країні та за її кордонами вчених, як академік НАН України, д.і.н. П. Тронько, академік НАН України, д.і.н. В. Литвин, член-кореспондент НАН України, д.і.н. М. Котляр, член-кореспондент НАН України, д.і.н. О. Рєсєнт та ін.

У 2003–2005 рр. урядовими відзнаками були нагороджені: зав. відділом, д.і.н., проф. М. Дмитрієнко (грамотою мера м. Києва та орденом Княгині Ольги II ст.); с.н.с., к. філол. н. Я. Дзира (орденом «За заслуги» III ст.); с.н.с., к.г.н. С. Хведченя (орденом УПЦ Преподобного Агапіта Печерського III ст.) та д.і.н., проф. І. Войцехівська (грамотою Міністерства освіти і науки України).

За час існування відділу співробітниками було захищено 4 кандидатських дисертації: Ю. Савчук «Миська геральдика Поділля» (1995); В. Перкун «Церковна сфрагістика Правобережної України (1893–1917)” та О. Попельницька «Київський Поділ XVII–XVIII ст.» (обидві – у 2002 р.), Д. Тоїчкін «Українська шабля XVII–XVIII ст. як історичне джерело: витoki, типологія, виготовлення та поширення (за матеріалами музейних колекцій України)» (2005 р.).

Зараз відділ плідно працює над розробкою нової наукової теми: “СІД: георетико-методологічні проблеми дослідження” (2006–2008). Готується до

випуску нова, ювілейна збірка “Історико-географічні дослідження в Україні”, випуск 10 та черговий випуск збірника “СІД: проблеми методики та методології”.

За роки свого існування відділ СІД став своєрідним науковим центром у цій царині наукових знань, відділ надавав наукові консультації з різних історичних проблем фахівцям з наукових установ та вищих учбових закладів. Слід зазначити, що за короткий термін відділ зумів налагодити співробітництво з вченими з Росії, Білорусі, Польщі та інших країн. Результати співпраці проявились у вигляді обміну науковою літературою, обміну статтями для публікації у збірниках. З метою пропаганди наукових здобутків в галузі СІД і історичної географії та картографії зокрема, науковці відділу багато виступають з доповідями та повідомленнями на міжнародних наукових конференціях, читаннях, семінарах, по радіо, на телебаченні.

УДК 930.2+528.92

© 2007 р. Т. В. Чухліб

ТЕРИТОРІЯ, КОРДОНИ ТА МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО ГЕТЬМАНАТУ (МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ОДНІЄЇ З КАРТ НАЦІОНАЛЬНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ)

У зв'язку з підготовкою протягом другої половини 1990-х рр. – першої половини 2010-х рр. Національного атласу України фахівці Інституту історії України Національної Академії наук України виконали для нього ряд карт до розділу «Історія». Попередня наукова робота вимагала не лише опрацювання наявного картографічного матеріалу, але й значних зусиль щодо формування концептуальних засад структури цього важливого розділу. Зокрема, велика увага зосереджувалася на упорядкуванні карт, які присвячувалися Козацькій добі в історії України, тобто подіям XVI–XVIII ст. З огляду на це історики підготували необхідний матеріал для обґрунтування власних підходів до тих чи інших карт Національного атласу України. У даній статті спробуємо розкрити проблеми, які досліджувалися під час підготовки однієї з таких карт під назвою «Український правобережний гетьманат у 60-х роках XVII ст. – на початку XVIII ст.».

1. Формування території і кордонів Українського гетьманату та його правобережної частини (1648–1676 рр.)

Українська революція середини XVII ст. перекроїла геополітичну карту Європейського континенту та внесла досить суттєві зміни в співвідношення сил між державами, які розташовувалися з одного боку між Балтійським та Чорним морями, з іншого – між річками Ельба та Дон. На території Центрально-Східної Європи [1] виникло нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що йому у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені монархічні двори. Обраний на козацькій раді Війська Запорозького гетьман Богдан Хмельницький став правителем новопосталої держави, а невдовзі був визнаний європейськими та

азіатськими монархами як васальнозалежний володар. Протягом 1648 – 1657 рр. завдяки впровадженій гетьманським урядом концепції полівасалітетної підлеглості [2] Український гетьманат (самоназва – Військо Запорозьке) остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддєлна, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону.

Як відомо, до 1648 р. територія Правобережної України [3] охоплювала кордони Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств, що входили до складу Речі Посполитої. Найбільш детально картографування цього історико-географічного регіону з визначенням населених пунктів та інших об'єктів здійснив ще у 1630-х рр. французький інженер Гійом Левассер де Боплан [4]. Саме у межах Черкащини та південно-східної Київщини протягом другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. формувалася своєрідний козацький устрій, який незабаром став головним чинником утворення політико-адміністративних інститутів Українського гетьманату.

Початок Національно-визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким, яка згодом переросла в Українську революцію, спричинив до появи на теренах Правобережжя полково-сотенного адміністративного поділу його території у вигляді Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського та Білоцерківського полків. Цей устрій поступово змінював польські державні інституції і поширювався на інші українські землі. Якщо «старі» реєстрові правобережні полки Війська Запорозького займали простір величиною до 3 000 кв. км., то полки, що виникли у період з 1648 р. до 1651 р. були набагато більшими за свою територію. За підрахунками історика Івана Крип'якевича лише площа новоствореного Київського полку обчислювалася у 20 000 кв. км [5].

Поступово територія, яка переходила під юрисдикцію гетьмана Богдана Хмельницького та його сподвижників збільшувалася. Поряд з Київським виникають Брацлавський, Паволоцький, Уманський, Кальницький (Вінницький), а також Тарговицький та Лисянський полки, що охоплювали територію колишніх Київського та Брацлавського воєводств Корони Польської. Невдовзі полково-сотенний устрій Українського гетьманату охопив землі південно-східної Волині та Поділля й навіть порубіжних районів Руського воєводства (тобто Східної Галичини) Речі Посполитої. Під час українсько-польських переговорів у лютому 1649 р. гетьман Хмельницький заявив, що під його владою повинна бути не лише територія Наддніпрянщини, Волині і Поділля, але й землі по Львів, Галич та Холм. Згодом між ворогуючими сторонами було укладене тимчасове перемир'я, яке обмежило бажання гетьмана оволодіти західноукраїнськими землями. Демаркаційна лінія, яка була встановлена між Польщею і козацькою Україною проходила «по ріці Прип'ять і Горинь, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець» [6]. Однак польська сторона намагалася відсунути розмежувальну лінію у східному напрямі і обмежити українську територію кордоном по лінії річок Случ і Буг, де б прикордонними козацькими містами ставали Бар, Вінниця і Брацлав.

Згідно з рішеннями Зборівської угоди 1649 р. між урядами Речі Посполитої та Українського гетьманату територія, що знаходилася під владою українців на Правобережжі складалася із земель, що контролювалися Київським,

Білоцерківським, Канівським, Корсунським, Чигиринським, Брацлавським, Уманським, Кальницьким та Павлоцьким полковниками. Кордони правобережних українських володінь окреслювались таким чином: «...від Дніпра почавши з цієї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Павлочі, Погребищах, Прилуках, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра...» [7]. У даному випадку гетьман втрачає територію нещодавно утворених Подністровського (Подільського, Могилівського), Барського, Звягільського, Любарського, Миропільського, Меджибізького, Чечельницького та Остропільського полків. Так звана Українська лінія пролягала у Брацлавському полку через колишній кордон однойменного воєводства, захоплюючи такі прикордонні міста як Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Чернівці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку крайніми сотеними містами і містечками були Вінниця, Прилуки, Погребище і Борцагівка. Рубіжними містами на заході і півночі Білоцерківського полку стали Паволоч, Івниця та Коростишів.

Подальші події Української революції не давали змоги стабілізуватися політичній ситуації, а отже не були сталими національна територія і кордони гетьманату. Білоцерківське перемир'я 1651 р. обмежувало його територію лише кордонами колишнього Київського воєводства, але у наступні роки влада гетьмана на Правобережній Україні збільшувалася. Іван Крип'якевич, який підсумував наявні архівні документи з даного питання, визначив приблизну лінію західного кордону Українського гетьманату у 1653–1654 рр. Вона проходила через Яругу, Чернівці, Мурахву, Красне, Вінницю, Прилуки, Самгородок, Паволоч, Макарів, Чорнобиль, Крапівку. А загальна площа території на яку поширювалася гетьманська юрисдикція у цей час становила близько 200 000 кв. км.

У 1657 р. територія козацької держави трохи збільшилася – на заході її прикордонними містами стають Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острог, Заслав, Старий Константинів, Меджибіж, Калюс. Під час українсько-польських переговорів у Гадячі в серпні - вересні 1658 р. козацьке посольство Івана Виговського домагалось утворення удільного Руського (Українського) князівства, куди б разом з лівобережними полками входила територія таких польських воєводств, як Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, що однак не було здійснено в силу різних обставин. У 1660 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький бажав встановити кордони з Річчю Посполитою, які б опиралися на рішення Зборівської угоди: «...а починається та Зборівська границя окреслена від річки Горинь і від міста Острога, тоді Острог, Заславль, Гоща граничать від Волині. Межибіж, Вінниця, Бар, Зінків граничать від Поділля. Студениця, Могилів, Ямпіль, Рашков граничать від Волоської землі. А сидять названі города на Случі, Горині річками і Бугом, Горинь впадає в Прип'ять, а Прип'ять впадає в Дніпро, і не займає Кам'яця-Подільська, ані Волині, ані Поділля» [8].

Після розпаду протягом 1660–1663 рр. єдиної козацької держави на два гетьманства (до цього спричинили як внутрішні так і зовнішні чинники) поступово оформлюється східний кордон правобережної частини Українського гетьманату, який визначався природнім рубежем – р. Дніпро. Незважаючи на

територіальний поділ, на землях, що перебували під владою правобережних гетьманів продовжували зберігатися інститути української державності у вигляді полково-сотенного устрою. Він функціонував у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх держав утвердити тут власні державно-політичні структури. У 60-х – першій половині 70-х рр. XVII ст. територія Правобережної України складалася з Черкаського, Канівського, Білоцерківського, Корсунського, Брацлавського, Уманського, Могилівського (Подільського), Кальницького, Тарговицького і Павлоцького полків. Під час укладення Бучацької угоди 1672 р. представники гетьмана Петра Дорошенка домагалися встановлення західних кордонів по річках Горинь і Лабунь. За домовленостями між урядами Речі Посполитої та Османської імперії Дорошенку віддавалась під управління територія Південної Київщини і всієї Брацлавщини. Згодом, у 1686 р., гетьман Іван Самойлович відзначав, що його попередник володів землями «від Случі до Дністра» і, в зв'язку з цим, ця територія повинна належати не Польщі, а Війську Запорозькому.

Згідно з дослідженнями американського вченого Джорджа Гаєцького українська державна територія на Правобережжі за станом на середину 70-х рр. XVII ст. окреслювалась такими політико-географічними кордонами: на заході – річкою Случ; на сході – Дніпром; на півдні – Дністром; і на півночі – вздовж Словечної та Прип'яті [9]. Описуючи голландську карту Європи кінця XVII – початку XVIII ст., де була зображена *Ucraina terra Cossacorum* («Україна земля Козацька»), історик Володимир Січинський відзначав, що кордони її правобережної частини йшли «по Дністру, Сереті, далі за Тарнополем доходять до Володимира і верхів'я Турії. Звідси кордон йде недалеко від р. Прип'яті, перетинаючи Стир і Случі у нижчих частинах і доходять майже до Мозиря. Далі кордон перетинає Прип'ять і Дніпро вище Чорнобиля і йде на північ» [10].

Розглядаючи Правобережжя як сферу геополітичних інтересів інших країн, неможливо не висвітлити межі польського адміністративно-територіального устрою, який існував тут раніше і мав тенденцію до відновлення своїх інститутів протягом безперервних військових дій між різними ворогуючими сторонами у 1650–1670-х рр. На основі реконструкції кордонів Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств львівський історик Микола Крикун відзначав, що у середині XVII ст. загальна площа території Правобережної України становила 156 кв. км. [11]. У своїй відомій монографії вчений розглядає ареал «польського» Правобережжя в рамках території, яка межувала: на півдні – з Молдавським князівством, татарсько-турецькими володіннями і землями, що контролювались Запорозькою Січчю; на заході – з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на півночі – з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на сході – розмежувальна лінія проходила по Дніпру. Східний кордон встановлювався рішеннями Андрусівського договору 1667 р. між урядами Речі Посполитої й Московської держави. Згідно з його положеннями лише Київ з околицями радіусом в одну милю залишався у правобережних володіннях московського царя Олексія Михайловича та лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. Розмежування території на правому березі Дніпра навколо українського міста мало відбутися наприкінці 1667 р., але, в

силу різних обставин, не відбулося. Разом з тим, у 1672 р. було ухвалене рішення про турецько-польське територіальне розмежування Правобережної України.

Події довготривалої боротьби українців за свою незалежність спричиняли до постійних змін території і кордонів Українського гетьманату. Крім того, вони значно впливали на особливості розвитку Правобережжя як її складової частини. Адже майже всі військові дії, що відбувалися у 1648–1675 рр. проходили на землях, які знаходилися на правому березі Дніпра. Спустошливі «козацькі війни» сприяли занепаду економічного життя у регіоні. За деякими підрахунками Правобережна Україна на середину 1670-х рр. втратила біля 80% свого населення. «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна – Т.Ч.) геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля» [12], – саме так характеризував економічний стан Правобережжя французький дворянин де Божо, який за дорученням польського уряду перебував у 1670-х рр. на українських землях. Про руїну правобережної частини гетьманату в своїх творах неодноразово говорили козацькі літописці Роман Ракушка-Романовський («Самовидець»), Самійло Величко та Григорій Граб'янка. Разом з тим, проблема розмірів спустошення правобережних земель у другій половині XVII ст. й до сьогодні залишається дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях.

Досліджуючи вплив геополітичного фактору на причини поділу Українського гетьманату у 1660–1670-х рр., слід відзначити, що козацький устрій, який був головним чинником національної державності поширювався у різних регіонах Правобережжя досить нерівномірно. Традиційним центром існування козацьких державних інститутів були подніпровські землі південної Київщини. З 1648 по 1676 рр. вони традиційно поширювалися на Київський, Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський та Чигиринський козацькі полки. Не викликає сумніву, що територія правобережного Подніпров'я була ядром державотворчих процесів на українських землях в добу пізнього середньовіччя. Інша ситуація складалася у північній частині Київщини. Тільки під час найвищого піднесення революційного визвольного руху (1649–1650 рр.) тут виникли Брагінський, Турівський і Овруцький полки, які незабаром зникли. Хоча північні кордони правобережних володінь Київського полку межували по річці Прип'ять з Великим князівством Литовським. Центральні київські землі охоплювали Паволоцький, Тарговицький і, частково, Білоцерківський полки. Слід відзначити, що традиційний західний кордон Українського гетьманату («по Случ») був водночас межею між Київщиною і Волинню, а також колишньою адміністративною лінією поміж Волинським і Київським воєводствами.

Найменше український адміністративно-територіальний устрій поширився на Волині. Проте відомо, що наприкінці 1640-х рр. тут були зформовані Звягільський, Гошанський, Любарський та інші полки. Окрім того, козацькі гетьмани протягом кінця 40-х – 70-х рр. XVII ст. постійно домагалися встановлення кордону з Річчю Посполитою по р. Горинь, яка протікала по території Східної Волині. Також були намагання поширити межі Українського гетьманату до р. Вісли – такі стремління окремих гетьманів вели до автоматичного включення всіх волинських земель до складу козацької держави.

Великою мірою полково-сотенний устрій поширювався на землі Брацлавщини. Тут були такі полки: Кальницький (пізніше Вінницький), який охоплював північну частину регіону, Брацлавський – на південному заході, Уманський – на південному сході. Частина брацлавського Росько-Торчського межиріччя належала Білоцерківському полку, а заснований у 1651 р. Павлоцький полк охопив північно-східний район Кальницького полку. Козацький устрій не поширювався на майже все межиріччя Савранки (правої притоки Бугу) – Бритавки (правої притоки Савранки) – Кодими – Ягорлика – Дністра. Таке становище було викликане географічною близькістю Кримського ханства, а також земель, що належали Очаківській, Білгородській та Буджацькій ордам. Саме через територію Брацлавщини пролягали відомі татарські шляхи у Східну Європу (Чорний і Кучманський шляхи).

Великими труднощами відзначалося встановлення козацьких державних інституцій на землях Поділля. Межування власне польськими воєводствами на заході і Молдавським князівством, яке відносилось до сфери впливу турецького султана – на півдні, не давало змоги для суцільного охоплення даного регіону козацьким устроєм. До 1676 р. на Східному Поділлі проіснував Могилівський (Подільський) полк. Сусідство з дунайськими князівствами у геополітичному відношенні було нещасливим для Поділля. У 1670-х рр. багатотисячній армії турецького султана і кримського хана неодноразово спустошували ці українські землі. Крім того, наявність таких могутніх фортець європейського рівня, як Кам'янець-Подільська, Хотинська, Барська і Меджибізька, весь час приваблювала польських і турецьких завойовників. «Саме географічне положення України, розташованої на рівнині, не володіючій природними захисними кордонами і оточеної з півдня і південного заходу турецькими васалами, з заходу – ворогами ляхами, а з північного сходу – Москвою, вказувало на неможливість довгого самостійного буття» [13], – так влучно характеризував геополітичне становище України у другій половині XVII ст. російський історик права І. Розенфельд.

Треба відзначити безпосереднє політико-географічне межування Українського правобережного гетьманату з такими могутніми державами Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, як Річ Посполита, Османська імперія і Кримське ханство. Починаючи з кінця 1660-х рр. почав утворюватися кордон з Лівобережною Україною та Московським царством. Територіальні особливості еволюції державних інституцій на Правобережній Україні протягом 1648–1676 рр. полягали в тому, що козацький устрій не утвердився на таких «прикордонних» землях як Західна та Центральна Волинь, окремі райони Північної Київщини й Південної Брацлавщини, а також Західне Поділля. Треба відзначити, що геополітична зацікавленість сусідніх держав в «українській справі» не зникла і в наступні роки.

II. Правобережна Україна у міжнародних договорах Польщі, Росії і Туреччини. 1667 – 1714 рр.

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між Московською державою та Річчю Посполитою. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де

говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось» [14]. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може» [15]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегация запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні. 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-ти річного мирного договору. Через місяць, 30 січня 1667 р., таку угоду було підписано.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло війну польсько-російську війну 1654–1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу короля і царя над козацькою Україною. Лівобережжя відходило до царя, а Правобережжя – до короля. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Велиж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Треба відзначити, що політичні структури Українського гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я.

У зв'язку з тим, що уряди Петра Дорошенка та Івана Брюховецького здійснювали самостійну політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в восени-взимку 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті укладеного в грудні Московського договору говорилося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні» [16]. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна, але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, визначний московський дипломат А. Ордин-Нащокін вимагав прислати українських представників на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України розглядалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів включно аж до 1714 р. Статті Андрусівського перемир'я 1667 р. неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.), але фактично не виконувалися.

Розпочавши за умовами союзу з Петром Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвоюовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Річ Посполиту схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з

турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан. – Т.Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Ottomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. – Т.Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали» [17]. Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату.

За Бучацькою угодою 1672 р. до Туреччини відходило Поділля. Окрім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах» [18], – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники правобережного Українського гетьманату під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону козацької держави, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Османською імперією.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави» [19]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Велгорський і Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV). 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я 1676 р. складався з 8 статей. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність території Правобережжя українському гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра.

Після тривалих переговорів з поляками турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх кордонах стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданям моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею» [20]. Отже знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.

Прихід військ Московської держави на Правобережжя й перехід Петра Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні, яким виявився молодший син Богдана Хмельницького – Юрій. Але Юрія Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який знаходився під владою лівобережного Івана Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення Андрусівського перемир'я. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру» між Варшавою та Москвою. Польща знову вимагала від Москви повернення Києва. Росіяни відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають» [21]. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не

мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні анדרусівських домовленостей, лівобережний гетьман Іван Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана Івана Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар Семен Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисараю. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубезу бути, в ті роки річці Дніпру» [22]. Окрім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубезу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими» [23]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі в квітні 1682 р. Він вже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порту не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим, Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви над українською територією. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї султан Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Георге Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й[ого] Ц[арській] В[еличності], що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має» [24]. Саме тому, продовжував король, «коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й[ого] Ц[арська] М[илість] – Т. Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався» [25]. Безперечно, що мир між Портою й Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. польсько-литовський король Ян III Собеський у Варшаві уклав наступально-оборонний союз проти Османської імперії.

У кінці травня – першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання

цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами» [26]. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Леопольда I Габсбурга, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й[ого] Ц[арської] В[еличності] у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано» [27]. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом з Києвом.

Австрійський імператор та римський Папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір з царем на запропонованих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними» [28]. Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. – Т.Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей – Т.Ч.)» [29].

Ще у березні-травні 1684 р. була організована так звана «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом Інокентія IX. Наступально-оборонний союз («*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому ввійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа – морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і «Україну» («*...fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbenti*») [30]. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже всі вищезазвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до європейської «Священної ліги». Небажання Османської імперії відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «вічний мир» за умови його відчрєнення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Речі Посполитої. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій українського гетьмана Івана Самойловича. Активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею представники Голландії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. – питання про володіння Україною хоча б «з лівого берега Дніпра» [31].

З огляду на це в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини [32]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити гетьмана Івана Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив, що для того, аби він підписав мирний договір потрібно насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали» [33]. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей. «Вічний мир» став актом чергового міжнародно-правового розподілу козацької України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. – *Т. Ч.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», – проголошувала четверта стаття [34]. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Іхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону» [35]. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини – «... ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер» [36]. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами – проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями Івана Самойловича мало вимагати повернення гетьманських земель під «Гетьманську

булаву»- Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру», цей український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною. Це й стало однією з причин зміщення Самойловича та обрання правителем Лівобережжя Івана Мазепи. Однак через деякий час новий гетьман знову розпочинає політику на об'єднання двох частин Українського гетьманату в одну державу.

З огляду на різні причини в 1698 р. в містечку Карловичі неподалік Белграду розпочався мирний конгрес учасників європейського «християнсько-мусульманського» протистояння. Дипломатичний принцип *uti possidetis* (володій, чим володієш), запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довосний період. Після сімнадцятих спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує» [37].

Отже, згідно з Карловицьким договором 1699 р., Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією територією Правобережної України. Разом з тим, міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. У 1701 р. польські дипломати домагалися від московського царя Петра I та українського гетьмана І. Мазепи відступлення Стайок, Трипілля та Трахтемирова й дозволу на заселення Подніпров'я, яке, згідно з договором 1686 р., повинно було залишатись обезлюдненим.

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., яка велася між Росією, Данією, Польщею («Північний союз») з одного боку, і Швецією – з іншого. Головним завданням Північного союзу була боротьба зі шведами за прибалтійські території та протидія поширенню гегемонії Шведського королівства не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі. 15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережного козацтва і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, нараховував 8 пунктів. 1-ий з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; 2-ий і 3-ій – узгодження військових дій,

спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у 4-му відзначалося, «...що Палій (керівник козацького повстання. – Т.Ч.) чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві ЙМсці (його милості. – Т.Ч.) і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть» [38]; 5-ий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; 6-ий і 7-ий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні його еліт до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я узаконювався поділ території козацької держави на лівобережну й правобережну частини. Така політика Москви та Варшави штовхала Івана Мазепу шукати інших шляхів до об'єднання гетьманату, які завершилися у 1708 р. прийняттям шведського протекторату.

Військова перемога Росії поблизу Полтави в червні 1709 р. стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон. Тоді ж польсько-литовським сеймом нарешті було ратифіковано «Вічний мир» 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої, включно з правобережними українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду Пилипа Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори з Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацьких полків з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брашлага, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільноса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкин і П. Шафіров

обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської держави на чолі з Петром I була оточена об'єднаними турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу р. Прут. Російський цар був змушений підписати невідгдний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору (від 12 липня) говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают» [39]. Турецький текст цієї статті був трохи інший. Обидва варіанти означали наступне: Москва повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі збавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну.

Поразка Російської держави в Прутській кампанії зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу Пилипа Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно – курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і за попередніми міжнародними домовленостями, відбулося виселення усіх жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові Пилипу Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилось, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління Пилипу Орлику.

Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав Пилипу Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті положення, що стосувалися міжнародного статусу Українського правобережного гетьманату були дещо змінені. За Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини Українського гетьманату був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережжя (з якої вже було виведено населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

III. Кордони «Палісвої держави» в останній чверті XVII – на початку XVIII ст.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палісва держава» [40] в другій половині 80-х рр. XVII ст. – на початку XVII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Павлоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій зниклих у середині 1670-х рр. Білоцерківського, Павлоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Павлоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника Захарія Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 1680-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р. На цьому наголошував і один з депутатів

вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій – Т.Ч.) собі... аж по Случ» [41]. У тому ж році королівський комісар С. Друшкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., великий коронний гетьман й руський воевода Речі Посполитої С. Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині – Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів – Литвинівка – Городянка – Радомишль – Коростишів.

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада Семена Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б. Вільги й українського полковника Семена Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Шука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості [42]. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве...не переходили» [43], – писав лівобережний гетьман Іван Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на варшавський сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон» [44], полковник Семен Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджуваного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході – по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку розповсюджувалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів.

Таким чином, на початку XVII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та

окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була доконаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла Семену Палію титул *dux malorum et scelerum artifex*. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...» [45].

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини XVII ст. Семен Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й[ого] М[илості] Пану Гетьманові Мазепі» [46].

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 1680-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. у результаті військових дій між Варшавою, Москвою, Стамбулом, Чигирином та Батурином. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово відроджується та з корпоративної військово-політичної організації трансформувалося в автономну державно-політичну структуру – «Палієву державу». На початку XVII ст. Український правобережний гетьманат складався з Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського, Корсунського, Могилівського, Уманського та Чигиринського полків.

І лише несприятлива міжнародна ситуація та прагматична політика Речі Посполитої, Російської держави та Османської імперії щодо України завадила козацькій еліті об'єднатися в єдиний державний організм.

IV. Проект «легенди» карти

Подасмо перший (найбільш повний) варіант проекту «легенди» відповідної карти, яка була подана до редакційної ради Національного атласу України:

1. Адміністративно-територіальний поділ:

-- територія та кордони Українського гетьманату;

— межі полків правобережної частини Українського гетьманату (Білоцерківський: 1648–1712 рр. (з перервами), Богуславський: 1699–1712, Брацлавський: 1648–1712, Кальницький (з 1654 р. – Вінницький): 1648–1712 (з

перервами), Канівський: 1648–1712 (з перервами), Київський (правобережна частина: 1648–1672), Корсунський: 1648–1712, Овруцький: 1648–1651, 1657–1666, Паволоцький: 1648–1678, Подільський (Могилівський) полк: 1649–1712 (з перервами), Фастівський: 1685–1704, Уманський: 1648–1712, Черкаський: 1648–1712 (з перервами), а також Барський, Гошанський, Лисянський, Меджибізький, Звягельський, Любарський, Остропільський, Пінський, Турівський, Мозирський, Миропільський, Чечельницький, Чорнобильський (тимчасові) полки);

— центри полків на Правобережній Україні;

— межі воєводств Речі Посполитої (Волинське, Брацлавське, Київське, Подільське);

— кордони володінь Османської імперії (Кам'янецький еялет: 1672–1699);

— кордони міждержавних володінь між Варшавою, Москвою і Стамбулом (згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р., Бучацьким перемир'ям 1672 р., Журавненським договором 1676 р., Бахчисарайським миром 1681 р., “Вічним миром” 1686 р., Карловицькими угодами 1698–1700 рр., Нарвським договором 1704 р., Прутським трактатом 1711 р., Адріанопольським договором 1713 р.);

— гетьманські столиці (Чигирин: 1648–1676, Немирів: 1676–1699);

— територія Українського (Руського) князівства 1676–1683 рр. (на чолі з Ю. Хмельницьким: Канів, Черкаси, Корсунь, Немирів (окрім Білої Церкви і Паволочі), Меджибіж; на чолі з Г. Дукою: с. Цеканівка, Немирів та ін.);

— територія “Палісної держави”: 1685–1712 рр. (Фастів, Корсунь, Богуслав, до р. Дністра – на Півдні, до р. Горинь – на Заході, до р. Тетерів і Прип'ять – на Півночі, до р. Дніпро – на Сході (*кордони не усталені*));

— територія “Ханської” України 1685–1760 рр. (між Пд. Бугом і Дністром, від Брацлава до Ямполь, Сорок, Ягорлика і Дубоссар (*кордони не усталені*))

2. Політичні події:

— Чигиринська рада 1663 р. Обрання гетьманом Правобережної України П. Тетері;

— антипольське повстання 1664–1665 рр. (райони навколо Торговиці, Лисянки, Білої Церкви, Бару, Стеблова, Немирова, Вінниці, Ладжилина, вся Брацлавщина; оборона Ставищ: липень-жовтень 1664 р.);

— Богуславська рада 1665 р. Обрання гетьманом П. Дорошенка;

— об'єднання Українського гетьманату 1668 р.;

— Корсунська рада П. Дорошенка 1669 р. Визнання протекторату Османської імперії;

— Переяславська рада І. Самойловича 1674 р. та об'єднання козацької України;

— національно-визвольне повстання 1702–1704 рр. (взяття Білої Церкви, Вінниці, Летичева, Бару, Меджибожу, поразка під Ладжином);

— похід та перебування на Правобережній Україні військ І. Мазепи (1704–1708 рр.);

— Бендерська рада 1710 р. Конституція П. Орлика та ін.

3. Воєнні події:

- міста-фортеці (Жванець, Збараж, Зборів, Бар, Кам'янець-Подільський, Хотин, Паволоч, Старокостянтинів, Бердичів, Бучач, Чортків, Брацлав, Вінниця, Чигирин, Умань, Черкаси, Паволоч, Біла Церква та ін.);
- місця найголовніших битв (Чуднів 1660 р., Браїлів 1666 р., Стебліїв 1669 р., Хотин 1673 р., Журавно 1676 р., Чигирин 1676, 1677, 1678 рр. та ін.);
- наступ польсько-татарських військ 1663–1664 рр.;
- наступ польської армії 1671 та 1674 рр.;
- наступ турецької армії 1672 р.;
- походи на Чигирин турецької армії 1677 та 1678 рр.;
- виправа українського козацтва проти турків до Австрії (Відень), Угорщини і Словаччини у 1683 р.;
- похід козацьких військ С. Куницького до Молдавії та Пн. Причорномор'я у 1683–1684 рр.;
- походи правобережних та лівобережних полків на Крим, Пн. Причорномор'я, Приазов'я, пониззя Дунаю, Дніпра та Пд. Бугу наприкінці XVII ст.;
- походи на Правобережну Україну військ гетьмана П. Орлика у 1711 та 1713 рр.

4. Економіка та міграції населення:

- райони заснування “слобод”;
- “великі згони” населення з Правобережжя 1679 та 1681 рр.;
- напрями руху міграції населення в останній чверті XVII ст.;
- виселення населення правобережних полків на Лівобережжя у 1711–1712 рр.;
- мануфактури кінця XVIII ст.

5. Культура, освіта, церква:

- монастирі (Трахтемирівський монастир (шпиталь), Києво-Межигірський монастир, Канівський монастир та ін.);
- церкви (Київські церкви, Іллінська церква Б. Хмельницького: с. Суботів на Черкащині, м. Золотоноша на Черкащині церква Успіння Пресвятої Богородиці, церква Св. Миколи, церква Благовіщення, Благовіщенський (Зозулівський) жіночий монастир, Преображенська церква Красногірського жіночого монастиря та ін.).

6. Історичні пам'ятки:

- залишки замків і фортець (Чигиринської фортеці, фортеця та пам'ятки у Кам'янець-Подільському, Меджибізьський замок-фортеця, Острозький замок-фортеця та ін.);
- заповідник з козацьким кладовищем “Поле Берестецької битви”;
- заповідник з козацьким кладовищем в Трахтемирові;
- козацькі кладовища (Буша на Вінниччині, Букрин на Київщині та ін.).

Зауважимо, що з огляду на певну науково-популярну спрямованість розділу «Історія» Національного атласу України, запропонована «легенда» карти охопила лише головні аспекти політичного, економічного, соціального та культурного життя Правобережної України у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

У. Основні джерела карти Національного атласу України «Український правобережний гетьманат»

Поряд з картографічним матеріалом українського, польського, російського, турецького, австрійського, французького та іншого походжень під час підготовки відповідної карти нами було використано таку історичну літературу:

- Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938.
- Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.23–32.
- Боплан і Україна. Збірник наукових праць. - Львів, 1998.
- Василенко М.П. Територія України XVII віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. - К., 1927. - С.89–121.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.
- Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. - К., 1999.
- Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. - 1990. - №1. - С.6–8.
- Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів, 1994.
- Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. - К., 2006–2007.
- Крип’якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - 1966. - Вип.2. - С.99–134.
- Крикун Н.Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. - К., 1992.
- Крикун М.Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов’янознавства. - 1991. - Вип.44. - С.5–37.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року. - Київ, 1995.
- Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. - Прага, 1944.
- Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. - Одесса, 1909.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993.
- Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. - К., 2000.
- Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К., 1996.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. - К., Нью-Йорк, 2003.
- Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Vol.1, 2. - Cambridge, 1978.
- Kołodziejczyk D. Ejalet Kamieniecki. Podole pod panowaniem tureckim 1672–1699. - Warszawa, 1994.
- Kartografia wojskowa krajow strety baltyckiej XVI–XX w. - Torun, 1996.

Przedziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina obrazy miejscizasow. - T.1, 2. - Wilno. 1841.

* * *

Окрім карти (див. *Додаток*), підготовчі матеріали до якої висвітлені у даній статті, в Національному атласі України розміщені також й інші карти, які розкривають українську історію XVI–XVIII ст. Це, зокрема: «Українська козацька держава», «Український лівобережний гетьманат», «Запорозька Січ» та ін. Звертаємо також увагу на те, що науковці, викладачі та більш широка громадськість не тільки України, але й Росії матиме змогу ознайомитися з цим ґрунтовним академічним виданням на електронному носії – компакт-диску «Національний атлас України» українською, російською та англійською мовами.

ПРИМІТКИ:

1. Підтримуючи думку тих вчених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., наприклад: Wandych P. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. - London, New-York, 1992; Bardach J. Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia? // Nauka Polska. - № 5–6. - Warszawa, 1992. - S.65–72; Kłoczowski J. L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region. - Lublin, 1995; Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.156–250; Миллер А.И. Об истории концепции «Центральная Европа» // Там же. - С.4–25; Історія Центрально-Східної Європи. - Львів, 1996; Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski. - T.1. - Lublin, 2000; Чухліб Т. Гетьмані Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. - К., 2004; Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип.1–6. - К., 2000–2006), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна.

2. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. - К., 2003. - С.146–173; Йоґо ж. Європейські вигоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. Частина I. - Чернівці, 2003. - С.315–318.

3. Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя) – історико-політико-географічна назва частини території України, яка займала обшир «на правому березі» Дніпра, тобто простягалася на захід від цієї річки. Займала територію Київщини, Черкащини (більшої частини), Волині та Поділля. У другій половині XVII–XVIII ст. щодо цих земель вживалися такі назви: «тогобічна Україна», «той бік Дніпра», «задніпровська Україна», «чигиринська сторона Дніпра», «чигиринська Україна», «тогобічна козако-руська малоросійська Україна», «польська область», «польська сторона Дніпра» та ін.

4. Вавричин М., Голько О. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. - Львів, 1998. - С.155–229.

5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С.239.

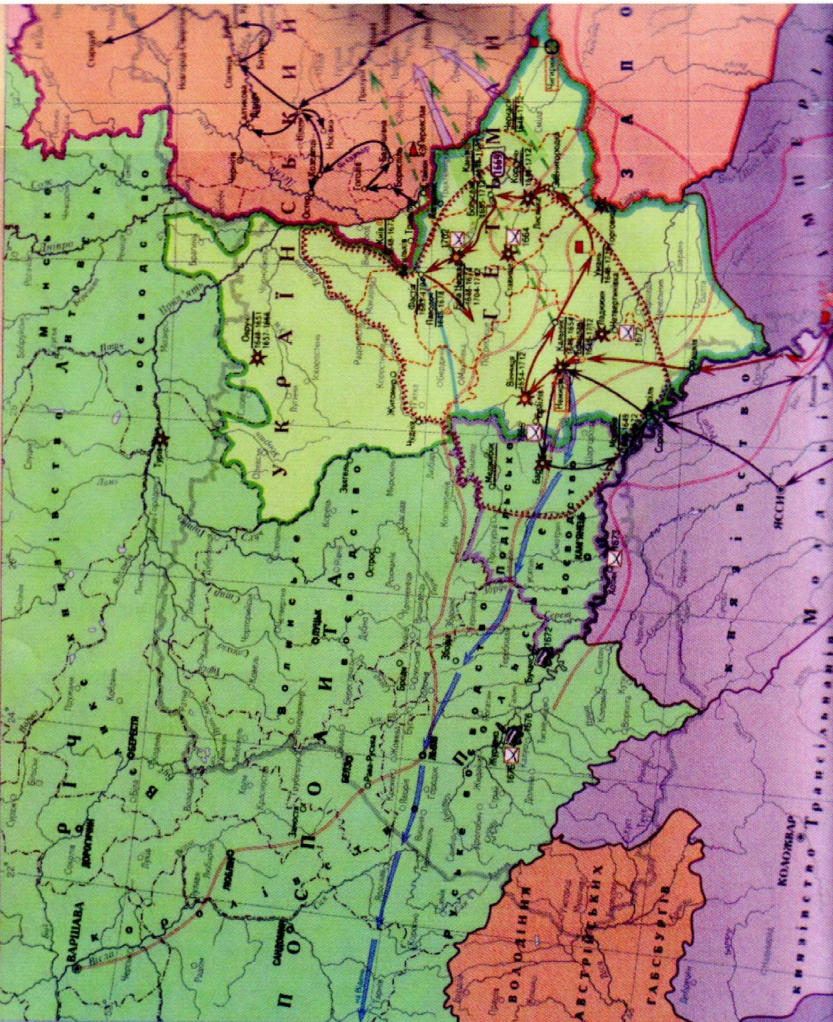
6. *Цит. за:* Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Шевченка. - Т.144–145. - Львів, 1926. - С.111.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). - Т.3. – СПб., 1861. - С.415–416.
8. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - Ч.1. – М., 1858. - С.124.
9. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Vol.2. - Cambridge, 1978. - P.567.
10. Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. - Прага, 1944. - С.40.
11. Крикун Н.Г. Адміністративно-територіальне устро́йство Правобережної України в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. - К., 1992. - С.178.
12. *Цит. за:* Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. - К., 1999. - С. 262–263.
13. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). - Пг., 1915. - С.24.
14. Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі БМЧ Краків). - Од. зб. 2109, арк. 109–111.
15. Там само. - Од. зб. 2107, арк. 73.
16. Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usouae ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. - Vol. 2. - Pars. 1. - Kraków, 1880 - S.586; Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С.132.
17. Acta historica. - Vol. 2. - Pars. 2. - Kraków, 1883. - S. 1109.
18. Бібліотека Національна у Варшаві (далі – БНВ Варшава), відділ мікрофільмів. - Ф. 6639 (м-ф. 32423). № 615; Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД Варшава). - Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». № 77/467; Там само. - Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.
19. Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. – СПб., 1854. - С.109.
20. АГАД Варшава. - Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 321; Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. - Kraków, 1924. - S. 20–23.
21. Галактионов И.В., Чистякова Е.В. А.Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. – М., 1961. - С.128.
22. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - Одесса, 1850. - С. 143–144.
23. Там же. - С. 271–271.
24. БНВ Варшава. - Од. зб. 123, арк. 297.
25. Там же.
26. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. - Т. 6. – СПб., 1862. - С. 595.
27. Там же.
28. Там же.
29. БМЧ Краків. - Теки Нарушевича, од. зб. 181, № 70, арк. 379.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОБЕРЕЖНИЙ ГЕТЬМАНАТ у 60-х рр. XVII-на початку XVIII ст.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОБЕРЕЖНИЙ ГЕТЬМАНАТ в 60-х гг. XVII в. - в начале XVIII в. ▲ UKRAINIANN RIGHT-BANK HETMANATE IN 1660s - BEGINNING OF THE 18th C.

Масштаб 1:4 000 000

- ПОДІЛ УКРАЇНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНИЙ ПІВДОБЕРЕЖНИЙ ГЕТЬМАНАТИ
- Обрання правобережного гетьмана П. Петра на раді в Чигирині (13 січня 1665 р.)
- Утворення Правобережного гетьманства (1665-1676 рр.)
- Гетьманські розширення та роки перебування в Україні
- У 1648-1676 рр.
- У 1676-1699 рр.
- Міся половець Правобережного гетьманату
- Центри полків, роки створення полку
- Половці польсько-українсько-татарських військ на Лівобережжя (квітень 1663 - березень 1664 рр.)
- Лупова (122 сень - 9 лютого 1664 р.)
- Антипольське повстання населення Правобережної України 1654-1665 рр.
- Обрання правобережного гетьманом П. Дорошенка (серпень 1665 р.) / Вильгельм П. Дорошенка у В. Дорошівка у 1665-1676 рр.
- Польсько-московський перемир'я між Андрійським перемир'ям (від 30 січня 1667 р.)
- Територія Правобережжя, що відокремилася від польської корони
- Територія, що була анексована Польщею за ліквідації московського царю
- Козацька рада при Борзуні, Вильгельм П. Дорошенком проголосити Османську імперію
- Бухаринський польсько-турецький договір (19 жовтня 1672 р.)
- Відмова від Бучача, що був захоплений козаками відомого до Обаманської імперії і ставалося і Калімецький палич (180 українських вояків)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1672-1676 рр.) з Польщею П. Дорошенком (1676-1678 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1678 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1678-1679 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1678 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1679-1680 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1679 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1680-1681 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1680 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1681-1682 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1681 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1682-1683 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1682 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1683-1684 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1683 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1684-1685 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1684 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1685-1686 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1685 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1686-1687 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1686 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1687-1688 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1687 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1688-1689 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1688 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1689-1690 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1689 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1690-1691 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1690 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1691-1692 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1691 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1692-1693 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1692 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1693-1694 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1693 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1694-1695 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1694 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1695-1696 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1695 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1696-1697 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1696 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1697-1698 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1697 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1698-1699 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1698 р.)
- Політичний союз між Польщею П. Дорошенком (1699-1700 роки, 1 жовтня подання 12 січня 1699 р.)

Выступление председателя общества «Товариство українців Кубані»
Н. Г. Сергиенко на конференції 8 октября 2006 г.

Слева направо: краєвед Ю. Б. Алмазов, председатель Краснодарской общественной
организации «Содружество Кубань – Украина» И. М. Скибичкая,
член НТШ А. М. Авраменко

30. Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. - Warszawa, 1985. - S. 123.

31. Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.). Автореферат... канд. ист. наук. - Л., 1952. - С.20.

32. Греков И.Б. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. - М., 1950. - С.25.

33. Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o Pokoj wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejow polityki i diplomacji Polskiej. - Warszawa, 1994. - S. 43.

34. Величко Самійло. Літопис. - Т. 2. - К., 1991. - С. 315.

35. Там само.

36. Там само. - С. 316.

37. Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących. - Т. 2. - Warszawa, 1825. - S.196–197.

38. Ibid. - S. 85.

39. Письма и бумаги Петра Великого. - Т. XI. - Вып. I. - М., 1964. - С. 216.

40. Термін «Палієва держава» було впроваджено у науковий обіг українськими істориками Борисом Крупницьким, Наталією Полонською-Василенко, Олександром Оглоблиним у першій половині XX ст. для означення правобережної частини Українського гетьманату на яку поширював свою владу білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій.

41. Библиотека Ягеллонского университета в Кракове, відділ рукописів. - Од. зб. 1151, арк. 56–57.

42. Корольок В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. - Т.IV. - М., 1951. - С.230.

43. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). - Ч.3. - Т.2. - К., 1868. - С.411.

44. Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К., 1991. - С.31.

45. Архив ЮЗР. - Т.2. - Ч.2. - К., 1888. - С.496–503.

46. Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963. - С.119.

ОБСТАВИНИ ТА ХІД ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОГАЙЦІВ ДО ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КАВКАЗУ НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХVІІІ СТ.

Події, пов'язані з переходом причорноморських ногайців до російського підданства та їх переміщенням до прикубанських степів, уже неодноразово висвітлювалися у науковій літературі, зокрема у працях А. О. Скальковського [8, 9], О. Сергєєва [7], О. І. Дружиніної [3], Д. С. Кідирніязова [4], Б.-А. Б. Кочекєєва [5] та ін. Останні два дослідники, знанні фахівці з ногайської історії, доклали чималих зусиль для з'ясування фактичного боку справи нашого питання. Втім, не зважаючи на досить давню традицію вивчення, розгляд даної проблеми не йшов далі простого ув'язання переміщення ногайців з контекстом воєнних дій російсько-турецької війни 1768–1774 рр., апологетичного обґрунтування російських зовнішньополітичних інтересів та ідеологічно зумовленого наголосу на “прогресивному значенні” формування багатонаціональної Російської держави, що поглинула й таких “іногородців” як ногайці.

У цій статті ми визначили собі завдання простежити як саме у даний період формувалася позиція російського уряду стосовно причорноморських ногайців, котра еволюціонувала від початкового наміру створення окремого ногайського князівства, контрольованого царатом, до плану так званого “відновлення” незалежності Кримського ханства й формального повернення під його юрисдикцію ногайських орд. При цьому, головна увага зосереджується на переміщенні Буджацької, Єдисанської, Сдичкульської та Джембуйлуцької орд з причорноморських до прикубанських степів, що відбувалося паралельно з формуванням органів російського колоніального управління ногайцями. Хотілося б наголосити на тому, що в даному разі ми маємо справу не з міграцією чи перекошівою, зумовленими іманентно-внутрішніми чинниками життя кочівницького соціуму, а саме з *переміщенням* економічно знесиленого й політично дезорієнтованого номадного колективу, котрий майже втратив свою постаршу організацію й політичну традицію. Російський уряд здійснював це переміщення, керуючись виключно власними інтересами, мало зважаючи навіть на ті величезні демографічні втрати, від яких потерпав колись потужний ногайський етнос.

Російсько-турецька війна 1768–1774 років призвела до істотної зміни геополітичної ситуації довкола Північного Причорномор'я. Остаточне послаблення Речі Посполитої та поглинання більшості її територіальних володінь в Україну Росією, наростання внутрішньої кризи в Османській імперії, зниження обороноздатності Кримського ханства і послаблення політичного впливу Франції

в регіоні – ось ті тенденції, що означили домінуючу позицію Російської імперії, котра впевнено здобувала вихід до чорноморського узбережжя.

Стрімке просування російської армії вглиб території Кримського ханства під час кампаній 1769–1770 років поставило ногайські орди перед вимогою виходу з турецько-кримського підданства і прийняття російського протекторату. Восени 1769 р. частина причорноморських ногайців почала схилятися до наміру припинити війну та встановити мирні відносини з Росією. У цей час вже був зламаний опір кубанських ногайців, котрі були змушені перейти на бік росіян та допомогли генералу Медему штурмом оволодіти резиденцією ханського сераскера на Кубані в м. Копила [3, с. 108]. Командувач Другої армії П. Панін та губернатор Слобідської України Є. Щербінін почали провадити агітацію серед причорноморських ногайців. 12 жовтня 1769 р. П. Панін доручив запорозькому кошовому отаману П. Калнишевському відрядити кількох козаків до ногайських кочовищ, аби вони під виглядом дизертирів поширювали нарікання на турків, агітували за перехід до російського підданства і запевняли ногайців, що вони “на все будущия времена будут свободны от турецкаго ига, и останутся во всей своей воле и свободности особым народом под особливыми собственными законами и управлениями” [1, арк. 3 зв., 24–24 зв.].

Війна шцент розладнала господарство ногайців. Були порушені усталені маршрути кочування, перерваний зв'язок кочовищ із зимівниками, значно зменшилося поголів'я худоби. Вже взимку 1769–1770 рр. ногайці потерпали від голоду. Головний едисанський мурза Джан-Мамбет тоді надіслав лист до П. Паніна з проханням надати ногайцям допомогу в провіанті. Тільки 20 березня 1770 р. П. Калнишевський отримав від П. Паніна наказ підвезти провіант у найближчий до Єдисанської орди форпост, аули якої на той час кочували по правому берегу нижньої течії Дніпра, Південному Бугу та Дністру. При цьому в наказі окремо наголошувалося на тому, щоб запорожці поводитися з ногайцями без грубощів [1, арк. 3-3 зв.].

На той час російський уряд ще не розглядав можливості прийняття причорноморських ногайців до свого підданства і не мав скільки-небудь певної позиції щодо них. За висновком О. І. Дружиніної, схильність ногайців установами мирні відносини з Росією вплинула на бачення царським двором своїх завдань у війні з Туреччиною; якщо на першому засіданні Ради при Височайшому дворі, що відбулося 9 листопада 1768 р. за мету визначалося тільки запровадження вільного судноплавства по Чорному морю та створення на його узбережжі порту з фортецею, то на другому засіданні Ради від 15 березня 1770 р., формулювалося завдання включити Крим до складу Росії, або, щонайменше, проголосити його незалежним від Порту [3, с. 109]. У реляції Катерини II від 2 квітня 1770 р. було визначено попередню позицію Росії щодо ногайців: “склоняють их не к нашему подданству, но только к независимости и отложению своему от турецкой власти, обещая им ... наше ручательство, покров и оборону” [5, с. 165]. При цьому російське військове командування чітко трималося тактики ізолювання ногайців від місць скупчення турецьких та кримськотатарських військ.

Дві великі поразки, що зазнало турецького командування біля Ларги і Кагула, посилили проросійські настрої ногайців. 25 липня 1770 р., коли ще тривала

облога турецької фортеці Бендери, до П.Паніна прибула депутація від буджаківців та єдисанців з листом, який підписали п'ять головних ногайських мурз, де посвідчувався намір обох орд почати в переговори з російським командуванням [9, с. 369–370]. 5 серпня Панін розпочав офіційні переговори з буджацькими та єдисанськими мурзами. 9 представників найбільш знатних родів від імені всього ногайського народу заявили “о желанни отложиться от власти Турции, и принять покровительство России”. Листи з подібним змістом командував Другої армії отримував ще двічі, на що відповідав запевненнями від імені Катерини II про припинення військових дій проти ногайців та встановлення з ними союзницьких відносин. Нарешті було погоджено те, що ногайці мають дати 30 аманатів від знатних родів, з них декілька мурз передбачено відрядити до Петербургу для засвідчення імператриці “народної вдячності за її заступництво”. З вересня 1770 р. єдисанські та буджацькі мурзи з почтом до 600 чоловік прибули до князя Прозоровського для складання присяги на вірність і урочистого проголошення обітничі прихилити до союзу з Росією решту ногайців [4, С. 102–104].

Російське командування намагалось створити зовнішні атрибути незалежності ногайських орд, аби на міжнародному рівні довести легітимність укладеного з ними союзу. За активного сприяння П. Паніна 3 вересня відбулося загальне зібрання Єдисанської та Буджацької орд, де був проголошений ханом усіх причорноморських ногайців Джан-Мамбет-мурза, який з того часу включив до складу свого імені давній ногайський титул бія. Невипадково П. Панін пропонував Катерині II виготовити для нього такі ж атрибути ханської влади, які раніше турецький султан надавав кримським ханам [4, С. 104–105]. 16 вересня, вже після штурму Бендер, Панін на знак підтвердження міцності ногайсько-російського союзу передав мурзам 809 полонених ногайців [9, С. 370].

Втім, поруч з інсценованим проголошенням незалежності ногайських орд, царат послідовно запроваджував систематичний контроль над ногайцями. З цією метою Колегія іноземних справ Росії відрядила до них свого постійного резидента – статського радника П. Веселицького, котрий 3 жовтня прибув до головної ставки “союзних” ногайців, розташованій на Тилігулі. Прикметно, що Веселицький, набравшись досвіду в ногайських справах, пізніше був призначений резидентом у “незалежному” Кримському ханстві. Офіційним його завданням були підготовка і проведення наступних переговорів з ногайцями, особливо у питаннях переходу до союзу з Росією Джембуйлуцької та Єдичкульської орд [9, С. 370–371]. Відразу після прибуття на Телігул П. Веселицький на урочистому зібранні єдисанських і буджацьких мурз зачитав присягу на вірність Росії, текст якої разом з інструкціями надіслав йому П. Панін. В урочистому підписанні присяги взяли участь 40 мурз, 12 ефендіїв та інших духовних осіб від Єдисанської орди, а також 31 мурза, 4 ефендія і 32 аги від Буджацької орди [4, С. 105].

Встановивши відносно стабільний контроль над Єдисанською та більшою частиною Буджацької орди, російський уряд намагався прихилити на свій бік решту ногайців. Однак досить скоро почалися коливання навіть у тих ногайців, котрі склали присягу на вірність “союзній” Росії. Причиною коливань було те, що кримський хан Каплан Гірей II у вересні 1770 р. зміг уникнути розгрому біля

Хаджибейського лиману та через Очаків і Кінбурн повернувся до Криму [12, с. 165–169]. Закріпившись на півострові, хан спромігся більше року утримувати під своєю владою не лише кримськотатарських мурз, але і єдичкульців та джембуйлуківців, котрих для більшої певності він перевів з попередніх місць кочування на степовому лівобережжі Дніпра за Перекопську лінію. То ж попри те, що єдисанські та буджацькі мурзи неодноразово запевняли російське командування про повсякчасну готовність єдичкульців та джембуйлуківців піддатися Росії, вони не лише не схилили своїх одноплемінників до такого рішення, але й самі через них почали консультуватися про можливе примирення з кримським ханом. У цей час чимало єдисанських та буджацьких мурз, маючи родичів серед єдичкульців та джембуйлуківців, неодноразово відвідували одне одного й радилися з приводу своєї майбутньої політичної орієнтації. Таким чином, восени 1770 р. ногайці усіх чотирьох орд обережно вичікували і уважно спостерігали за подальшим перебігом подій.

Це досить швидко з'ясував російський уряд, котрий розпорядився відслити “союзних” єдисанців та буджаківців подаль від театру військових дій, епіцентр якого зосередився у Північно-Західному Причорномор'ї; іншим мотивом переселення було міркування стосовно того, щоб ізолювати їх від впливу агентів кримського хана. 25 вересня П. Панін сповістив генерал-аншефа Восійкова про урядове рішення відселити ногайців на лівобережжя Дніпра, на територію від річки Кам'янка до Азову [9, с. 371]. 10 жовтня 1770 р. розпочалася переправа єдисанців та буджаківців через Південний Буг. Під час переправи російське командування в черговий раз помітило коливання ногайців і намір частини їх повернутися до кримського підданства, що стало приводом до повторного прийняття від них присяги князем Прозоровським [5, с. 169]. Лише після цього П. Панін наказав запорожцям лагодити пароми та перевізні мости на Південному Бузі [1, арк. 30].

Переправу ногайців через Дніпро російське командування доручило організувати кошовому отаману Війська Запорозького П. І. Калнишевському. Кілька ногайських депутатів ще у вересні того року приїздили до Січі, де їх козаки зустрічали “с надлежащим трактamentом” [1, арк. 26–26 зв.]. Торговельні зв'язки ногайців і запорожців, котрі не переривалися і на початку війни, відтепер стали ще більш інтенсивними. То ж не випадково, що саме запорожцям російський уряд доручав опікуватися справами ногайців, вести серед них агітацію, забезпечувати їх продовольством, здійснити їх переправу через Південний Буг та Дніпро та налагоджувати з ними торгівлю на пільгових умовах, зважаючи на давню традицію співіснування низового козацтва з кочівницьким довкіллям. Адже це вельми різнобарвне співіснування людей степового порубіжжя не вкладалося в рамки загальноприйнятого уявлення про мирні або конфліктні відносини. Запорожці добре знаючи мову, культуру й побут сусідніх ногайців, якнайкраще відповідали ролі провідників російського політичного впливу на степовому просторі.

За початковим планом, російський уряд мав намір перемістити ногайців через Запорозькі Вольності, тримаючи їх подаль від кордонів з Кримським ханством. З цього міркування князь Прозоровський доручив запорожцям

переводити ногайців через річки Інгул, Інгулець, Саксагань, Базавлук, Суру до Дніпра, а далі човнами переправити їх через Дніпро біля гирла Самари, що поблизу Нового Кодака та слободи Половиці. Для цього було передбачено використати казенні байдаки та човни Старосамарського ретраншементу, Переволочної і Кременчука, а також козацькі човни з Кодацького перевозу. При цьому, Кіш мусив за помірною ціною забезпечувати кочовиків усім необхідним, “яко то полотно(,) хлеб(,) сено и прочее нужное” [1, *арк. 6–6 зв.*].

Однак розголос про те, що завжди схильні до грабунків ногайці будуть прямувати через залюднені землі Кодацької та Самарської паланок викликав справжню паніку “тамошних обывателей”. Намагаючись уникнути того, щоб велелюдний кочівницький натовп витолочив землеробські угіддя північних районів Запорожжя, кошовий отаман Петро Калнишевський звернувся з клопотанням до російського командування, пропонуючи переправляти ногайців не через Кодацький, а на Кизикерменському перевозі, себто подалі від козацьких поселень. Ця пропозиція була остаточно погоджена до 12 жовтня 1770 р. [1, *арк. 8*], хоча натомість всі витрати на забезпечення переправи ногайців через Дніпро російське командування покляло виключно на кошт Війська Запорозького, без жодних казенних видатків.

З 15 жовтня по 28 листопада 1770 р. тривала переправа основної частини єдисанців та буджаківців. Їх перевіз забезпечували дві запорозькі човнові команди – полковника Олексія Сукура з 165 козаками та військового старшини Данила Третьяка з 38 козаками [1, *арк. 54*]. На Січі було зібрано більше 100 суден, з яких команда Сукура використала 10 човнів і 4 дуба, а команда Третьяка – 32 човни; отже всього – 46 суден [1, *арк. 13–13 зв., 41–43*]. Втім ще одна частина ногайців Єдисанської орди переходила Дніпро на Носаківській переправі, їх перевозом займалися козаки на чолі з запорозьким полковником Чубом [1, *арк. 33*]. Особливого клопоту завдавала переправа ногайської худоби, від чого більшість козацьких човнів були пошкоджені, а загальна сума збитків запорожців склала 5170 рублів [1, *арк. 41–43*]. То ж запорожці ледве не втратили річкову флотилію в самий розпал війни. Кількості суден та козаків для обслуговування переправи не вистачало. Ногайці переправлялися повільно. Команда Д. Третьяка за 17 днів змогла переправити всього 1926 ногайців [1, *арк. 54 зв.*]. Багато ногайців, разом з худобою та реманентом, не встигло переправитися до настання холодів і залишалося на правобережжі в очікуванні доки Дніпро вкриється кригою, щоб уже по кризі йти на лівобережжя. На кінець 1770 р. російському уряду вдалося переправити і тримати під контролем всього 11794 ногайців [8, с. 487].

Під час переправи не обійшлося й без ускладнень. Запорожці були роздратовані тим, що переправа ногайців цілком поклядалася не лише на кошт Війська Запорозького, але задля цього використовувалася власність козаків, зокрема приватні човни. Продовольство, що Кіш постачав ногайцям, було не кращого гатунку, “простым и грубым”; як виправдовувалися запорожці, ногайці зазвичай задовольняються “здохлою или вовсе негодною скотиною” [9, с. 372]. Виявилось також, що команда Третьяка, всупереч забороні, брала з ногайців плату за перевіз [1, *арк. 38*]. Суперечки трапилися і через втечі ногайських ясирів до запорожців [2, *арк. 2–9*]. Троє жінок-полонянок, що налижжали братові Джан-

Мамбет-бія Келембет-мурзі, знайшли притулок у Д. Третяка, котрий відмовився їх повертати, не зважаючи на протести Джан-Мамбета. Останній подав скаргу на запорожців, яку передали на розгляд Катерині II. 20 лютого Кіш отримав царську грамоту із суворою заборонаю завдавати будь-які кривди ногайцям [13, с. 1981–1983]. Окремими ордерами запорозьким козакам заборонялося переховувати ногайських ясирів, російське командування навіть відряджало спеціальні загони донських козаків, щоб допомогти ногайцям розшукувати свою власність [12, с. 169].

Окрім розбитих ногайською худобою човнів, запорожці терпіли й іншу шкоду. Прямуючи землями Інгульської паланки, ногайці вдавалися до крадіжок продовольства, коней, худоби та реманенту в запорозьких зимівниках [1, арк. 26]. Готуючись до зимівлі, ногайці безборонно вирубували дерева, розбирали будинки і навіть церкви, грабували рибальські стани [12, с. 169]. Однак уряд на скарги запорожців мало зважав і не вимагав від ногайців відшкодування завданих козакам збитків. П. Панін категорично відмовив запорожцям у стягненні компенсації з ногайців за пошкоджені човни, оскільки, мовляв, запорожці уже брали плату з ногайців за перевіз [1, арк. 80]. А от Джан-Мамбет-бій отримав окрему компенсацію за понесені під час переправи збитки, а також “по случаю отречения его от подданства турецкого” від 4 до 5 тисяч рублів [4, с. 107]. Отже, на початку російсько-ногайського “союзу” лояльність ногайської аристократії щедро оплачувалася.

Для тимчасового перебування ногайців у січні 1771 р. російський уряд відвів частину земель Війська Запорозького: “зачав от ... Александровской крепости и до Самары а оттоль взяв свое окружение к устьям рек Верхней Терсы и Ганчулы впадающих в Волчи воды и по оным рекам тож и по Нижней Терсе где оная впадает в Верхнюю Терсу и даже до ея вершины”. Аби заспокоїти запорожців, уряд запевняв, що на їхніх землях ногайці перебуватимуть “по самой крайности” до 3 тижнів [1, арк. 64]. Тільки у грудні 1770 р. запорожцям було дозволено за помірною ціною продавати ногайцям хліб та інші припаси, що зберігалися в Микитиному та Кам'яному Затоні [1, арк. 49]; раніше ж продовольство передавалося безоплатно. Окрім того, Кіш мусив забезпечувати захист ногайських сімей та майна від можливих нападів з боку кримського хана [1, арк. 63].

Таким чином, здійснюючи переведення ногайців на лівий берег Дніпра, російський уряд абсолютно ігнорував інтереси запорожців, безапеляційно розпоряджався їхніми землями, військовими та господарськими ресурсами і приватним майном козаків, удавано піклуючись про добробут своїх кочових союзників. Таку позицію слід розглядати швидше як один із перших симптомів ліквідації Січі, ніж щире опікування справами ногайців. Самі ж ногайці мало зважали на демонстрацію приязні з боку Росії і не розглядали своєї присяги на вірність імператриці за остаточне рішення. Як довідався кошовий отаман П. Калнишевський, в аманати єдисанці та буджаківці дали другорядних мурз “кои родились из бранок”; брат Джан-Мамбет-бія, Келембет-мурза під час переправи підбурював інших мурз тікати до Криму для того, аби спільно з кримськими татарами, єдичкульцями та джембуйлуківцями поновити набіги на російські

володіння. Та й сам Джан-Мамбет одного разу зважився відкочувати ближче до Перекопу, вичікуючи на подальший перебіг подій [13, с. 1982–1985].

Після переправи через Дніпро багато ногайців відкочувало до Криму. Серед них були брати Джан-Мамбета – Орумбет (Ару-Мембет) та Темір-мурза. Вже згаданий Келембет розсилав шпигунів з числа ногайців для розвідування місць розташування російських та запорозьких військ [2, арк. 18, 44 зв.]. Однак при цьому певності бракувало не тільки союзним Росії ногайцям, але й підвладним хану єдичкульцям та джембуйлуківцям. 17 січня 1771 р. П. Калнишевський сповіщає: “Многия татара въдавшиесь в протекцию российскую ежечасто в Крыму за Перекопом бываюут. А крымские между ими” [1, арк. 65–65 зв.]. Як свідчили самі ж ногайці, відряджені російським командуванням для розвідки у Крим, тамтешній “народ” розділився на дві частини, при цьому “каждая партия другой не сильнее”. Одна згрупувалася довкола ханського двору і його чиновників, які орієнтувалися на Порту, іншу очолювали Ширинські мурзи, що схилилися до союзу з Росією “по примеру едисанской и буджацкой орд” [2, арк. 27].

До союзу з Росією поволі почали схилитися й джембуйлуківці та єдичкульці, котрі через едисанців та буджаківців неодноразово сповіщали російських урядовців про своє “решительное расположение ... отложиться от Турции”. Царат доручив “союзним” ногайцям викликати з Криму своїх сородичів, обіцяючи за це дозвіл “составить особую державу из союзных орд, которую Россия обяжется поддерживать ..., пока весь Крым не будет принужден приступить к общему татарскому союзу”. Восени 1770 р. єдичкульські мурзи Мамбет і Каплан та джембуйлуцький мурза Мансур від імені своїх орд прохали кримського хана дозволити їм вийти з Криму для з’єднання з Єдисанською та Буджацькою ордами. Попри заборону Каплан Гірея, аули джембуйлуківців та єдичкульців стали масово тікати через Перекоп, інші аули самочинно переправлялися через Керчинську протоку на Кубань. Біля Єнікале Порта розмістила кілька військових човнів для того, щоб перешкодити виходу ногайців за межі Кримського півострова [4, с. 106–109]. Після зміщення Портою Каплан-Гірея 23 листопада 1770 р. втечі єдичкульців та джембуйлуківців стали ще більш масовими.

Готуючись до кампанії 1771 р., до плану якої входили військові експедиції в Крим, російський уряд ухвалив рішення про виселення “союзних” ногайців з Дніпровської лінії на Північно-Західний Кавказ. Справа з їх переселенням вирішувалася з огляду на ту обставину, що навесні 1771 р. 30 тисяч калмицьких кибиток з прикавказьких степів мігрували у Джунгарію, залишивши й правобережжя Кубані. Питання про перехід до Прикубання обговорювалося з ногайськими мурзами протягом лютого-березня 1771 р. Після відставки П. І. Паніна опікування справами ногайців було доручено Є. О. Щербініну. 10 травня він отримав наказ Катерини II умовити Джан-Мамбет-бія переселитися з підконтрольними йому ногайцями на Північно-Західний Кавказ. А 9 липня Щербінін повідомив про підписання відповідного договору з Джан-Мамбетом [5, с. 175–176].

Протягом липня – вересня 1771 р. тривала переправа ногайців через р. Дон. Російські військові, вражені масштабністю переправи великого кочівницького

колективу, надміру перебільшили його чисельність. Зокрема І. І. Хаников зазначив, що лише буджаківців було до 700 тис., інших орд – до 200 тис. чол., а “считая с малыми ребятами всех до милиона” [11, с. 69]. Російські офіцери під час переправи часто викупляли ногайських ясирів, особливо арапів (негрів), мода на утримання яких в якості придворної челяді поширилася серед знатних російських вельмож. Викуплялися також і волохи (молдовани і румуни). Проте негайному безоплатному вилученню підлягали ясири українці та росіяни, що були полонені під час набігів 1769 року. На лівому березі Дону контроль за переправою здійснював гусарський підполковник І. М. Шелекхейч, на правому ретельно стежив підполковник Стремоухов [11, с. 69]. То ж поводження з ногайцями російських регулярних команд на Дону було більш суворим, ніж ставлення запорожців під час переправи через Південний Буг та Дніпро.

Переселення причорноморських ногайців на правий берег Кубані остаточно закінчилося на початку 1772 р.; про це 13 січня відзвітував російській адміністрації Джан-Мамбет-бій. Він повідомив, що на Кубань перейшли не тільки єдисанці та буджаківці, але й усі джембуйлуковці, єдичкульці та киргизи, що раніше перебували поблизу Перекопа. За повідомленням Є. Д. Феліцина, на Кубань прибуло 80 тисяч ногайських кибиток або сімей [10, с. 264]. Отже, чисельність переміщених ногайців початково складала близько 400 тисяч чоловік. В результаті подальших самочинних міграцій та депопуляції на 1782 р. кількість ногайських сімей скоротилася до 73, 7 тисяч, з них єдисанців (враховуючи праве і ліве крило орди) було 20 тисяч сімей, єдичкульців (включаючи мійське, бурлацьке та кара-китайське покоління) налічувалося 25 тисяч сімей, у джембуйлуковців – 700 сімей. Окрім них на правобережжі залишалися їх попередники – власне кубанські ногайці: наврузівці, котрі складали до 8 тисяч сімей і касаївці – близько 4 тисяч сімей [5, с. 178].

Кожна орда розселялася компактно і відокремлено одна від одної. Єдисанці зайняли лівий берег річок Кагальник, Чубур, правий берег ріки Єя впритул до р. Калали. У 1778 р. до них приєдналася інша частина єдисанців у кількості до 2 тисяч сімей, котрі ще з 1715 р. кочували в низинах Лаби та Урупа. Джембуйлуковці розташувалися між річками Челбасами та у верхів'ях Єї. Єдичкульська орда розподілялася на три покоління, з них мійське зайняло під кочування межиріччя Кирпили і Ангели, китайнське – між річками Ангели та Кара-Кубань, бурлуцьке розмістилося між Ачувим та Копилом. Буджацька орда розселилася вздовж Сійської затоки та на Сійській косі. Межа розселення кубанських ногайців на той час охоплювала лівобережжя Кубані і досягала правого берега Лаби [10, с. 263–264]. Всі орди, за винятком Буджацької, кочували по чітко визначених маршрутах. Буджаківці, котрі й раніше мали нахил до осіlosti, зайнялися рільництвом та відгінним скотарством.

Офіційно російський уряд розглядав ногайців як незалежний народ, з яким укладено союзні відносини. Для систематичного зв'язку з ними та кримськими татарами утворено Комісію татарської негодіації, котра в березні 1771 р. відрядила для постійного перебування в ордах підполковника Стремоухова [1, арх. 95]. Джан-Мамбет-бій, проголошений у вересні 1770 р. ногайським ханом, реально контролював тільки Єдисанську орду, інші орди не визнали його за

династійного правителя і вважали тільки своїм уповноваженим представляти ногайські інтереси перед російським урядом. Тому в офіційному листуванні він уже позначався без титулу хана, а лише як “ногайський начальник”.

У результаті кампанії 1771 р. Росія встановила військовий контроль над Кримським півостровом і задекларувала незалежність кримського хана Селім Гірея від Порти. 11 липня Щербінін розпочав переговори щодо підготовки союзного договору Криму з Росією. У зв'язку з цим царат змінив своє ставлення до союзних ногайців, вирішивши не відокремлювати їх від Кримського ханства “по их от разделения слабости” [3, с. 168–170]. Хоча можливість створення на Кубані формально незалежної ногайської держави на чолі з кримською династією Гіреїв російським урядом допускалася на випадок невдачі проекту з проголошенням незалежності Кримського ханства [5, с. 179].

Відтепер ногайці вже не вважалися осібним суб'єктом міжнародних відносин, а цілком ставилися у контекст взаємодії Росії з формально незалежним Кримським ханством. 1 листопада 1772 р. Щербінін, маючи сприяння ногайських мурз, примусив кримську знать підписати договір про союз із Росією, керуючись механізмом, уже певною мірою напрацьованим на досвіді взаємин російського уряду з ногайцями. У російсько-кримськотатарському договорі окремо було визначено питання про підданство стосовно кримського хана всіх “татарських” народів, включаючи й ногайців. Окремо обумовлено те, що Кримське ханство залишає за собою свої давні володіння як на Кубані, так і в степу за Перекопом. Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 року підтвердив збереження територіальних володінь Кримського ханства в межах його довоєнних кордонів. У складі ханства залишалися (крім більшої частини Кримського півострова) причорноморські степи, розташовані між ріками Берда, Конка і Дніпро, на правобережжі Дніпра – у Побужжі (без Очакова) та Придністров'ї, а також Прикубання [3, с. 204–206, 279]. Частина причорноморських ногайців, головним чином окремі аули едісанців та буджаківців, уникнула переміщення до Північно-Західного Кавказу і залишилася на Побужжі та в Буджаку. Багато ногайців різних орд осіло в кримськотатарських селах, розташованих поблизу Перекопа та у степових районах Криму. Від джембуйлуківців відійшла частина так званих “киргізів” (казахів), котрі біля Перекопу побудували власні села, зайнялися хліборобством і торгівлею [6, с. 63].

Отже, увесь загал причорноморських ногайців – і тієї переважної більшості, що була переміщена на Кубань, і тих, хто уникнув цього переміщення – у період існування формально незалежного Кримського ханства (1774–1783) залишався під його юрисдикцією. На Кубані була відновлена ханська адміністрація на чолі з сераскерами. Однак вони вже не володіли всією повнотою влади над ногайцями. Переважна більшість питань військового та цивільного управління переміщеними на Кубань ногайцями поступово перейшла до російського пристава, що перебував зі штатом чиновників та гарнізоном солдатів у Єйському редуті. Після ліквідації Кримського ханства у 1783 р. ногайці остаточно закріпилися у відомстві російського пристава.

Таким чином, установаження колоніальної влади російського уряду над ногайцями пройшло через стадії 1) укладання договірних союзних відносин і

надсилання постійних резидентів (1770–1774), 2) опосередкованого контролю через формально незалежну адміністрацію Кримського ханства з паралельним запровадженням інституту пристава (1774–1783) та, нарешті, 3) зосередження всіх адміністративних функцій в руках штатного російського чиновника – пристава.

ПРИМІТКИ:

1. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ). - Ф. 229. Оп. 1. Спр. 251. 1769–1772 рр.
2. ЦДІАУ. - Ф. 229. Оп. 1. Спр. 252. 1770 р.
3. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). - М.: Изд.-во АН СССР, 1955. - 368 с.
4. Кидьрнязов Д.С. Русско-ногайские отношения в XVIII веке. Дисс... канд. ист. наук. - Махачкала, 1988. - 182 с.
5. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. - Алмата: Наука, 1988. - 272 с.
6. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. - Ч. 1. - СПб., 1773.
7. Сергеев Ал[ександр]. Ногайцы на Молочных водах (1790–1832 г.). Исторический очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - Т. 48. - 1912. - С. 1–144.
8. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ: Січ, 1994. - 678 с.
9. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. - Вып. I. - Симферополь, 1867. - С. 358–398.
10. Фелицын Е. Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области) // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. - Т. VIII. - 1884. - № 2.
11. Ханьков И.И. Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. - Т. 14. - Одесса, 1888.
12. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. - Запоріжжя: Прем'єр, 2004.
13. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. - Т. II. Владимир. 1903.

АТЛАСИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

В дослідженні історії Південної України окреме місце посідають матеріали атласів та камеральних описів до них. Переважна більшість цих матеріалів зосереджена у Російському військово-історичному архіві у фонді Військово-ученого архіву. Військово-учений архів виник у Петербурзі у 1797 році за наказом імператора Павла I як «Власне його імператорської величності депо карт». Поява Депо карт була зумовлена перш за все військовими потребами, адже картографічні матеріали як держави, так і її окремих частин були потрібні для успішного ведення бойових дій. Існуючі до цього часу картографічні матеріали в більшій мірі являли собою межові плани. В основі складання таких планів були зафіксовані за циркульним принципом кордони володінь та угідь. Для військових дій такі відомості не мали значення. Необхідні були відомості про нерівності поверхні, складки місцевості, проходимість хребтів, річок та урвищ. Саме тому, після того як були зібрані всі існуючі до того часу плани та атласи, «Депо карт» розпочало складання саме Топографічних карт і описів. У 1812 році «Депо карт» було передано Військово-топографічному депо Військового міністерства. За своїм призначенням нова установа повинна була виконувати функцію головного збирача карт окремих регіонів російської держави. Як наслідок, було систематизовано величезну кількість картографічного матеріалу, який належав російським імператорам. Чільне місце в цій збірні належало останній чверті XVIII століття. Стосовно Південної України маємо сім повномасштабних генеральних планів, атласів та описів до них.

За хронологією першим описом прийнято вважати «Опис Катеринославського намісництва» 1784 року [1]. Опис являв собою 11 аркушів писаних з обох сторін форматом «в лист». Без сумніву, це чернетка, яка за змістом і палеографічними ознаками чітко поділяється на дві самостійні частини. Перша частина – безпосередній опис Катеринославського намісництва, зроблений за типовою схемою зразкового атласу Калузького намісництва 1782 року, але без залучення статистичних матеріалів. Маємо описи кордонів намісництва, річок, округ і головних міст визначених 15 округ. На полях чисельні вставки і доповнення. Текст написаний чорновим канцелярським начерком, типовим для 80-х років XVIII століття. Друга частина, а це аркуші 8–11, складається з стислого опису Катеринославської губернії і Таврійської області, а також списку повітових міст Катеринославської губернії з показанням їх географічного положення. Текст другої частини написано каліграфічним канцелярським начерком. Певною мірою використані матеріали першої частини, що видно при порівнянні описів міст:

<p><i>Опис Азова у першій частині «Опису Катеринославського намісництва»</i></p>	<p><i>Опис Азова у другій частині «Опису Катеринославського намісництва»</i></p>
<p>«В XI и XII столетии Азов принадлежал половцам, а в XIII достался он генуэзцам, которые назвали его Таною, спустя с 200 лет отнял у них сей город славный Темор Аксак, а чрез таковое же время по смерти его был он во владении крымских ханов, а наконец у турок».</p>	<p>«По завоевании в XIII веке генуэзцами прозван ими был Тана и по нем и Азовское море, у греков Маиотское, Танаис. В конце XIV был завоеван монгольским войском Тимуром, а в 1475 – турками».</p>
<p><i>Опис м. Катеринославу в першій частині «Опису Катеринославського намісництва»</i></p>	<p><i>Опис м. Катеринославу в другій частині «Опису Катеринославського намісництва»</i></p>
<p>«Екатеринославль, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого и на правом берегу Днепра против устья реки Самары лежащего».</p>	<p>«Губернский город Екатеринослав, из Новых Кайдак на правом берегу реки Днепра».</p>

В той же час можна стверджувати, що ми маємо два самостійні описи, які в процесі фондоутворення були об'єднані в єдине ціле. Перша частина складена значно раніше за другу. Чітко простежується той факт, що укладач ще не звик до нового розподілу намісництва на повіти. П'ятнадцять новостворених повітів названі в описі округами, що відповідало старому розподілу на провінції та округи, тоді як в другій частині опису Катеринославської губернії маємо чітке розуміння саме повітового устрою. Подібну необізнаність з новим адміністративним устроєм південного краю можна побачити і в назвах адміністративних одиниць. Так, в першій частині при описі кордонів Катеринославського намісництва йдеться про південний кордон з Таврійським намісництвом. Але такого намісництва ніколи не існувало. В той же час в другій частині маємо опис Таврійської області, штат якої, як відомо, було затверджено 24 квітня 1784 року. Самостійний характер двох частин опису, в поєднанні з логічною незавершеністю і малим обсягом дають підставу стверджувати, що вони є складовими частинами узагальнюючих описів Російської імперії. Яскраве тому підтвердження знаходимо в «Географічному описі Російської імперії».

«Географічний опис Російської імперії» зберігається в Ермітажному зібранні рукописного відділу РНБ в Петербурзі [2]. Він складається з двох частин, які являють собою дві окремі книги in folio в оправі. Перша книга має 192 аркуші зі зворотами, а друга – 285. Обидві книги написані чітким каліграфічним начерком на голландському папері. Перша частина – це опис природних і промислових багатств Росії, а також народів, що її заселяють. В другій частині, маємо стислі описи намісництв Російської імперії. Опис Катеринославського намісництва в «Географічному описі» майже тотожний чорновому списку, що зберігається у фонді Військово-ученого архіву РДВІА. Порівняльний аналіз списків доводить таку тотожність:

<i>«Географическое описание Российской империи»</i>	<i>«Описание Екатеринославского наместничества»</i>
<p>«Екатеринославль, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого, и на правом берегу Днепра против устья реки Самары лежащего. Херсон. В городе адмиралтейство, в коем строятся военные корабли, и пристань для купеческих судов. По обе стороны города, по берегу реки два предместья: одно мешанское, а другое военное; вообще город простирается по берегу верст на шесть и представляет, смотря с реки, прекрасный и великолепный вид»</p>	<p>1. Екатеринославль, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого и на правом берегу Днепра против устья реки Самары лежащего. 2. Херсон. В городе Адмиралтейство, в коем строятся военные корабли, и пристань для купеческих судов, По обе стороны города, по берегу реки два предместья, одно мешанское, а другое военное; вообще город распостирается по берегу верст на шесть и представляет *прекрасный и великолепный вид смотря с реки.</p>

Єдина суттєва розбіжність існує лише при описі міста Єлісаветграду.

<i>«Географическое описание Российской империи»</i>	<i>«Описание Екатеринославского наместничества»</i>
<p>«Елисаветград, изрядный и довольно укрепленный город. Крепость его начата в 1754 году в предупреждение набегов в тогдашнее время крымских татар: и до открытия Екатеринославского наместничества был он провинциальным городом».</p>	<p>3. Ольвиополь, вновь учрежденный город: стоящий по левую сторону Буга. 4. Елисаветград, вновь назначаемые города. Первого местоположения по левую сторону Буга, при впадении в оную Синюхи, а второго по правую сторону Ингула, не в дальнем расстоянии от его вершины».</p>

В чернетці списку РДВІА маємо нічим невиправданий повтор опису Ольвіополя при описі Єлізаветграду. При цьому для опису Єлізаветграду просто не залишено місця. Необізнаність укладача чернетки явна, тоді як про існування і значення Єлізаветградської фортеці для здійснення планів Російської імперії було достатньо відомо в державних колах. Як наслідок, – в чистовому варіанті «Географічного опису» маємо новий варіант опису Єлізаветграду.

Водночас, в «Географічному описі» присутній і опис «Таврійського намісництва» [3; арк. 242–262], який нічого спільного немає з описом Таврійської

* написано на полі і позначено як вставка в текст.

області, що присутній в другій частині опису Катеринославського намісництва Військово-ученого архіву РДВІА.

Все це дає підставу датувати першу частину Опису Катеринославського намісництва, що зберігається у ф. ВУА РДВІА 1784 роком, тоді як друга частина могла бути укладена в 1785–1786 роках. Тим самим, перша частина, а саме опис Катеринославського намісництва, є першою офіційною спробою скласти уявлення про нове адміністративне утворення після проведення чергової адміністративної реформи по реорганізації губерній в намісництва 1783–1784 років.

Зрозуміло, що характер і завдання, які стояли перед укладачами, значно зменшили інформативну насиченість опису. Саме цим можна пояснити той факт, що опис залишається маловідомим широкому колу дослідників. Однак окремі відомості мають непересічне значення, особливо для дослідження історії міст південного краю [4].

Окреме місце посідає Атлас Катеринославського намісництва 1787 року. Атлас має назву: «Атлас Екатеринославского наместничества. Составленный из одной генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, к конм присоединены подробные изъяснения и купно пятнадцати уездных. двух приписных и одного портового городов планы» [5]. За архівною нагінацією «Атлас» має 97 аркушів формату «в лист». За внутрішньою структурою Атлас складається: 1) з «Географического описания Екатеринославского наместничества, с изъяснением его состояния, местоположений, выгод торговли, упражнения жителей и прочего»; 2) Генеральної карти намісництва; 3) «Планів» повітів; 4) пояснень до планів; 5) «Планів» міст; 6) «изъяснения о числе каждого состояния людей порознь в наместничестве Екатеринославском состоящих».

У географічному описі подаються стислі відомості про кількість землі, населення, історію, природу, флору і фауну регіону. Окремо йдеться про ярмарки, їх місцезнаходження, товари, напрямки товаропотоків, про фабрики і промисли, заняття місцевого населення. Генеральна карта, крім «геометричного» плану намісництва з показанням кордонів 15-ті повітів, подає в окремому картуші відомості про кількість населення (окремо чоловіків і жінок), кількість придатної та непридатної землі. Подібний картуш з відомостями присутній і в «Планах» повітів. Однак, крім «геометричного» плану, на картах маємо сітку кордонів земельних ділянок. Кожна ділянка на плані пронумерована. Її номер відповідає номеру «дачі» в «Поясненнях до планів». Кожне пояснення має типовий заголовок: «Изъяснение [...] уезда. Сколько в оном и под какими именно селениями состоит удобной и неудобной десятин земли и на оной мужеска и женска пола душ и чьего владения».

У відповідності до призначення пояснення мають чотири графи: 1) порядковий номер, який відповідає номеру «земельної ділянки показаної на плані»; 2) «назва селищ та чії саме» з відомостями про чин власника; 3) кількість душ (окремо для чоловіків і жінок); 4) кількість десятин землі (окремо для

* назва повіту

придатної та непридатної). Плани міст, крім графічного зображення кварталів та основних споруд (церков, магазинів, укріплень, заводів і фабрик, мають три картуси. В першому подається кількість проєктованих кварталів і будинків обивателів. В другому – пояснення ліній і скорочень. В третьому – короткі відомості про історію виникнення міста, його місцезоложення, адміністративні установи, кількість споруд, мешканців (по соціальним станам), ярмарок. Окремо подаються відомості про відстань від губерньського міста і найближчих повітових міст. Останнім подається «Изъяснение», яке являє собою узагальнюючу відомість по окремим станам населення Катеринославського намісництва.

Цей атлас достатньо відомий науковцям. Його матеріали постійно присутні в дослідженнях історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Маємо чисельні спроби дослідження Атласу на предмет його створення, походження та інформативних можливостей.

Першим звернув увагу на Атлас 1787 року В. Григорович [6]. Він дуже стисло виклав інформативні можливості Атласу в дослідженні історії південного краю. Але навіть така стисла інформація мала наслідки. Відтепер відомості про Атлас почали включати до бібліографічних покажчиків матеріалів з історії Південної України [7]. При всьому цьому цьому матеріали Атласу майже не використовувалися. Лише В. Ден в своїй праці використав відомості Атласу про відставних солдатів Катеринославського намісництва [8; 75]. Тому можна висвнено говорити про те, що відкриття «Атласу» для широкого загалу дослідників історії Південної України було зроблено в 1929 році Н. Полонською-Василенко [9].

Її дослідження вражає рівнем історичного аналізу статистичного матеріалу XVIII століття, що для 20-х років XX століття було не дуже частим явищем. Дослідниця демонструє чудові приклади класифікації факторів соціальної історії Південної України. Деякі з них, наприклад розподіл міст на три групи за темпами зростання населення, і сьогодні привертають увагу дослідників. Джерельною основою дослідження Н. Полонської-Василенко став Атлас 1787 року. Фактично вся робота присвячена дослідженню відомостей «Атласу». Однак для Н. Полонської-Василенко дослідження Атласу не є самоціллю. Таке дослідження повинно, на думку автора, допомогти зрозуміти ситуацію в степовій Україні на 1787 рік. Саме відповіді на питання: «Що відбувалося в регіоні в рік подорожі Катерини II», і повинні прислужитися два розділи роботи Н. Полонської-Василенко. Розділи далеко не однакові за обсягом. Якщо в першому розділі, де робиться спроба джерелознавчого аналізу документу, маємо 12 сторінок, то демонстрація інформативних можливостей матеріалу Атласу займає 67 сторінок. Однак з гочки зору завдання показати соціально-економічну ситуацію на Півдні України на 1787 рік це уявляється виправданим.

В першому розділі дослідниця намагається реконструювати історію виникнення документу, зробити формулярний, палеографічний і текстологічний аналіз. Докладне і ґрунтовне знання процесів, що відбувалися в регіоні, залучення значної кількості архівних матеріалів, перш за все губерньських канцелярій з Дніпропетровського архіву (нажаль на сьогодні цих матеріалів вже не існує), дало можливість зробити цікаві застереження стосовно загального процесу складання

Атласів намісництв Російської імперії і, зокрема, залучення до цього землемірів Катериннославського намісництва. Разом з тим, Н. Полонська-Василенко дещо спрощує цей процес, пов'язуючи його з дією якихось «спеціальних комісій, в складі землеміра, його помічників, межовиків, офіцерів місцевих полків, земських комісарів та інших». [10; 94–95]. На думку дослідниці саме внаслідок дії таких комісій з'явилися відомі карти І. Іслєньєва, що і підготувало появу Атласу 1787 року. В той же час, наведений дослідницею ордер Потьомкіна 1784 року про складання атласу нічого спільного з Атласом 1787 року не має. Намагання ототожнити запропоновану ордером програму складання атласу з структурою Атласу 1787 року не має під собою ґрунту. Адже ця програма стосувалася Атласу 1784 року, про існування якого дослідниця певно не знала. Водночас Н. Полонська-Василенко мала сенс, припускаючи, що Атлас готувався до подорожі Катерини II до Південного краю, що і визначило ретельність з якою виконано роботи по малюванню карт і складанню таблиць, а також оздоблення оправи. Друга частина праці Н. Полонської-Василенко – своєрідний феєрверк статистичного аналізу. Величезна кількість даних Атласу систематизується за окремими ознаками і зводиться у таблиці. На їх підставі робляться висновки про щільність населення, стан міст, земельні наділи по окремим верствам населення, розподіл поміщиків по повітам за соціальним станом, кількістю населення. Ці висновки більш ніж цікаві. Доповнені додатковим матеріалом, вони набувають не аби якого наукового значення. Разом з тим, викликає певну занепокоєність беззастережне маніпулювання з цифровим матеріалом. Питання про походження цього цифрового матеріалу не ставиться. Проблеми достовірності та однорідності відомостей щодо кількості населення по окремих населених пунктах наче не існує. І це при тому, що широке застосування порівняльного методу вимагало від дослідниці вирішення питання однорідності аналізованих даних. Тим більш, що Н. Полонська-Василенко звертає увагу на той факт, що плани повітів виконані у різних масштабах, що не дає можливості простим механічним об'єднанням скласти одну карту намісництва. Однак це ж саме стосується і цифрових даних. Адже не важко побачити, що у відомостях та поясненнях по п'ятнадцяти повітам присутній цифровий матеріал за період 1782–1787 рік. Тобто маємо матеріал як періоду IV ревізії, так і пізніші уточнені дані. Не зважаючи на це, слід сказати, що і на сьогодні праця Н. Полонської-Василенко залишається єдиною ґрунтовною роботою присвяченою дослідженню Атласу 1787 року. Наступні дослідники Південної України, які зверталися до Атласу, лише вносили окремі уточнення, що стосувалися історії його появи.

Так, О. Дружиніна впевнено говорить про те, що Атлас призначався для піднесення імператриці Катерині II під час її подорожі на південь. Дослідниця переконливо доводить, що Атлас складався за наказом від 26 лютого 1787 року намісника Г. Потьомкіна. Це значно уточнює час складання Атласу і показує, що до наказу 1784 року цей атлас не має ніякого відношення [11; 10]. Разом з тим, О. Дружиніна стверджує, що «Атлас 1787 г. містить в собі 2698 відмежованих дач та пустирів, а також 665 населених, але нерозмежованих ділянок, з позначенням кількості мешканців чоловічої та жіночої статі» [11; 10].

Маємо нерозуміння дослідницею принципу межування. О. Дружиніна ретельно підрахувала кількість населених пунктів, що відійшли до намісництва від колишньої Гетьманщини і які показані в Атласі нерозмежованими. Однак це зовсім не означає, що всі інші «дачі», які представлені в таблицях повітів, були розмежованими. Дослідниця плутає поняття відмежована і виділена земля. Адже за донесенням бажаючого отримати землю, йому могла бути виділена під заселення земля і виданий на неї білет в якому означалися кордони ділянки. При цьому кордони визначалися на підставі повідомлень особи, яка отримувала землю. Після того, як вказані новим власником кордони ділянки наносилися на план, земля вважалась виділеною під заселення. Однак виділення не гарантувало право власності. Одним з гарантом такого права було саме розмежування земель. Але цей процес йшов більш ніж повільно і на середину 90-х років було розмежовано лише 14 % всіх виділених під заселення земель.

Статистичний матеріал Атласу став для О. Дружиніної основою в дослідженні соціального розвитку Південної України наприкінці 80-х років XVIII століття. При відсутності в дослідженні інших статистичних матеріалів, Атлас стає для неї єдиним джерелом визначення кількості населення по повітам. При визначенні особливостей становища окремих соціальних груп Атлас також стає головним джерелом. При цьому дослідниця доповнює кількісні дані значними відступами, завдання яких показати класову сутність окремої соціальної верстви. Як і попередній дослідниці, О. Дружиніній притаманне беззастережне порівняння неоднорідних даних.

Врешті-решт, всі дослідники визнають значення відомостей Атласу для розуміння соціальних процесів в регіоні. В той же час Атлас, за фактом свого існування вже є частиною історії Південної України.

Атлас створювався за наказом особисто Г. Потьомкіна і призначався для піднесення імператриці Катерині II під час її подорожі до південного краю. Але за фактом представлення Атласу приховувалося значно більше, ніж помпезне, але звичайне для XVIII століття «дарування» імператриці нового краю. Вже сама наявність такого атласу повинна була свідчити про неабияку працю намісника. Згідно існуючих настанов Атлас повинен був стати заключним етапом Генерального розмежування. Сенатським наказом від 15 березня 1783 року всі намісницькі правління зобов'язувалися «Генеральні атласи, з описами і алфавітами, на обмежовані губернії укладати згідно надрукованим на Калузьку губернію таким же» [12; 872]. Атласи повинні були демонструвати головне досягнення генерального розмежування – остаточне вирішення спірних питань по земельному володінні. Саме тому і наказувалося «старатися всі суперечки по губернії вирішувати, щоб при друкуванні тій губернії атласів зовсім спірних місць не було, або по крайній мірі залишалася їх найменша кількість» [12; 872]. Тим самим, відсутність спірних питань в землеволодінні ставала неабияким досягненням місцевої адміністрації при проведенні генерального розмежування. А при тому, що генерального розмежування в південному краї ще не було, то відсутність спірних питань – перетворювалося для верховної влади на фантастичне досягнення місцевої адміністрації і, особливо, намісника князя

Г. Потьомкіна. Крім того, при відсутності Генерального межування, на планах вже масо кордони всіх виділених земельних ділянок.

З приводу цього В. Кабузан ладен вважати Атлас 1787 року «межовим». Зокрема він пише: «на відміну від атласу 1784 р., який був адміністративним, атлас 1787 г. є межовим. Повітові карти покриті тут густою мережею геометричних фігур, які визначають кордон відмежованих земельних володінь (дач)» [13; 32–33]. Гадаємо, що В. Кабузан дещо помиляється. Цей атлас не міг бути межовим в певному розумінні слова, адже він був непридатний для використання у межовій справі. За своїм масштабом Атлас просто не міг мати практичного значення. Щодо густої сітки геометричних фігур, які «означають кордони обмежованих» дач, то тут В. Кабузан суперечить сам собі. Цілком вірно, що плани повітів покриті густою сіткою фігур, які показують кордони земельних ділянок. Але це не означає, що всі показані ділянки обмежовані. Тим більше, що В. Кабузан на цій же сторінці при розгляді Атласу 1793 року і розповідаючи про «успіхи» межування наводить цікаві цифри. Він говорить, що: з 16 002 882 десятин були обмежовані 2 400 706 десятин землі, що складало всього 15 %. Саме тому Атлас аж ніяк не міг бути «межовим». Його скоріше можна назвати «подарунковим». Але цей подарунок, як вже зазначалося, приховував великий зміст.

Для Катерини II це повинно було свідчити про невсипні клопотання намісника Г. Потьомкіна устроєм південного краю. Адже за власною ініціативою, без «додаткових» коштів за три роки було зроблено те, що в інших губерніях не було зроблено протягом десятиліть. Матеріал атласу було так подано, що складалося уявлення про повне розмежування земель на півдні України. Виключення складали лише землі тільки-но приєднані до намісництва. Але навіть і виключення повинні були свідчити про наполегливість діянь Г. Потьомкіна. Тому не дивно, що діяльність «Потьомкіна не тільки по заселенню, а й розмежуванню ввіреного йому краю здавалася сучасникам фантастичною і такою, що не відповідає реаліям» [14; 202–205].

При укладанні Атласу 1787 року за зразок було взято атлас Калузького намісництва, який було створено по апробованому Сенатом формуляру. Ще в 1782 році генерал-прокурор доручив межовій канцелярії звернути увагу землемірів на складання генеральних планів. У виконання цього доручення межева канцелярія випрацювала «настановлення» для складання генеральних планів і атласів. Для планів досить докладно регламентувалися технічні прийоми креслення, написів і фарбування. Для камерального, або економічного опису по кожній земельній ділянці вимагалася вказувати для міст: наявність фортифікаційних укріплень, географічне положення, наявність рік, відомості про церковні та адміністративні споруди, богадільні, учбові заклади, аптеки та шпиталі, трактири та лавки. Для останніх необхідно було перелічувати товари, якими торгують в лавках. Окремо слід було наводити відомості про кількість купецтва, міщанства та різночинців. В опис міст наказувалося включати відомості про фабрики і заводи, робітників на них, вироблені товари, технічне обладнання, ціни на товари і розмір платежів до казни. По всім населеним пунктам наказувалося подавати відомості про ярмарки (час проведення, спеціалізація),

рибні ловлі, видобуток солі, купецькі та обивательські промисли. Крім того, по кожній окремо відмежованій дачі слід було подавати дані про власника мастки, відстань населеного пункту від губернського та повітового міста, сільські церкви, власницькі будівлі, садки, заводи, селянські садиби, ріки та озера, кількість і якість землі, відомості про млини та заняття чоловіків і жінок [15].

Саме таке апробоване настановлення й повинно було лягти в основу Атласу Катеринославського намісництва. Однак за нестачею часу, адже про необхідність складання Атласу «со всевозможным искусством и точностью» Г.Потьомкін сповістив І.Сінельникова лише 26 лютого 1787 року [11; 10], від повної схеми прийшлося відмовитися. І це природно і зрозуміло. Для здійснення запропонованого Сенатом камерального опису кожної земельної ділянки була потрібна титанічна робота землемірів по розмежуванню і опису всіх дач. Тому для Атласу 1787 року обмежилися загальним камеральним описом для всього намісництва, який повністю відповідав запропонованому формуляру. Що стосується окремих земельних ділянок, то укладачі значно звузили обсяг відомостей, які подавалися. Маємо дані про соціальний стан і прізвище власника, назву селища, кількість душ (окремо чоловіків і жінок), кількість придатної і непридатної землі. Можна впевнено казати, що саме такий спрощений варіант Атласу і був потрібний Г.Потьомкіну. Без зайвих деталей він наочно демонстрував його «змагання» по освоєнню «дикого поля».

Поквапливість, з якою землеміри компонували Атлас, не могла не позначитися на його змісті. Крім того, саме його складання відбувалося всупереч існуючого механізму створення подібного роду документів. При відсутності в намісницькому правлінні необхідних планів і карт, розпорядження про їх складання надсилалися повітовим межовикам. Повітові землеміри робили на місцях план і опис свого повіту, а потім надсилали його до губернського правління, де надіслані матеріали зводились у єдиний атлас губернії або намісництва. Подібна робота вимагала силу часу. Листування губернського правління з повітовими землемірами унеможлиблювало виконання завдання в стислий термін. Крім того, штатним розкладом Катеринославського намісництва межові експедиції губернії скасовувалися. Як наслідок, повітові землеміри втрачали своїх помічників і писарів. Повітовий землемір залишався один на один з усім комплексом проблем. Тому для губернського правління питання про укладення Атласу до квітня 1787 року ставало проблематичним. Губернському землеміру нічого не залишалося, як самому впорядковувати Атлас на підставі матеріалів, що залишилися від колишніх Азовської та Новоросійської межової експедиції, а також матеріалів, що надходили від повітових землемірів протягом 1784–1787 років. При цьому, суворість наказу Г.Потьомкіна стосовно достовірності використаних даних певною мірою залишалася на папері. Є підстави вважати, що губернський землемір лише в окремих випадках звертався до повітових землемірів за додатковими відомостями. При відсутності у повітових землемірів відомостей про кількість населення губернський землемір використовував матеріали ревізії 1782 року. Як наслідок, дані про кількість населення далеко неоднорідні. Це ж стосується і відомостей про кількість десятин землі по кожній ділянці. Подібний стан речей створює ситуацію за якою

використання матеріалів Атласу дуже ускладнюється. Особливо це стосується зведених повітових даних. Використання таких узагальнених даних в процесі дослідження динаміки кількісних змін населення регіону просто неможливе. В той же час Атлас може чудово прислужитися реконструкції соціальної ситуації на півдні України в середині 80-х років XVIII століття.

Те, що Атлас 1787 року було неможливо використовувати в практичній діяльності чудово розумів намісник Г. Потьомкін. Але водночас він також розумів необхідність створення атласу та опису до нього саме за положеннями про атлас Калужького намісництва. Тому вже в 1789 році, не зважаючи на продовження російсько-турецької війни, Г. Потьомкін видає наказ Катеринославському намісницькому правлінню терміново скласти Атлас намісництва за усіма інструкціями та правилами. Впродовж 1790 року, попри заклопотаність правління забезпеченням військових підрозділів, а також нестачу коштів, створення атласу відбувалося швидкими темпами. Усім установам надсилались накази про термінову присилку матеріалів.

Зокрема, 10 листопада 1790 року Катеринославська духовна консисторія отримала наказ від віце-губернатора Катеринославського намісництва І. Тібекіна, в якому говорилося, що «Катеринославский, Таврический и Херсонский генерал-губернатор и разных орденов кавалер великий гетьман князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический, требовать изволил о всей здешней губернии самовернейшего атласа с показанием городов, селений, в них числа мужска и женска пола душ, земли десятин удобной и неудобной, церквей с поименованием храмов, фабрик разных и заводов. И хотя по собрании от всех уездов надлежащих ведомостей и начат уже уясненный атлас и в течение сего месяца окончен и отправлен быть может, но только нет сведения какие где в селах храмы» [16; арк. 190]. У зв'язку із цим правління вимагає для термінового закінчення цього Атласу якнайшвидше надіслати такі відомості через нарочного.

Коли і як саме було впорядковано цей Атлас на сьогодні достеменно залишається не відомо. Але те, що його було укладено не пізніше вересня 1791 року немає жодного сумніву. Так, 13 квітня 1792 року правитель Катеринославського намісництва В. Каховський писав в листі до В. Попова щодо оселення російського населення вздовж берегів Дністра: «Может быть покойный князь располагал поселить россиян по Днестру, а арнаутов, волонтеров и арнаутских казаков по левую сторону Буга, но Гиржев с командою идти туда не согласился. Что сие намерение было, то усмотреть изволите из поднесенного мною Атласа покойному князю и описанию земель, поднесенных при Атласе, в двух книгах» [17; 344–345].

У чисельних рапортах В. Каховського та документах Катеринославського намісницького правління є глухі посилання на роботи щодо впорядкування Атласу за наказом Г. Потьомкіна, але самого атласу так і не було виявлено. Можна припустити, що Атлас 1791 року трансформувався в Атлас 1793 року, про що будемо говорити далі в нашій статті.

Атлас Катеринославського намісництва 1793 року [18] складається з двох окремих частин: 1) «Плани міст»; 2) «Камеральних описів до Атласу». Плани міст, які і складають Атлас Катеринославського намісництва, являють собою дві книги

in folio. Перша книга містить плани міст та повітів, що розташовані по правому березі Дніпра, загальним обсягом 40 аркушів. Друга книга – це 45 аркушів планів міст та повітів лівого берега Дніпра [19]. У відповідності до атласу побудовані і описи до атласів. Вони складаються з двох частин, кожна з яких поділяється на два відділення. Кожне відділення подане окремою книгою in folio. В першому відділенні першої частини подаються описи Катеринославського, Херсонського, Олександрійського, Єлизаветградського та Новомиргородського повітів, які розташовані на правому березі Дніпра. В другому відділенні представлені чотири номерних повіти, які ще не мали назви, адже були утворені на землях між Бугом і Дністром, які відійшли до Росії після чергової російсько-турецької війни. В другій частині подаються описи повітів лівого берега Дніпра. В першому відділенні другої частини подаються описи Новомосковського, Олександрійського, Градізького, Полтавського та Константиноградського повітів, а в другому відділенні цієї ж частини – Слов'янського, Бахмутського, Донецького, Павлоградського та Маріупольського повітів.

Атлас достатньо відомий історикам Південної України, які визначають його значення в дослідженні південного краю і постійно демонструють його інформативні можливості. В той же час єдиної точки зору щодо його походження та призначення не існує. О. Дружиніна робить цікаве, але гіпотетичне припущення, що матеріали Атласу прислужилися для складання Економічних приміток до Генерального розмежування.

Зовсім протилежної точки зору дотримується М. Литвиненко. В своєму ґрунтовному дослідженні вона стверджує, що Атласи Катеринославської губернії 1793 і 1795 років було укладено на підставі економічних приміток до генерального межування, а також інших офіційних даних [20; 154]. Слід зазначити, що в цьому відношенні маємо явну помилку. Генеральне межування розпочалося на півдні у 1798 року, тобто через п'ять років після появи Атласу. Більш реальним виглядає припущення О. Дружиніної про використання матеріалів Атласу для впорядкування економічних приміток до Генерального розмежування. Однак, при порівнянні камеральних описів Атласу та Генерального розмежування припущення О. І. Дружиніної не підтверджується. Порівняння описів державного селища Саксагань Катеринославського повіту, в якому розмежування відбувалося в 1798–1799 роках, тому підтвердження.

<i>Атлас 1793 р.</i>	<i>Економічні примітки до Генерального розмежування (1798 р.).</i>
«Казенное село Саксагань – церковь деревянная во имя Покрова Пресвятая Богородицы о двух престолах одна, мельниц ветряных – 7, земля чернозем	«Село Саксагань - казенных поселян. Церковь одна, 19 ветряных мельниц содержателям приносит с каждой по десятичти рублей в год. При селе собирается ярмонка: 1-я: 23 апреля; 2-я: в десятую пятницу; 3-я: 14 сентября; 4-я: 24 ноября; 5-я: на масляной.

<p>по обе стороны речек Саксагани, Житловой Саксагани и оврага Осиковатого, хлеб и трава средственные, платят поземельный оклад, церковная земля при речке Саксагане» (РДВІА Ф. ВУА, спр.18727, арк. 37 зв. – 38).</p>	<p>На показанные ярмонки съезжаются купцы из городов: Новороссийска, Елисаветграда, Рыльска, Кременчуга, Курска, Харькова и Полтавы с разными товарами, а именно; с разными сукнами, шелковыми материями и бумажными, то есть тафты; гарнитуры: парчи, кики разных цветов, выбойками, а для покупки скота рогатого овец, лошадей приезжают купцы и мещане из разных российских городов и столиц: Москвы и Санкт-Петербурга... Поселяне состоят на государственных податях, промышляют хлебопашеством и скотоводством, запахивают всю землю на себя и оставляют для скотской пазбы. Сверх полевой работы упражняются в рукоделии сапожном, портном, в делании овчин, ткачи, и на волах чумакуют за солью и за разною рыбою. Женщины прядут лен, шерсть, ткнут холсты и сукна для своего обиходу, а частию для продажи» (РДАДА. Ф.1355, оп.1, спр.360, арк.162–163).</p>
--	--

Подібні порівняння дають підставу стверджувати, що камеральні описи до Атласу 1793 року та Економічних приміток склалися за різними формулярами. Стилий характер атласу аж ніяк не міг прислужитися для Економічних приміток до Генерального розмежування. Останнє стосується і цифрових даних. Кількість населення при проведенні Генерального розмежування визначалася за V ревізією 1795 року, а тому відомості кінця 80-х років, які були покладені в основу Атласу 1793 року, були дещо застарілими. Якщо за Атласом, в тій же Саксагані фіксувалося 406 чоловіків і 311 жінок, то за Примітками до Генерального розмежування маємо 626 чоловіків і 512 жінок. Те ж саме стосується і відомостей про кількість землі. Відомості Атласу не співпадають з примітками (за Атласом 13500 десятин, а за примітками до Генерального розмежування – 14204 десятини).

Поява Атласу 1793 року традиційно пов'язується з іменем правителя Катеринославського намісництва В. Каховського. Вже через півтора місяця після смерті Г. Потьомкіна, Катерина II зажадала від Катеринославського правителя В. Каховського докладних відомостей про стан речей в Катеринославському намісництві. Від В. Каховського вимагали звітів про надходження і витрати грошових сум по намісництву, представлення плану і опису губернського міста Катеринослава. На правителя покладался обов'язок впорядкування Очаківської області. Для виконання останнього вимагали скласти і направити до імператриці як плани земель, так і плани нових повітових міст. До цього слід було додати плани фортець і укріплень по новому кордону від Ягорлика до гирла Дніпра [21; 446, 447, 467, 468, 478]. Проявилось наполегливе бажання Катерини II мати уявлення про стан речей в Катеринославському намісництві. Тільки за перші шість місяців 1792 року з'явилися 6 іменних указів, якими вимагалась

різноманітна інформації про стан намісництва. В. Каховським до Петербурга відправляється сила звітів по всім статтям устрою південного краю. Але одне з провідних місць посідає впорядкування узагальнюючих документів, таких як описи і атласи. Саме в цей час з'являється перший офіційний опис Катеринослава [4; 68–72]. Однак подібна спроба ще раз довела правителю В. Каховському, що для складання узагальнюючого Атласу необхідний спеціальний структурний підрозділ. Це прислужилося тому, що іменним указом від 15 липня 1792 року поновлюється скасована в 1784 році межова експедиція [22; 353]. А вже 11 жовтня 1792 року новостворена межова експедиція направляє повітовим землемірам ордер, яким наказується надсилати для складання атласу намісництва повітові плани з камеральним описом. Зокрема, в ордері говорилося: «Для составления атласа о всей губернии повеленного его превосходительством, господином генерал-майором, правителем здешнего наместничества и кавалером, предписывается прислать пятиверстный уездный план с ведомостью по прежнему подтвержденному положению, так как ныне уезд состоит... с довольною аккуратностью без продолжения времени в сею экспедицию» [23; арк.6].

Під «конфірмованим положенням» розумівся затверджений Сенатом в 1783 році формуляр для складання атласу Калужької губернії. Про цей формуляр вже йшлося вище. Саме за таким формуляром повинен був впорядковуватися атлас 1787 року. Але що не вдалося Потьомкіну вдалося правителю Каховському. Звертає на себе увагу наполягання правителя на складанні атласу «по старим кордонам». Заповзятий землемір Херсонського повіту, який поспішив надіслати план за новим розподілом отримав сувору догану [23; арк.8]. Імператриці, а саме для неї складався Атлас, необхідно було знати в якому стані залишив по собі південний край його намісник Г. Потьомкін.

Атлас впорядковувався півроку. Він був відправлений Катерині II в лютому 1793 року. Зрозуміло, що за такий стислий термін укласти докладний Атлас було просто неможливо. Разом з тим, намагання Катерини II мати уявлення про стан регіону саме на момент смерті Г. Потьомкіна розв'язала руки правителю намісництва В. Каховському, адже він з чистою совістю міг скористатися Атласом, який ним було передано наміснику напередодні його кончини. Саме цим можуть бути поясненні вимоги надіслати майже виключно плани та карти, а не камеральні описи до населених пунктів, які вже були укладені. В цьому разі якраз півроку й було потрібно для впорядкування географічних атласів та планів міст.

У такому разі потьомкінський Атлас 1791 року трансформувався в Атлас 1793 року і його, особливо це стосується камерального опису, можна назвати атласом 1791–1793 року, але щоб не порушувати вже існуючу в історіографії традицію і не вносити плутанину, будемо називати його Атласом 1793 року.

Втім, як і попередній Атлас 1787 року, Атлас 1793 року не мав практичного значення. Кордони земельних ділянок на планах були далекі від реальних. Недостатньо продуманий формуляр, при відсутності у землемірів необхідних даних, надав Атласу стилізованого вигляду. Камеральні примітки звелися до одноманітних відповідей на 7 питань: 1) місцезнаходження; 2) церква; 3) садиба власника; 4) млини; 5) річки; 6) ґрунт; 7) податкова залежність. При відсутності в

населеному пункті церковів, садиб і млинів, такий опис перетворювався на формальність.

Використаний в Атласі цифровий матеріал був неоднорідним. В той же час В. Кабузан схильний датувати відомості про кількість населення початком 90-х років [13; 33–34]. Дослідник навіть акцентує увагу на тому, що на відміну від 80-х років, в атласі наводяться дещо завишені цифри щодо кількості населення ніж в таблицях ревізських окладних книг. Подібне пояснюється автором ймовірністю врахування частини біглого населення. Вважасмо, що подібні припущення не зовсім відповідають реаліям. При укладанні Атласу землеміри діяли за традицією укладачів атласу 1787 року. Це означало, що для недопущення пропусків та лакун при складанні Атласу використовувалися всі дані, які були в наявності. Тільки цим можна пояснити той факт, що майже по п'ятнадцяти відсоткам власницьких селищ представлені цифрові дані, які раніше фігурували в Атласі 1787 року. Наведемо декілька типових прикладів по Катеринославському і Кременчуцькому повітах [24].

Назва селища	Власник	1787 рік		1793 рік	
		чол.	жін.	чол.	жін.
с. Полузир'є	І. П. Марченко	32	35	32	35
с. Протопопівка	В. В. Могилянський	52	45	52	45
с. Хутори	Н. В. Могилянський	14	13	14	13
с. Руденково	П. Руденко	60	58	60	58

Важко уявити, що протягом шести таких бурхливих років кількість населення не змінилася. Принаймні, предводитель дворянства Катеринославського повіту Павло Руденко в 1789 році, тобто вже через два роки по створенню Чорноморського війська скаржився в листі до імператриці, що по запису до війська колишніх запорожців, не тільки його, а й велика кількість поміщицьких селищ обезлюдніла [25; арк. 142–143 зв.].

Там же де землеміри використовували оновлені дані, маємо певні зміни в кількості населення. Причому такі зміни демонструють як зменшення так і збільшення населення в поміщицьких і державних населених пунктах. Якщо в 1787 році в мастку графині Олександри Браницької Тарасовому Куті було зафіксовано 454 душі обоєго полу, то в 1793 році – 415. Натомість, в селищі Булацелівка, майора Опанаса Булацеля, в 1787 році показано 52 душі обоєго полу, а в 1793 році – 129 душ [26].

Суттєві зміни в кількості населення з одного боку, були пов'язані з соціальними процесами, що відбувалися в Україні в 80-х роках XVIII століття, а з іншого – масовими переходами населення південного регіону як з місця на місце, так і до інших соціальних верств. Покріпачення селянства Лівобережної України викликало широкомасштабні втечі. При цьому основним місцем втеч стає Південна Україна, а основними місцями зупинки втікачів – поміщицькі селища [27]. Створення в регіоні у 80-х роках XVIII століття чисельних козацьких

формувань призвело, в свою чергу, до переходу великої кількості поміщицьких підданих до козацького стану.

В той же час, якщо Атлас 1787 року складався при мобілізації зусиль всього губернського правління, а тому погрішності, внаслідок запровадженої губернської уніфікації, були більш менш рівномірно розподілені по всьому Атласу, то для впорядкування Атласу 1793 року був не зовсім сприятливий час. Його складанням рекомендувалося займатися «між іншими межовими справами» [28; арк.2]. Як наслідок, чисельні погрішності, строкатість і неоднорідність використаних матеріалів значно ускладнює користування вміщеними в ньому відомостями, а тому суттєво знижує його практичну цінність. Крім того, як і для попереднього Атласу, дата його складання – 1793 рік, зовсім не означає, що Атлас відбиває ситуацію в регіоні на цей рік. Ми вже знаємо, що основу камерального опису склав Атлас Г. Потьомкіна, який почали впорядковувати вже 1789 році, тобто через два роки по закінченні Атласу 1787 року і навряд чи правління вже встигло отримати докладні відомості про зміни у чисельності населення в намісництві. В кращому випадку можна говорити про те, що описи до Атласу 1793 року дають уявлення про певні зміни, які відбулися в регіоні на середині 80-х – початок 90-х років XVIII століття. Зокрема, подібна тенденція стосується усіх Атласів південного краю. Саме тому, якщо значення складання генеральних губернських і повітових карт цілком зрозуміло і будь які витрати на таку роботу були виправданими, то складання Атласів і описів до них за існуювальною методою і відношенням губернських канцелярій для південного краю нічим крім амбіційних бажань показати в рамках конфірмованого формуляру зафіксовані феноменальні наслідки діянь правителів пояснити важко. Саме такими амбіціями можна пояснити появу атласів 1795 року.

Вже восени 1793 року, новий Катеринославський намісник П. Зубов виказав бажання мати для себе такий же атлас, який було відправлено до імператриці В. Каховським. Зокрема, в повідомленні межової експедиції повітовим землемірам говорилося: «793 года октября 31 дня в учрежденной при Екатеринославском наместническом правлении межевой экспедиции рассуждено было, что для его сиятельства ... правящего должность генерал-губернатора Екатеринославского и Таврического и разных орденов кавалера графа Платона Александровича Зубова нужно сочинить Атлас Екатеринославского наместничества с описаниями в пятиверстном масштабе точно в таком виде, какой отправлен сего года в феврале месяце к ея императорскому величеству и что его превосходительство господин генерал-майор, правитель сего наместничества и кавалер Василий Васильевич Каховский изволил повелеть приложить старательство о заготовлении такового атласа лучшею работою» [28; арк.2]. Але для складання Атласу не було надано ні людей ні коштів. Губернському, а той в свою чергу повітовим землемірам предписувалося впорядковувати Атлас «не в ущерб основной работе». Як наслідок, його впорядкування розтягнулося на два роки і було закінчено в травні 1795 року з відкриттям Вознесенського намісництва.

Атлас отримав назву: «Атлас Екатеринославского наместничества, состоящего из четырнадцати уездов: оставшихся за открытием Вознесенского двенадцати и двух уездов, присоединенных от Киевского наместничества.

Сочинено по открытии Вознесенского наместничества в Екатеринославе, мая 1795 года» [29]. Атлас складався з двох частин: 1) безпосередньо атласу карт, куди входили плани міст і повітів та 2) опису до атласу. В планах позначено номери земельних ділянок, які відповідали позиціям опису до Атласу. Опис до атласу має два відділення. До першого увійшли цифрові відомості про число душ, кількість землі під садибою, орною, під сінокосами, лісом та непридатною, а також стилі економічні примітки до представлених в атласі селищ по 14 повітам (Катеринославському, Олександрійському, Новомосковському, Олексопольському, Градіжському, Хорольському і Миргородському в 1 відділенні, та Полтавському, Костянтиноградському, Слов'янському, Бахмутському, Донецькому, Павлоградському та Маріупольському в 2 відділенні).

При такій багатообіцяючій назві, яка вже сама по собі повинна була демонструвати роботу нового намісника по «впорядкуванню» ввіреного краю Атлас суттєво не відрізняється від свого попередника. Певною мірою змінена лише структура подання матеріалу і включення повітів у відповідні частини Атласу. Включені до Атласу відомості повністю повторюють відомості Атласу 1793 року. Відмінності, які в небагатьох випадках присутні в новому Атласі, і являють собою вставлені, або пропущені слова та речення, пояснюються помилками, або власними внодобаннями переписчиків. Наведемо типовий приклад відмінностей в тексті Атласу 1795 року.

<i>Атлас 1793 року</i>	<i>Атлас 1795 року</i>
с. Саксагань. «Земля чернозем по обе стороны речек Саксагани, Житловой Саксагани и оврага Осиковатого, хлеб и трава средственные платят поземельной оклад, церковная земля при речке Саксагани». (РДВІА. Ф.ВУА, спр.18727, ч.1, арк.38).	с. Саксагань: «земля чернозем по обе стороны речек Саксагани, Житловой Саксагани и оврага Осиковатого, хлеб и трава средственные, жители упражняются в хлебопашестве и платят поземельной оклад, церковная земля при речке Саксагане» (РДВІА. Ф.ВУА, спр.18728, ч.1, арк.46).

Зрозуміло, що поява такого Атласу була викликана особистими амбіціями Платона Зубова. Але примхи нового намісника на цьому не закінчилися. Як відомо, 27 січня 1795 року з'явився іменний указ Сенату про створення Вознесенської губернії з територій, що повинні відійти від Брацлавської губернії та трьох повітів (Херсонського, Елісаветградського та Новомиргородського) Катеринославського намісництва [22; 641]. Майже одразу після «створення» нового намісництва, навесні 1795 року, коли робота над Атласом підходила до завершення, намісник забажав від губернського правління новоутвореного намісництва складання атласу утвореної ним Вознесенської губернії. В травні 1795 року робота по складанню атласу Вознесенського намісництва була закінчена. Він мав назву: «Атлас Вознесенского наместничества, открытого по высочайшему еѐ императорского величества повелению в 10 день мая 1795 г., составленного из трех округ, отшедших от Екатеринославского наместничества,

приобретенной от Порты Оттоманской Очаковской области и части оставшейся от Брацлавской губернии и разделенного на 12 уездов» [30]. Як і атлас Катеринославського намісництва Вознесенський атлас мав дві частини: 1) атлас карт, з планами міст і повітів та 2) камеральні описи до атласу. Його відмінністю була відсутність економічних приміток до більшої частини повітів. Примітки є лише до Херсонського, Єлисаветградського та Новомиргородського повітів. Всі вони списані з атласу 1793 року. До всіх інших маємо лише відомості про кількість населення по кожному пункту. Причина зрозуміла. Всі ці землі, по новизні їх включення до губерній Південної України, не були достатньо описані. Це стосується повітів: Богопільського, Катеринопільського, Єленського, Ольгопільського, Тираспольського, Уманського, Черкаського та Чигиринського. Взагалі, створення Вознесенського намісництва, як і Атласу до нього, нічим не може бути виправдане і пояснене крім амбіцій намісника Зубова. Адже необхідність в створенні такої територіально-адміністративної одиниці просто не існувало. Постійні складання атласів, в певній мірі дискредитує серйозність відношення до цієї справи.

Однак сама ідея створення узагальнюючих атласів знаходила підтримку на самих вищих рівнях державної влади. По сходженні на престол імператора Павла I, з його хворобливим намаганням особисто знати про все, що діється у найвіддаленіших куточках держави, ідея створення губернських атласів набуває особливого змісту. Вже в лютому 1797 року генерал-прокурор О. Б. Куракін виклав губернаторам бажання імператора мати докладні і точні губернські атласи [31; арк.13–13 зв.]. 23 лютого 1797 року Новоросійський військовий і цивільний губернатор Бердяєв надіслав ордеру губернським землемірам з наказом негайно розпочати складати атлас. До ордеру додавалася записка, якою пояснювався формуляр атласу. Атлас повинен був складатися з генеральної географічної карти губернії поділеної на повіти, докладного плану губернського міста, планів повітових міст, до яких повинно додати види міст, повітових планів з показанням «кожного селища межі», докладного камерального опису як всієї губернії, так і кожного повіту. Камеральний опис повинен був являти собою «особое описание с означением по номерам всех дач и показанием состояния оных: например: Дача № 1-й, такого-то помещика: в ней столько-то крестьян мужска пола столько, десятин пахотной, лесной, сенных покосов, неудобной, под селениями земли, словом все подробности чем крестьяне промышляют, как зажиточны, бывают ли ярмонки или торги» [31; арк.14–16].

Запропонована структура Атласу фактично нічим не відрізнялася від формуляру губернських атласів 1782 року. Останнє і зумовило вже традиційний для південного краю факт, коли попередній атлас було покладено в основу новостворюваного. Атлас Новоросійської губернії було закінчено в 1799 році. Атлас поділяється на безпосередньо «Атлас карт» і Камеральний опис до Атласу. Атлас карт має назву «Атлас Новороссийской губернии (планы городов и крепостей)». Подписав – Новоросійський губернатор Селецкий. Чертил – землемер Чуйко» і складається з двох частин [32]. Камеральний опис Атласу має назву: «Описание Атласа Новороссийской губернии, составленный из двенадцати уездов и разделенного на две части. В Новороссийске 1799 года» [33]. Як і Атлас

карт, опис має дві частини. До першої частини увійшли 1) м. Новоросійськ та його повіт; 2) м. Новомосковськ та його повіт; 3) м. Єлісаветград та його повіт; 4) м. Ольвіопіль та його повіт; 5) м. Тираспіль та його повіт; 6) м. Херсон та його повіт. До другої частини увійшли: 1) м. Перекоп та його повіт; 2) м. Акмечеть та його повіт; 3) Маріупольській повіт; 4) м. Павлоград та його повіт; 5) м. Бахмут та його повіт; 6) фортеця св. Дмитра Ростовського та його повіт. Наприкінці кожної частини, згідно формуляру вміщено алфавітний покажчик населених пунктів.

Водночас Атлас 1799 року вигідно відрізняється від попередніх як повнотою, так і достовірністю вміщених матеріалів. І це при тому, що матеріали попередніх атласів 1793 і 1795 років майже повністю увійшли до нового атласу. Це пояснюється тим, що упорядники атласу пішли зовсім іншим шляхом, ніж їхні попередники. У них на руках був достатній матеріал на «длачі» взятий з попередніх атласів. Тому доручати впорядкування камеральних описів повітовим землемірам не було нагальної потреби. Тим більше, що при подібному виконанні завдяки неоднорідності вміщеного матеріалу, атлас ставав строкагим. В наслідок цього загальна робота по впорядкуванню атласів зосередилася в межовій експедиції. Остання розсилала по повітам накази про складання додаткових відомостей про фабрики, ярмарки, купецтво та населення по всім селищам. Розпорядженням Новоросійської межової експедиції повітовим землемірам від 20 березня 1797 року наказувалося: «прислать в сие правление как можно поспешнее имеющиеся в сем правлении о ярмонках сведений, о фабриках и заводах, о цеховых разных художеств и рукоделий о торге и промысле и о состоянии городов, градских жителей и строения ведомости для нужного сведения и делания во оной межевой экспедиции повеленного атласа» [31; арк.17]. По отриманню таких відомостей, матеріали економічних приміток по кожному селищу з атласів 1793, 1795 років, згідно встановленого формуляру, корегувалися та доповнювалися новими даними. Це видно, якщо порівняти відомості з атласів 1793 та 1799 років.

<i>Атлас 1793 р.</i>	<i>Атлас 1799 р.</i>
«Казенные села Камянское, Тритузново, Карнаухова, Тарамское.... Поселены: Карнаузовка на правом берегу Днепра, а протчия при заливах выходящих из Днепра из коих в Каменском церковь деревянная во имя рождества пресвятыя Богородицы, мельниц мучных водяных лодейных на Днепре три, ветряных восемь. В Тритузном церковь деревянная во имя святителя Христова Николая, мельниц ветряных семь. В	«Казенные села Каменское, Тритузново, Карнаухова, Тарамское... Поселены Карнаузовка на правом берегу реки Днепра, а протчия при заливах, выходящих из Днепра, из коих в Каменском церковь деревянная во имя рождества пресвятыя Богородицы, мельниц мучных водяных лодейных на Днепре одиннадцать, ветряных три, в Тарамском церковь деревянная жь во имя Покрова Пресвятыя лодейных три,

<p>Карнауховке церковь деревянная во имя великомученицы Варвары одна, мельниц ветряных пять, В Тарамском церковь деревянная во имя покрова пресвятые Богородицы, мельниц ветряных четыре, земля чернозем и частию песковатая и болотистая, простирается по обе стороны речки Сухой суры и оврагов Колобердянского, Поусуховатого и Дубового, на Днестре два острова безыменныя, хлеба и травы, урожай хороший лес мелкий разного рода, жители платят поземельный оклад, в оной округе четыре церковные земли, две при речке Сухой Суре, а прочие при оврагах Ведмежем и Кенбердоновом» (РДВИА. Ф.ВУА, спр.18727, ч.1, арк.10).</p>	<p>ветряных три: земля тех селений во общем владении, чернозем и частию песковатая и болотистая, простирается по обе стороны речки Сухой Суры и оврагов Калабердянова, Розсоховатого и Дубового. На Днестре два острова безымянных. Хлеба и травы урожай хороший, лес, мелкой разного рода ии терновой кустарник. Жители малороссияне воинские поселяне упражняются в хлебопашестве и скотоводстве и платят поземельный в казну оклад, во воной округе четыре церковные земли, две при речке Сухой Суре, а прочие при оврагах Ведмежем и Кенбердиновом» (РДВИА. Ф.ВУА. Спр.18336. Ч.1. Арк.7).</p>
--	--

При цьому, населення цих селищ складало:

<i>селища</i>	<i>Атлас 1793 р.</i>		<i>Атлас 1799 р.</i>	
	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>	<i>чол.</i>	<i>жін.</i>
Камянське	533	438	615	533
Тригузне	342	302	422	377
Карнаухівка	390	319	396	339
Тарамське	373	310	297	319

Водночас як для атласу 1793 року, так і для атласу 1799 року маємо тотожні відомості про земельні угіддя. В обох Атласах показано орної землі 20000 десятин, сінокосів — 1500 десятин, лісу 200 десятин, непридатної — 1500 десятин, а всього 23500 десятин [34]. Той факт, що при впорядкуванні економічних приміток до Атласу 1799 року укладачі механічно включали до тексту Атласу 1793 року додаткові відомості, які вимагав формуляр, видно при порівнянні описів с. Романково.

<i>Атлас 1793 року</i>	<i>Атлас 1799 року</i>
<p>Казенное с. Романково. «При заливе, выходящем из Днестра в нем церковь во имя успений пресвятая Богородицы, мельниц мучных лодейных на Днестре десять, ветряных</p>	<p>Казенное с. Романково. «При заливе, выходящем из Днестра на низком ровном месте, в нем церковь во имя успения пресвятая Богородицы о трех престолоах: Апостола Андрея Первозванного и принесение мощей святителя Христова Николая, мельниц лодейных на Днестре мучных двенадцать, сукновальных о двух</p>

<p>шестнадцать, земля чернозем и частью пещаная, каменистая и болотистая, между Днепром и речкою Мокрою Сурою по обе стороны вершины Сухой Суры. хлеб и трава родится хорошо, лес мелкой дубовой разного рода, жители платят поземельной оклад, церковная земля при речке Мокрой Суры» (РДВІА. Ф.ВВА. Спр.18727. Ч.1. Ар.10–11).</p>	<p>колах две, ветряных мучных двенадцать, сукновальных о двух колах две, ветреных мучных двадцать, ярманки бывают: 1-я на всеедной неделе: 2-я мая 9-го 3-я - августа 6-го на Преображение господне, 4-я ноября 30 на Андрея Первозванного. земля принадлежащая селу чернозем и частью пещаная, каменистая и болотистая, между Днепром и речкою Мокрою Сурою по обе стороны вершины Сухой Суры, хлеб и трава родится хорошо, лес мелкой дубовой и разного рода. Жители упражняются в хлебопашестве и скотоводстве и платят в казну поземельный оклад. Чрез селение дорога лежит из губернского города Новороссийска чрез Кременчуг в СанктПетербург и от селъ разделяется в Елисаветград, Херсон и Николаев, где имеется почтовая станция». (РДВІА. Ф.ВВА. Спр.18336. Ч.1. Арк.7.).</p>
--	---

Включення відомостей про ярмарки по Романковому в Атлас 1799 року і відсутність таких в Атласі 1793 року не означає, що ці ярмарки виникли в останні роки XVIII століття. Відомо, що ярмарки в Романкові існували ще за часів Нової Січі. «Відомість про існуючі в Росії ярмарки за 1817 рік» про час створення ярмарки в Романкові взагалі говорить, що вони «учреждены за существование восводской канцелярии, а каких именно годов никак нельзя забрать сведения» [35; арк.139 зв.]. Після включення нових відомостей скомпонований текст опису вже не перевірявся. Як наслідок, помилки, які трапилися при переписуванні відомостей Атласу 1793 року, стали складовою частиною нового Атласу. Подібне видно з опису церковів казенних селищ Тритузного і Карнаухівки. З вини переписчика маємо явний пропуск. Чітко реконструюється схема цього пропуску: «В Тритузновом церковь деревянная во имя (святителя Христова Николая, мельниц ветряных семь. В Карнауховке церковь деревянная во имя) великомученицы Варвары одна, мельниц...».

Використання матеріалів 5-ї народної ревізії 1795 року сприяло однорідності і високій достовірності наведених в Атласі даних про кількість населення. Разом з тим, відомості про земельні угіддя залишилися в атласі 1799 року незмінними, що не може відповідати реальності.

В цілому, як і попередні, поява Атласу 1799 року не була зумовлена прагматичною потребою. Для регіону складання Атласу не мало практичного значення. Для укладачів його укладання – це чергова примха на цей раз вінченосного можновладця. Той факт, що новий Атлас вийшов більш інформативним і достовірним аж ніяк не говорить про старанність укладачів. Просто на цей час межовики південного краю були досить досвідченими у

¹ В дужки взято текст, присутній в Атласі 1793 року, але пропущений упорядниками в Атласі 1799 року.

виконанні такого роду робіт, а зібрані за формуляром додаткові відомості зробили Атлас 1799 року значно інформативнішим. Однак механічний підхід до укладання дуже чітко просліджується в новому Атласі. Так, в камеральних описах ми зустрічаємо все той же старий розподіл на округи, притаманний атласу 1793 року, хоча на цей час вже було запроваджено волосний розподіл.

Втім, попри формалізм і неможливість практичного використання атласу в роботі місцевих правлiнь Південної України, Атлас з успіхом використовувався і навіть користувався значним попитом в центральних установах державної влади. Атласи виконували роль своєрідних довідників з географії та економіки південного краю. Про це свідчить зацікавленість, яку виказував Сенат стосовно присутності у нього усіх комплектів Атласів 1799 року. Зокрема, в листі Сенату до віце-президента Адміралтейської колегії Г. Г. Кушельова говориться: «Милостивый государь мой граф Григорий Григориевич. Из препровожденных к вашему сиятельству атласов губерний есть некоторые поступившие двойным числом экземпляров. Находя крайнюю нужду при Сенате иметь таковые атласы для справок повседневно встречающихся и по делам предместников моих вида, что в сем самом намерении вдвойне и выписаны они были, но отосланы по ошибке, а с другой стороны полагаю, что в депо двойное их количество будет не нужно, покорнейше прошу ваше Сиятельство по прилагаемой при сем записке двойные экземпляры сих атласов (Слободской Украины, Новороссийской, Тобольской, Вольнской губерний) для внесения в Сенат приказать ко мне возвратить» [36; арк.87–88].

При усіх недоречностях і недоліках слід констатувати величезний інформативний потенціал Атласів в дослідженні історії південного краю. Врешті-решт, Атласи Південної України і описи до них, – це єдиний комплекс документів, який дає можливість персоніфікувати історію Південної України протягом останньої чверті XVIII століття.

ПРИМІТКИ:

1. РДВІА.Ф.ВУА. - Спр.18723.
2. РНБ. Ф.885. Ерм. 245/1; Ерм. 245/2.
3. РНБ. Ф.885. Ерм. 245/2.
4. З цього питання дивись: Бойко А.В. Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. Збірник статей. - Запоріжжя, 1993. С.63–67).
5. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 18725.
6. Григорович В. Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба. - Одесса, 1876.
7. Леонтьев А.Н. Опыт указателя книг и статей, относящихся к Херсонской губернии. - Херсон, 1890; Таугіса. Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. составленный А. Маркевичем. - Симферополь, 1894.
8. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. - М., 1902. - Т.2. - Ч.2.

9. Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (за студій з історії колонізації) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XXIV. С.89–156. Див. також: Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Мюнхен, 1967. -Т.2. - С.90–169.

10. Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Мюнхен, 1967. - Т.2.

11. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775–1800. - М., 1959.

12. ПСЗ. - СПб., 1830. - Т.ХХІ.

13. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). - М.: Наука, 1976.

14. Бойко А.В. «Потьомкінські села» – вигадка і реальність // Наука і культура. Україна. Щорічник. - К., 1990. - Вип.24.

15. (Алексеев) Собрание межевых законов. - СПб., 1902. - Часть III. - С.12; Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. - Пг., 1915. - С.181.

16. Інститут Рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф.V – 501.

17. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состояшему при делах ея Величества Екатерины II, тайн. сов. В. С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Zubovu (С 20 января 1792 года по 21 июня 1794 года) // ЗООИД. - Одесса, 1881. -Т.ХІІ.

18. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18727; 20770.

19. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.20770. Част.1-А; Част.2-А.

20. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. - Харків, 1970.

21. Бильбасов В.А. Исторические монографии. - СПб., 1901. -Т.3.

22. ПСЗ. - СПб., 1830. - Т.ХХІІІ.

23. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.14. Оп.1. Спр.265.

24. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18725. Арк.21, 27, 28; Спр.18727. Част.2. Арк.110 зв., 115, 116 зв.

25. РНБ. Ф.609. Спр.10.

26. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18725. Арк.3, 4; Спр.18727. Част.2. Арк.18зв.–19, 31зв.–32.

27. Бойко А.В. Південна Україна к. XVIII – першої чверті XIX століття // Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. - Запоріжжя, 1995.

28. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.257.

29. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18728. Част. 1, 2.

30. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18333.

31. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.320.

32. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.20159. Част.1, 2.

33. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18336. Част.1, 2.

34. РДВІА. Ф.ВУА. Спр.18727. Част.1. Арк. 9зв.–10; Спр. 18336. Част.1. Арк. 6 зв. – 7.

35. РДІА. Ф.18. Оп.4. Спр.129.

36. РДА ВМФ. Ф.198. Оп.1. Спр.70.

ПЕРВОЕ ПОПОЛНЕНИЕ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА МАЛОРОССИЙСКИМИ КАЗАКАМИ (1808–1811 ГГ.)

Освоение пожалованных на правобережье Кубани заросших тернами «пустопорожных земель» запорожскими казаками в первые десятилетия проходили трудно, ввиду обширности территории (более 30 000 квадратных верст), при населении долго не превышавшем 30 тыс. человек обоего пола, нездоровом климате и, главное, отвлечении строевых казаков на охрану границ Черноморья от постоянных набегов горских племен. Из-за отсутствия взрослых мужчин («в дому»), благосостояние казачьих семей не увеличивалось, да и население не пополнялось за счет естественного прироста. Поэтому местные власти применяли не всегда законные методы для привлечения населения в край. Вот характерный пример.

27 августа 1806 года последовал Сенатский указ «О прекращении переселения казенных крестьян на войсковые земли». Из него мы узнаем, что Черноморская войсковая канцелярия, ссылаясь на указ Правительствующего Сената от 27 января 1801 года, по согласию казенных палат Полтавской, Слободско-Украинской и Черниговской губерний приняла в казаки 355 душ мужского пола, учтённым по ревизским сказкам тех губерний, тогда как этим указом разрешалось переселять малоземельных государственных крестьян на свободные земли других губерний, а не Черноморского казачьего войска. Закончилось это дело тем, что Правительствующий Сенат приказал «во исполнение сего Высочайшего Его Императорского Величества повеления Черноморской Войсковой Канцелярии и Казенным Палатам Малороссийским: Черниговской и Полтавской, также Слободско-Украинской, за неправильное и несообразное с законом дозволение переселиться казенным крестьянам на пожалованные войску Черноморскому земли сделать строжайший выговор...» [1].

Черноморское войсковое начальство через Херсонского военного губернатора, генерал-лейтенанта Дюка де Ришелье неоднократно сообщало властям в Санкт-Петербурге о катастрофическом недостатке населения в войске. Наконец, в начале 1808 года Император Александр I поручил министру внутренних дел представить свои предложения по всему комплексу проблем, связанных с положением Черноморского казачьего войска и его роли в охране южных рубежей России. Приступая к подготовке предложений, министр кратко излагает историю появления запорожцев на Кубани и, в частности, отмечает, что «пожалование сих земель Черноморскому войску от покойной Государыни Императрицы Екатерины Второй было, сколько в воздаяние заслуг, оказанных им в бывшую пред тем с Оттоманскою Портою войну, сколько для ограждения границы тамошней от всегдашних набегов Горских народов, к обузданию коих прежде содержались там непрерывно из регулярных полков кордоны».

Далее он сообщает, что на пограничных кордонах постоянно находилось 4,5 тыс. жителей, а при вторжении больших партий горцев, защищаться приходилось

всем. В результате, «войско Черноморское не могло в счете людей потерпеть нарочитого умаления; к наполнению коего принужденным себя находило к средствам, какие прежде были употребляемы, то есть, к склонению из разных мест полуденного края и из Малороссии людей всякого звания к побегу и переселению в их сословие». Если же полностью перекрыть приток населения в Черноморское казачье войско, то «набеги Закубанских народов, никогда не прекращающиеся, со временем могли бы сословие сие вовсе разрушить». Для недопущения такого исхода министр внутренних дел предлагает переселить на Кубань до 25 тыс. добровольцев из малороссийских Полтавской и Черниговской губерний, учитывая, что «люди сии будут тем полезнее, что ведя уже некогда подобный род жизни и отправляя прежде личную службу, скорее приобькнут к перенесению службы, какую в войске отправлять будут обязаны, а тем самым полезнее других для защиты границ куда переселятся. Для Малороссии же выгода сего переселения будет оцутительна в распространении собственности, стольного от недостатка земель в хозяйственных заведениях стесненных» [2].

Доклад министра внутренних дел «О переселении из Малороссийских губерний казаков на земли Черноморского войска» вместе с правилами переселения, был Высочайше утвержден 17 марта 1808 года. Суть правил сводилась к нескольким пунктам. Переселение должно быть добровольным и не превышать 25 тыс. душ мужского пола. Переселенцами должны быть только казаки. Вызов добровольцев производится только из тех местностей, где много нуждающихся в земле. Предпочтение отдается семьям, где много девиц и вдов, способных еще выйти замуж. Переселенцам дозволено продавать дома и имущество и посылать депутатов в Черноморию для ознакомления с местами поселения. Списки переселяющихся утверждаются губернским начальством. В пути при каждом дневном переходе партии сопровождали чиновники от местного начальства. Контроль за переселением был возложен на Малороссийского генерал-губернатора. «Черноморскому войску поставить в обязанность назначить переселенцам земли и сделать нужные пособия к водворению».

Через год началось само переселение. Все правила строго соблюдались и сбоев не было. Правда, первоначальное намерение завершить переселение в один год, было пересмотрено в три года. Предполагалось также и размежевание земель Черноморского казачьего войска, но к нему даже не приступали: плодородных земель было с избытком, а кадров землемеров, как и времени на размежевание земель не было [3].

Вот, к примеру, открытый лист, с которым прибыл 21 июня 1810 года в Переясловское куренное селение старейшина партии переселенцев:

«Предъявителю сего, казаку Ефиму Кайдану, следующему на основании Высочайше утвержденного доклада господина Министра внутренних дел с партией для поселения на земле войска Черноморского малороссийских казаков с семействами их, с именующимися при них повозками и скотом, о коих имеется ведомость, - ему поручена за подписом Лохвицкого земского суда. Прошу городскую и земскую полицию по тракту чинить свободный пропуск, отряжая или чиновника или унтер-офицера, как для ограждения их в пути от притеснения или остановки, так равно и для соблюдения между самими переселенцами

порядка, к предупреждению всякого покушения на поступки непопулярные, ... словом по всем надобностям сего дела содействовать, как долг службы всех и каждого к тому обязывает. В противном же случае последовать имеет от местного начальства строгое взыскание.

За приобщением на место в Черноморию, сей открытый лист и именную ведомость представить в войсковое Черноморское правление.

Дан в городе Полтаве июня 21 дня 1810 года.

Его Императорского Величества, Всемилостивейшего государя моего тайный советник, сенатор, Малороссийский генерал-губернатор, действительный камергер, орденов святого Александра Невского и святой Анны 1-го класса кавалер граф Лобанов-Ростовский» [4].

Первая партия переселенцев из Лохвицкого повета Полтавской губернии в Переясловский курень в составе 30 семей прибыла 4 июня 1809 года. В их числе были: семьи С.П.Бабенко, В.Г.Дружинца, Г.Т.Дружинца, Т.Е.Дружинца и др. из сел. Жданов; Ф.С.Зенченко, Т.Н.Котляренко, Ф.С.Дмитренко, Леонтия Малины из сел. Окопа; Н.В.Плетень и М.Г.Сергиенко из сел. Скоробогаток; Степана Лихолета из села Ясновец и др. 31 июля – партия старейшины К.М.Луца из сел. Липового Роменского повета, 2 сентября – партия старейшины Степанка из местечка Сенжар все той же Полтавской губернии. 24 августа и 1 сентября прибыли две партии из Черниговской губернии: первая из Глуховского повета, а вторая из Новгород-Северского. В этом же году прибыло еще 58 семей из Кременчугского и Лубенского поветов Полтавской губернии. Остальные переселенцы прибыли в 1810 и 1811 гг. [5].

В Брюховецкое куренное селение партия из Пирятинского повета прибыла 5 июня 1809 года. В их числе были семьи Дениса Миненко из сел. Ронвовщин, Петра Дзюбы из хутора Розумович; Григория Бойко, Петра Бублика и Гордея Нестеренко из сел. Нехаек. А другая семья Нестеренко прибыла из сел. Войтовец. В Брюховецкий курень кроме казаков Малороссийских Полтавской и Черниговской губерний, прибыли переселенцы из слободы Черкасского Бешкена Змиевского уезда Слободско-Украинской губернии, в числе которых были семьи Василия, Максима, Никиты и Семена Гузий, Андрея и Тараса Реуцких, Саввы Гриненка, Корнея Мартыненка и др. 19 августа 1810 года из города Прилуки Полтавской губернии прибыли семьи казаков и мещан, в числе которых были семьи Степана Калитского, Саввы Марченко, Фомы Обрата, Корнилия Романченко, Андрея Хомченко и Дмитрия Шкуры [6].

В Каневское куренное селение семья Калистрата Васильевича Давиденко прибыла из сел. Гнедевец Лохвицкого повета Полтавской губернии 22 сентября 1809 года, а семья вдовы Ульяны Ивановны Левченчихи из сел. Хорошего Озерка Борзенского повета Черниговской губернии. Большинство семей прибывших можно найти в документах Государственного архива Краснодарского края [7].

По данным Черноморской войсковой канцелярии в составе 346 партий на Кубань прибыло 21019 душ мужского пола и 17810 женского. По годам распределение такое: 1809 год – 10491 муж. и 9081 жен., 1910 год – 6802 муж. и 5591 жен. и в 1811 году – 3726 муж. и 3132 жен. А по данным Министерства внутренних дел России во время первого пополнения Черноморского казачьего

войска малороссийскими казаками на Кубань прибыло 23088 душ мужского и 18572 души женского пола [8].

Какие изменения произошли в куренных селениях видно из составленной таблицы:

	Было к началу 1809 г.		Прибыло в 1809– 1811 гг.	
	муж.	жен.	муж.	жен.

Бейсугская округа

1. Батуриновское селение	302	271	473	371
2. Березанское селение	302	273	363	324
3. Иркиевское селение	221	172	441	354
4. Леушковское селение	193	121	211	185
5. Крылевское селение	193	121	212	174
6. Незамайское селение	231	167	281	327
7. Калиболотское селение	171	99	250	207
8. Каневское селение	365	234	1492	1124
9. Переясловское селение	107	92	1092	927
10. Брюховецкое селение	358	346	886	800
11. Платнирское селение	373	125	31	41
12. Дядьковское селение	189	185	43	37
13. Коренинское селение	185	185	254	207
14. Тимошиновское селение	162	133	758	665

Ейская округа

1. местечко Щербиновское	522	489	1181	1156
2. Дервянское селение	199	149	509	504
3. Кущевское селение	211	162	672	597
4. Кислякиевское селение	372	335	1147	1025
5. Шкуринское селение	195	183	770	693
6. Уманское селение	187	126	1270	1124
7. Конелинское селение	196	145	831	750
8. Екатерининское селение	855	646	588	546
9. Минское селение	81	62	1297	1156

Екатеринодарская округа

1. Ведмедовское селение	218	158	507	475
2. Сергиевское селение	150	104	445	497
3. Васюринское селение	515	162	46	73
4. Старокорсунское селение	541	208	113	99
5. Пластунинское селение	165	147	212	158
6. Денское (Динское) селение	259	108	50	51
7. Пашковское селение	340	270	115	106

8. Величковское селение	434	166	497	417
9. Рогивское селение	312	273	1238	1038
10. Поповичевское селение	364	239	949	836
11. Мышастовское селение	265	178	551	471
12. Ивонивское селение	232	137	339	280
13. Нижестеблиевское селение	88	53	297	252
14. Полтавское селение	551	343	128	94
15. Староджереливское селение	483	141	731	603
16. Новоджереливское селение			345	287
17. Новокорсунское селение			325	288
18. Новотитаровское селение			75	65
19. Гривенское черкесское селение	355	292		

Таманская округа

1. Старотитаровское селение	133	100	31	20
2. Вышестеблиевское селение	103	75	46	40
3. город Тамань	430	241		

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Полное Собрание Законов Российской Империи (далее ПСЗ). Собр.1. Т.29. (1806–1807). СПб., 1830. Ст. 22254.
2. ПСЗ. Собр.1. Т.30. (1808–1809). СПб., 1830. Ст. 22902.
3. ПСЗ. Собр.1. Т.37. (1820–1821). СПб., 1830. Ст. 28241.
4. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.153. Л.495–496.
5. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.150. Л.65–66, 69–70, 344–345, 484–488, 626–628, 776–777, 991–993, 1102–1103.
6. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.150. Л.64–65, 67–69; Д.153. Л.643–644; Д.155. Л.287–288.
7. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.155. Л.793–795, 852–854.
8. ГАКК. Ф.345. Оп.1. Д.169. Л.129.
9. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.171. Л.2–5; Ф.345. Оп.1. Д.169. Л.129.

ПЕРЕИМЕНОВАНИЕ КУБАНСКИХ СТАНИЦ И ХУТОРОВ В 1910–1912 гг.

16 ноября 1910 года войсковой архивариус И. И. Кияшко в рапорте наказному атаману Кубанского казачьего войска сообщает о «неопределенности и даже несообразности» названий некоторых станиц. «Старые же станицы, – пишет И. И. Кияшко, – получившие свои названия от куреней, бывших еще в Запорожье, невольно пробуждают воспоминания о предках – Запорожцах и их былой славе и подвигах». На будущее он рекомендует давать новые названия «если не в честь особых подвигов казачьих, то хотя бы в честь наших атаманов-орлов, которые создали седую казачью славу и приобрели нам этот обильный и раздольный край» [2, л. 1].

Наказный атаман Кубанского казачьего войска генерал-лейтенант М. П. Бабыч, одоблив необходимость наименования вновь образующихся станиц в память исторических лиц и событий, вместе с тем приказал доставить ему сведения о станицах, образованных за последнее время, таких как Привольная, Раздольная, Веселая и т.п., названия которых требовали пояснения. На запросы войскового начальства правления большинства станиц так и не смогли дать вразумительного объяснения названию своей станицы. Им в пример была приведена инициатива жителей хутора Величковского, которые ходатайствовали перед высшими инстанциями о переименовании их хутора в станицу Чепегинскую, о чем есть журнальное постановление Кубанского областного правления от 7 сентября 1909 года. «Если желательность переименования некоторых станиц и хуторов будет признана необходимой, – указывал наказный атаман, – то не признано ли будет также нужным предложить этим станицам поступить в деле переименования по примеру хутора Величковского?» [2, л. 1–1 об.].

На войсковой штаб Кубанского казачьего войска легла вся основная работа по выяснению названий станиц и хуторов, а также по составлению списков имен и событий из Запорожской и Кубанской истории, которые предлагались в качестве новых названий. Руководителем начавшейся кампании по переименованиям был начальник войскового штаба Кубанского казачьего войска генерал-майор А. И. Кияшко, главным же научным консультантом стал его брат, известный кубанский историк, войсковой архивариус И. И. Кияшко. Братья Кияшко активно включились в работу – Иван Иванович составил списки имен и событий, а также краткие исторические справки к некоторым из них, Андрей Иванович вел переписку с атаманами отделов, со станичными и хуторскими правлениями. «В целях воспитания молодого поколения в духе великих предков, – писал начальник войскового штаба в отзыве атаману Таманского отдела, – а также в видах увековечения славных имен и событий из истории Кубанского казачьего войска... намечается переименование в исторические славные имена некоторых населенных пунктов в войске, из коих очень многим присвоены или

ни на чем не основанные имена, или с добавлением "ново" названиям станиц, из выселенцев коих образовался хутор, или же, наконец, по названиям балок, речек и прочее... Что же касается вопроса о выборе новых названий, то к разрешению его не может встретиться особых затруднений, так как История Кубанского казачьего войска полна подвигами проникнутых чувством долга верных сынов Великой Родины и в ней содержится богатый выбор таких названий» [2, л.51]. Подобные отзывы рассылаются атаманам всех семи отделов Кубанской области, где прилагались списки населенных пунктов «с ничего не выражающими названиями», которые желательно заменить на другие, «более говорящие уму и сердцу казачьему имена» [2, л.51] (в рамках настоящего сообщения рассматриваются, прежде всего, «черноморские» отделы – Ейский, Екатеринодарский и Таманский – С.С.).

По мнению войскового штаба в Екатеринодарском отделе следовало переименовать станицы Бейсугскую, Убинскую, Кирпильскую, Раздольную, Крепостную и хутора Бузиновский, Ладожский и Марьянский. Требовалось уточнить происхождение названий станиц Смоленской и Калужской [1, л.2]. В Ейском отделе, согласно отзыву войскового штаба, переименованию подлежали станицы Веселая и Привольная и хутора Придорожный, Широчанский, Албашский, Веселый, Кугоейский, Новопащковский, Новопластуновский, Новосергиевский, Новотитаровский, Старокорсунский, Старовеличковский, Сосыкский. Да и сам Ейский отдел предлагалось переименовать в Запорожский, поскольку «отдел, населенный преимущественно потомками Запорожцев по справедливости должен был бы носить название по имени этих славных рыцарей» [1, л.1–2]. К населенным пунктам с «ничего не значащими названиями» Таманского отдела были отнесены станица Понурская и хутора Голубицкий, Гречаный, Новораевский, Роговской, Степной, Черноерковский и Желтые Копани. Требовалось также донести в войсковой штаб об основаниях «в силу коих получили свои названия станицы Фонталовская, Новониколаевская, Анастасиевская, Холмская, Ольгинская и хутор Андреевский» [1, л.2 об.]. К вышеупомянутым отзывам прилагался также «Перечень исторических лиц и событий, имена и названия коих желательно увековечить в (название отдела) отделе» [1, л.4–6; 2, л.52].

В Екатеринодарском отделе предлагалось увековечить имена наказного атамана Черноморского казачьего войска генерал-лейтенанта Н. С. Заводовского, известного кубанского историка генерал-лейтенанта И. Д. Попки, командира отдельного Кавказского корпуса генерала-от-артиллерии А. П. Ермолова, и. д. наказного атамана Черноморского казачьего войска Л. И. Кусакова, участника героической защиты Ольгинского укрепления есаула Дроника, наказного атамана Кубанского казачьего войска генерал-лейтенанта графа Ф. Н. Сумарокова-Эльстона, наместника Кавказского графа И. И. Воронцова-Дашкова [1, л. 4 об.].

«Перечень исторических лиц и событий...» предложенный для названий станиц Ейского отдела: Измаил – «Крепость взятая при доблестном участии запорожцев в 1790 г.»; Хортицкая, Томаковская, Базавлуцкая, Чортомлыкская. Подпильная – Запорожские Сичи; гетман Малороссии Сагайдачный; войсковой судья Черноморского казачьего войска А. А. Головатый; войсковой атаман

Черноморского казачьего войска генерал-майор Т. Т. Котляревский; генерал-майор Я. Г. Кухаренко – черноморский писатель, историк, этнограф, военный и общественный деятель, друг Т. Г. Шевченко; атаманы Черноморского казачьего войска полковник Г. К. Матвеев, генерал-майор А. Д. Безкровный, генерал-лейтенант Г. А. Рашпиль [1, л. 5].

В «Перечень исторических лиц и событий, имена и названия коих желательно увековечить» для Таманского отдела вошли: генерал-майор М. Г. Власов и Калаусская битва в 1821 г. «В этой битве начальнику кордонной линии генералу Власову с незначительным числом конных и пеших казаков удалось уничтожить огромное скопище шансугов» – объясняет И. И. Княшко этот выбор; Иван Дмитриевич Сирко – «Кошевой Атаман войска Запорожскаго»; полковник Л. Л. Тиховский – «геройски погибший на Ольгинском посту»; граф Иван Васильевич Гудович – «Кавказский Наместник, взявший Анапу в 1791 г.»; С. И. Белый – «Кошевой Атаман верных казаков Черноморских»; генерал-майор Пшекуй Могуков – «Окружной Начальник Таманского военного округа с 19 августа 1846 г. по 6 апреля 1859 года»; сотник Горбатко – «геройски погибший вместе с командой на Липовском посту в Неберджаевском ущелье»; Микитинская Запорожская Сичь [1, л. 5 об.; 2, л. 52].

И в Кавказском отделе, черноморском лишь частично, предлагались новые названия станиц из «запорожско-черноморского» списка: светлейший князь Г. А. Потемкин-Таврический – бывший запорожский казак Грицко Нечеса, а позже наместник Екатеринославский; гетман Малороссии Богдан Хмельницкий; генерал-лейтенант П. Д. Бабыч – командир Адагумского отряда и начальник Нагухайского военного округа; генерал Косолап – наказный атаман Азовского казачьего войска [1, л. 6]. Из этого же списка для наименования станицы в Майкопском отделе было предложено имя войскового атамана Черноморского казачьего войска генерал-майор Ф. Я. Бурсака, начинавшего службу ещё в Запорожском войске [1, л. 4].

Таким образом, в Кубанской области предполагалось появление новых географических названий [2, л. 57–62]. В Екатеринодарском отделе станица Кирпильская должна была получить название Скобелевская (нереализовано), хутор Марьянский переименовывался в хутор Воронцовский в честь И. И. Воронцова-Дашкова (ныне станица Воронцовская), станица Бейсугская – в станицу Заводовскую (нереализовано) [2, л. 57–57 об.]. В Ейском отделе станица Привольная должна была получить название Головатовская (нереализовано), хутор Придорожный переименовывался в хутор Кухаренко (нереализовано), хутор Новопашковский – в хутор Котляревский (нереализовано), хутор Новопластуновский – в хутор Подпильный в память Подпильной Запорожской Сичи (нереализовано), хутор Новосергиевский – в хутор Рашпилевский (нереализовано), хутор Старовеличковский – в хутор Томаковский в память Томаковского Запорожской Сичи (нереализовано), хутор Сасыкский должен был быть переименован в станицу Измайловскую в память взятия черноморцами крепости Измаил (нереализовано) [2, л. 59–60 об.]. В 1910 году в Ейском отделе на дополнительном наделе станицы Новомышастовской появился хутор Кухаривский (ныне село Кухаривка), но он увековечивал в своем названии не имя

генерал-майора Я. Г. Кухаренко, а имя его сына, атамана Ейского отдела и тоже генерал-майора А. Я. Кухаренко. Хутор Новопластуновский был переименован в хутор Бабычевский в 1912 году, не позже 1917 года он был преобразован в станицу Бабычевскую, а в 1923 году станица Бабычевская была переименована в станицу Новопластуновскую. В Таманском отделе же в основном сохранялись старые названия – предложение о переименовании хутора Новораевского в хутор Власовский так и не было осуществлено [2, л.59].

Больше года велась переписка с атаманами отделов, со станичными и хуторскими правлениями с целью выяснения происхождения различных географических названий. Одни населенные пункты смогли достаточно убедительно и аргументировано доказать историчность своего названия – станица Анастасиевская: «получила название в честь Ея Императорского Высочества Великой Княгини Анастасии Михайловны» [2, л.59], станица Ольгинская «названа в честь Ея Императорского Высочества Великой Княжны Ольги Николаевны» [2, л.59], хутор Голубицкий назван так поскольку «первым поселенцем был сотник Голубицкий, пришедший с запорожскими казаками первым на Тамань» [2, л.59], станица Андреевская получила название «в память чудесного избавления Их Императорских Величеств и семьи от угрожающей опасности 17 октября 1888 года при крушении поезда на станции Борки в память св. Андрея Критского» [2, л.59 об.]. Другие населенные пункты, например, хутора Широцанский и Веселый, отказались менять названия «во избежание расходов» [2, л.60]. Сбор станицы Раздольной просит оставить прежнее название просто потому, что «жители привыкли к этому названию» [2, л.57]. Большинство же станичных и хуторских обществ никак не захотели объяснять свой отказ изменять название.

Переписка с атаманами отделов выявила как сторонников, так и противников переименований. Убеденным противником изменения исторически сложившихся названий был атаман Майкопского отдела полковник П. П. Лагунов. «Старину надо хранить, а не забывать» – так он объясняет отказ жителей Гиагинской изменить ее название [2, л.22]. Кампания по переименованиям продолжалась вплоть до отъезда с Кубани главного инициатора и организатора переименований генерал-майора А. И. Кияшко, назначенного в 1912 году наказным атаманом Забайкальского казачьего войска. Но и в Забайкалье он развернул столь бурную деятельность по переименованию населённых пунктов, что это подтолкнуло Военный Совет ввиду военного времени запретить переименования в казачьих войсках, за исключением случаев переименования в честь лиц императорской фамилии [3, л.8].

В эти годы на карте Кубани появились такие названия станиц, увековечивающие исторические имена, как Бабычевская, Чепегинская (ныне Чепигинская), Хмельницкая. Обращение к родовым истокам Кубанского казачества можно считать появление таких названий как Атаманская. Днепровская, Запорожская. Станица Бородинская увековечивала в своем названии участие казаков-черноморцев в Отечественной войне 1812 года. Большинство же станиц и хуторов, предполагаемых к переименованию, остались со своими прежними названиями. Важным и интересным результатом

проведенной работы было то, что в ходе переписки со станичными и хуторскими правлениями было выяснено происхождение названий многих населенных пунктов Кубани, а также было привлечено внимания широкой общественности к родовым истокам Кубанского казачьего войска, к лицам и событиям, оставившим глубокий след в его истории.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 396. Оп. 1. Д. 10020.
2. ГАКК. Ф. 396. Оп. 1. Д. 10228.
3. ГАКК. Ф. 318. Оп. 6. Д. 1061.

УДК 625.1/.5(09)(471.62)

© 2007 г. О. А. Леусян

НЕОСУЩЕСТВЛЁННЫЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ ПРОЕКТ НАЧАЛА XX ВЕКА (О РАЗРАБОТКЕ ИДЕИ СООРУЖЕНИЯ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ ТУАПСЕ–ЖЕРЧЬ–УМАНЬ)

В 1905 г. было утверждено и приняло силу закона положение Комитета Министров и департамента Государственной экономики Государственного Совета «О мерах к привлечению частных капиталов в дело железнодорожного строительства в России» [1]. Новое законоположение предоставляло довольно широкие льготы и государственные гарантии по прибылям акционерам частных акционерных железнодорожных обществ, что повлекло за собой значительное увеличение инвестиций в эту сферу российской экономики. Способствовал этому процессу и промышленный подъем конца первого десятилетия XX века.

Среди созданных в этот период новых железнодорожных обществ – акционерное общество Черноморской железнодорожной дороги. Оно было образовано в 1912 г. для постройки железной дороги Туапсе – Квалони – Новосенаки. Цель сооружения этой дороги заключалась в обеспечении возможности быстрого развития такого перспективного курортного района как Черноморское побережье Кавказа. Инициатива создания акционерного общества ЧЖД принадлежала известному российскому железнодорожному предпринимателю и одному из руководителей «Союза 17 октября» Николаю Николаевичу Перцову. Он же вошел в число его учредителей совместно с такими известными в деловом мире страны людьми как А. И. Путилов и С. С. Хрулёв.

Ко времени образования АО ЧЖД Н. Н. Перцов уже пытался осуществить на Северо-Западном Кавказе ряд железнодорожных проектов. Самый известный из них – проект сооружения железной дороги Армавир – Туапсе – Новосенаки

(Новосенаки – город в Грузии, в советское время – г. Миха Цхакая). Менее известен тот факт, что Н. Н. Перцов предполагал строительство этой линии одновременно и во взаимосвязи с сооружением железной дороги Туапсе – станция Умань Юго-Западных железных дорог. Впервые этот проект Н. Н. Перцов представил правительству еще в 1907 г. [2]. По его убеждению, реализация этого крупного железнодорожного проекта позволила бы создать магистраль, соединяющую Северный Кавказ и Закавказье с западной границей страны (через Юго-Западные дороги – до станции Рени на границе с Румынией). Такой железнодорожный путь давал кратчайший выход на Кавказ, в Закавказье и в Персию грузам не только юго-западных губерний страны, но и Западной Европы. В свою очередь, продукция Северо-Западного Кавказа и Закавказья получала в таком случае дополнительный рынок сбыта.

Вскоре Н. Н. Перцов уступил право на реализацию части своего проекта (постройка линии Армавир – Туапсе) своему младшему брату П. Н. Перцову – также известному железнодорожному предпринимателю. Почему правительство не утвердило в это время проект сооружения линии Туапсе–Умань, мы пока ответить не можем, но достоверно известно, что сам Н. Н. Перцов от него не отказался. Дальнейшие его усилия были сосредоточены на продвижении планов сооружения железной дороги Умань Киевской губернии – Вознесенск – Николаев – Херсон – Джанкой – Керчь – Абинская – Геленджик – Туапсе – Сухум – Квалони (или Новосенаки). В 1911 г. он предложил на рассмотрение Комиссии о новых железных дорогах при Департаменте железнодорожных дел Министерства финансов проект строительства северного участка этой магистрали (Умань (Обозовка) – Абинская), который принят не был [3].

Более успешными оказались его ходатайства по разрешению постройки железной дороги Туапсе – Квалони. В августе 1912 г. был утвержден Устав АО Черноморской железной дороги, образованного с этой целью. Перцову удалось добиться включения в устав обязательства в течение года со дня открытия правильного движения по линии Туапсе – Квалони произвести окончательные технико-экономические изыскания вариантов железнодорожной линии Туапсе – Абинская (или Крымская), а также линий Туапсе – Энем, Туапсе – Екатеринодар и Туапсе – Новороссийск – Анапа – Керчь [4]. Такой длинный перечень необходимых изысканий объясняется тем, что помимо непосредственного выбора направления северного участка ЧЖД требовалось выбрать место примыкания новой линии к Владикавказской железной дороге и к строящейся Черноморско-Кубанской железной дороге.

Идея проведения железной дороги к северу от Туапсе с персходом через Керченский пролив и продолжением ее до Юго-Западных железных дорог нашла широкий отклик среди населения. В частности, она широко обсуждалась на съезде деятелей Черноморского побережья, проходившем в Петербурге в 1913 году. Участники съезда В. И. Пиленко, Ф. А. Щербина, Ф. С. Леонтович, А. И. Воейков (с некоторыми оговорками) поддержали этот проект в своих выступлениях [5]. Наиболее ярко высказался в поддержку замысла Н. Н. Перцова Ф. С. Леонтович: «...продолжение линии до Керчи (через пролив) и соединение с юго-западными дорогами явится осуществлением великого индоевропейского

железнодорожного пути, а намеченное направление составит выгодное для предприятия дороги звено этого пути» [6]. Споры вызывал вопрос о том, каким маршрутом вести дорогу до перехода через Керченский пролив: строго по берегу моря или в обход наиболее сложных участков, удаляясь от побережья. Необходимость продолжения ее до Керчи и далее до соединения с ЮЗЖД сомнений практически не вызывала.

В отступление от Устава правление Общества Черноморской железной дороги осуществило изыскания участка Туапсе–Абинская в 1912–1913 гг., т.е. задолго до начала сооружения основной линии Туапсе–Новосенаки, которое началось в июне 1914. Исследование участка Керчь (или разъезд Багерovo близ Керчи) – Абинская не производились и расчеты для его строительства были произведены на основе данных изысканий, произведенных параллельно казной и Н. Н. Перцовым в 1911 г. Итоговые экономические расчеты были опубликованы несколькими выпусками в 1915–1916 гг. [7]. В техническом отношении одним из наиболее сложных являлся вопрос о переходе железной дороги через Керченский пролив. Рассматривалось 6 вариантов подхода к Керченскому проливу от Анапы и два от ст. Абинской (или от Шипса – Мерчанского), основных же вариантов непосредственного перехода через пролив предлагалось всего два: либо Тамань – Багерovo, либо Ахтанизовская – Керчь. Осуществить сам переход планировалось с помощью сооружения двух дамб общей длиной 1182 сажени и моста длиной 625 саж. с разводной частью между косой Тузла и мысом Ак-Бурун [8].

Всего через полтора месяца после начала строительства железной дороги Туапсе–Квалони вспыхнула Первая мировая война. Осознавая сложность получения в условиях военного времени разрешения на сооружение всей линии Туапсе–Умань, правление ходатайствовало о предоставлении обществу права строительства её участка Джанкой–Херсон. В докладе правления чрезвычайному собранию акционеров, состоявшемуся в мае 1915 г., говорилось, что «концессия на линию Умань–Туапсе для Общества Черноморской железной дороги чрезвычайно жизненный вопрос». Объяснялось это тем, что линия Туапсе–Новосенаки из-за низкого уровня экономического развития этого района долгое время не могла бы приносить прибыль. При этом ее строительная стоимость была весьма велика (в уставе она оценивалась в 70 млн. руб., на деле же эта цифра постоянно корректировалась в сторону увеличения). Постройка и эксплуатация железной дороги Керчь–Умань или хотя бы ее участка Джанкой–Херсон должна была в значительной степени компенсировать убытки по сооружению главной линии ЧЖД, так как эта линия прошла бы по быстро развивающемуся торговому району [9]. После конкурентной борьбы с Обществом Токмакской железной дороги правлению удалось летом 1915 г. добиться утверждения 1-го дополнения к Уставу Общества ЧЖД, содержащего обязательство в течение 3-х лет построить одноколейную дорогу Джанкой–Херсон с мостом через р. Днепр. Протяженность линии составляла ок. 180 верст [10]. Правительство пошло на предоставление Обществу весьма серьезной льготы – оно освобождалось от необходимости выпуска дополнительного акционерного капитала.

Получив разрешение на сооружение линии Джанкой–Херсон, правление начало подготовительные работы и закупку необходимых материалов. Но к этому

времени война уже серьезно осложнила ход строительства линии Туапсе – Новосенки. Не хватало сырья, материалов, рабочих рук. Летом 1916 г. правительство признало сооружение этой линии стратегически необходимым для Кавказского фронта. Поэтому правление вынуждено было перебросить сюда часть шпал, заготовленных для линии Джанкой–Херсон, несмотря на то, что по настоянию Морского министерства в мае 1916 г. Особое междуведомственное совещание по выработке плана железнодорожного строительства в стране признало ее сооружение первоочередным как стратегически значимой для главной базы Черноморского флота – Севастополя.

Весной 1916 г. комиссия о новых железных дорогах высказалась за предоставление АО ЧЖД права на постройку и эксплуатацию линий Умань–Николаев и Туапсе–Абинская–Керчь. При этом оговаривалось, что вопрос о переходе через Керченский пролив будет рассмотрен дополнительно и в случае утверждения перехода «по южной косе» (так в тексте доклада правления) общество обязется построить линии к Керчи и к Темрюку. Кроме того, предполагалось, что когда линия Умань–Туапсе начнет приносить определенный доход, АО ЧЖД построит еще и линию Геленджик – Новороссийск [11]. Необходимо отметить, что линия Туапсе–Абинская–Керчь была включена в план железнодорожного строительства на 1916 г., что в сложных условиях того времени являлось признанием ее важности для страны.

В план железнодорожного строительства в стране, выработанный Особым междуведомственным совещанием при МПС, линия Умань–Николаев вошла как предполагаемая к сооружению на казенный счет, но правление рассчитывало получить разрешение на включение и этого участка в состав линии Умань–Туапсе [12]. Планам этим не суждено было сбыться из-за революционных потрясений 1917 г. и последовавшей за ними гражданской войны. Имеются сведения, что когда в период Великой Отечественной войны была сооружена линия Крымская–Тамань–Кавказ (1944 г.), построен был и железнодорожный мост через Керченский пролив (фотография его имеется в музее Краснодарского отделения Северо-Кавказской железной дороги). Просуществовал он недолго. Затем появилась специальная железнодорожная переправа Порт Кавказ–Керчь, прекратившая работу в 1990-е годы и восстановленная только в 2004 г.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. ЗПСЗ. Т. 25. СПб, 1905. Ст. 26385.
 2. ГАКК (Государственный архив Краснодарского края). Ф. 468. Оп. 2. Д. 482. Л. 2.
 3. АО АА (Архивный отдел Администрации г. Армавира). Ф. 51. Оп. 2. Д. 51. Л. 33.
 4. Устав Общества Черноморской железной дороги. СПб., 1912. С. 8.
 5. Щербина Ф.А. Прошлое и настоящее хозяйственных нужд и культурных начинаний Черноморского побережья // Труды съезда деятелей Черноморского побережья Кавказа. Т. 1. СПб., 1913. С. 17, 24; Пиленко В.И. О необходимости
- 102

вести Черноморскую бережную дорогу по всей длине побережья с выходом ее к Керчи // Там же. Т. 2. СПб., 1914. С. 70–71; Воейков А. И. Железная дорога по северной части Черноморского побережья // Там же. Т. 3. СПб., 1914. С. 1–3; Леонтович Ф. С. О желательном и наиболее целесообразном направлении северо-западного участка Черноморской железной дороги // Там же. С. 17–23.

6. Леонтович Ф. С. Указ. соч. С. 23.

7. ГАКК. Ф. 642. Оп. 1. Д. 2. Л. 52; Общество Черноморской железной дороги. Экономическое обследование железнодорожных линий, проектируемых к северу от ст. Туапсе Черноморской железной дороги. Записка об экономическом значении и грузообороте железнодорожных линий: Туапсе – Новороссийск – Анапа – Керчь, Туапсе – Абинская (Крымская), Туапсе – Екатеринодар и Туапсе – Энем. Части I–IV. Пг., 1915–1916.

8. ГАКК. Ф. 642. Оп. 1. Д. 2. Л. 46.

9. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 376. Оп. 1. Д. 117. Л. 155–155 об.

10. Устав Общества Черноморской железной дороги с дополнением к нему. Петроград. 1915. С. 80.

11. РГА ВМФ. Ф. 418. Оп. 1. Д. 2836. Л. 114; Научный архив Туапсинского историко-краеведческого музея им. Н. Г. Полетаева (НА ТКМ). Д. 15. Л. 50.

12. НА ТКМ. Д. 15. Л. 63–64.

УДК 947

© 2007 г. Г. Н. Шевченко

ЗАПОРОЖСКИЕ КОРНИ АТАМАНА ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА Ф. Я. БУРСАКА И СВЯЗИ ЕГО СЕМЬИ С УКРАИНОЙ

В 2007 году исполняется 180 лет со дня смерти и 257 лет со дня рождения известного на Кубани основателя рода семьи Бурсаков, атамана Черноморского Казачьего войска Федора Яковлевича Бурсака (1750–1827). Отдавая дань уважения и памяти этой известной на Кубани личности, рассмотрим страницы биографии Ф. Я. Бурсака и его потомков связанные с Украиной.

В отношении происхождения Ф. Я. Бурсака архивные документы противоречивы: в одних он значится как потомок дворянской семьи Антоновичей из Харьковской губернии [1], в других как сын священника [2]. В юности Ф. Я. Бурсак обучался в Киевской духовной семинарии – бурсе, но бежал в Запорожскую Сечь, где получил прозвище «Бурсак». Из Запорожской Сечи и закрепилась за ним фамилия Бурсак.

На службу Ф. Я. Бурсак вступил казаком 20 июля 1764 г., участвовал в русско-гураецкой войне 1768–1774 гг. в составе отряда конных запорожцев под

командой атамана Калнишевского. Одним из первых записывается у Захария Челеги в формирующееся Войско верных казаков, участвует в войне 1787–1791 гг. и отличается в боях при штурме Очакова, Хаджибея, Измаила, Мачина. 29 декабря 1788 г. Екатерина II «за ревность и прилежность к службе» пожаловала полкового есаула Бурсака армейским чином поручика. А. В. Суворов представил его к награждению Золотым знаком за проявленную храбрость при штурме Измаила. 10 февраля 1791 г. императрица жалует Бурсаку чин капитана [3].

Переселившись вместе с Черноморским казачьим войском в 1792–1793 гг. на пожалованную Екатериной II землю, Ф. Я. Бурсак избирается войсковым казначеем и входит в число 12 бунчуковых, т.е. в состав старшины, наделенной высшей властью. Рескриптом Павла I 22 декабря 1799 г. полковник Ф. Я. Бурсак утверждается в звании атамана Черноморского казачьего войска [4] и исполняет эту должность до 1816 г.

Как атамана, Ф. Я. Бурсака высоко ценило начальство Новороссийской губернии – Дюк де Ришелье, О. М. Дерибас, А. Ф. Ланжерон [5].

Он был хорошим администратором, рачительным хозяином, заботящимся о благосостоянии войска, об устройстве учебных заведений [6]. При нём было осуществлено первое (1808–1811 гг.) массовое переселение казаков с Украины в Черноморие. С целью облегчения обмундирования войска в начале XIX в. он открыл овчарный завод, а в 1816 г. – первую в Черномории суконную мануфактуру.

Ф. Я. Бурсак за обеспечение безопасности южной границы Российской империи, заботы об устройстве Черноморского войска и распространение в нем просвещения за время своего атаманства неоднократно поощрялся Александром I, получив чины полковника (27 июня 1802), генерал-майора (17 февраля 1808); орден св. Анны 2-й степени с алмазными украшениями (23 января 1805), св. Анны 1-й степени (28 мая 1811). В связи с ухудшением состояния здоровья в 1815 г. Ф. Я. Бурсак попросил царя уволить его от должности, на что получил разрешение в 1816 г. Умер Ф. Я. Бурсак в 1827 г. и был похоронен на Крепостной площади на территории Екатеринодарской крепости возле войскового Воскресенского собора [7].

Юридически оформлены дела Бурсаков на дворянство были при младшем сыне атамана Ф. Я. Бурсака – Павле Федоровиче Бурсаке (1788–1858), который был избран с 1827 по 1830 гг. депутатом от дворян Черномории в дворянское депутатское собрание в Ставрополе. Семья Бурсаков была записана в дворянскую родословную книгу Кавказской области (во вторую ее часть), и подполковник Павел Бурсак 21 октября 1837 г. получил грамоту Кавказской области, подтверждающую его дворянское достоинство. 26 июля 1840 г. утвержден герб рода дворян Бурсаков, вручена грамота за подписью императора, подтверждающая дворянское достоинство Павла Бурсака.

Весьма примечателен герб Бурсаков, раскрывающий важные стороны жизни семьи, ее корни. В описании отмечено, что он представляет из себя шит, разделенный горизонтально. Верхняя часть разделена перпендикулярно на два поля. В золотом поле изображены: гора с линейного вида крестом, а у подножия крепость с двумя башнями, окнами и бойницами (эмблема веры и того, что в

фамилии некоторые члены были важными духовными сановниками). Второе поле серебряное, здесь изображены копые, крестообразно сабля и бунчук, под ними луна, рогами обращенная вверх (доспехи, которыми добыто дворянское достоинство в битвах и победах над иноверцами). В нижней части герба на голубом поле – звезда и скачущий на белой лошади всадник с булавой в руке (знак начальства и атаманства предков, а неподвижная звезда – как путеводитель в ночных походах). Щит увенчан дворянским шлемом и короною. Намет на щите золотой, подложенный голубым и красным. [8]

Павел Федорович собственноручно составил поколенную роспись фамилии Бурсаков [9]. Во втором поколении росписи значится дочь Павла Федоровича Бурсака – Надежда Павловна в замужестве баронесса Сталь. Муж её – полковник Генерального штаба барон Карл Фердинандович Сталь 15 лет служил в штабе войск Кавказской линии и 29 января 1857 г. женился на дочери отставного полковника Павла Федоровича Бурсака Надежде Павловне [10]. В 1866 г. К. Ф. Сталь в чине генерал-майора вышел в отставку и поселился с семьей в Одессе. Из поколенной росписи Павла Федоровича видно, что у Надежды Павловны и Карла Фердинандовича было четверо детей (1 сын – Лев Сталь и 3 дочери). В 80-е гг. XIX в. когда К. Ф. Сталь жил с семьей на Украине в Одессе он передал для издания в XXXV томе Записок Императорского Новороссийского университета свои записки 1849 г. по обычному праву черкес Кубанской области. Этот материал по обычному праву черкес правого фланга Кавказской линии был собран и обработан К. Ф. Сталем и впервые опубликован им [11]. С Украиной связаны были также представители третьего поколения семьи Ф. Я. Бурсака. Дочь П. П. Бурсака Надежда Павловна Бурсак в замужестве баронесса Штейнгель была замужем за бароном Павлом Леонгардовичем Штейнгелем – племянником известного на Кубани предпринимателя Владимира Рудольфовича Штейнгеля, владельца Кубанского образцового в конце XIX – начале XX в. имения «Хуторок». В. Р. Штейнгель учился в Киеве. Р. В. Штейнгель (1841–1892) не только жил в Киеве, но и скончался там [12].

В поколенной росписи Павла Федоровича Бурсака в третьем поколении значится также имя Сергея Павловича Бурсака (1882–1918). Он женился на подданной Великобритании Кире Альбертовне Юз (ее дед Джон Юз (Хьюз) – основатель Юзовки, нынешнего г. Донецка). У молодой четы в 1914 г. родился сын Владимир. В 1990 г. из 30 потомков Бурсаков, разбросанных по всему свету в Краснодаре побывало 16 их представителей, в том числе Владимир Сергеевич Бурсак.

В сентябре 1990 г. потомки Бурсаков побывали и в Донецке. В том числе и правнук Д. Д. Хьюза (Джона Джеймса Хьюза) – Владимир Сергеевич Бурсак. Организатором поездки в Донецкую область был племянник Владимира Сергеевича Бурсака – Георгий Сергеевич Иванов, один из потомков Д.Д.Хьюза по материнской линии, владелец фирмы в Париже. Побывали гости на металлургическом заводе в Донецке. В 1869 г. начал строиться юзовский металлургический завод и в его закладке участвовал Джон Хьюз. Его фотографию 1869 г. увидели гости на мемориальной доске завода. Побывали они в сортопрокатном цехе (на этом месте при «Юзе» был железопрокатный цех,

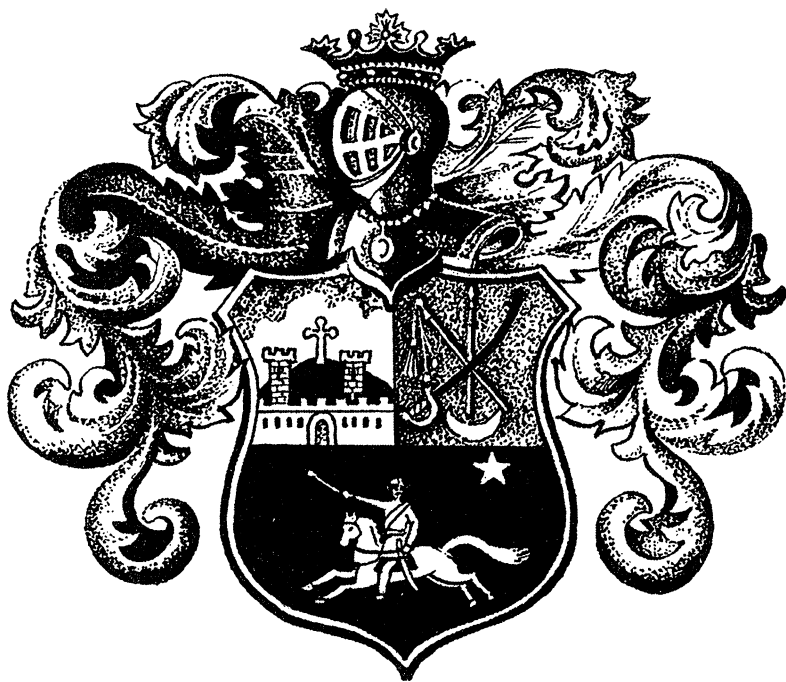
разрушенный в годы Великой Отечественной войны, сохранились лишь некоторые его конструкции). Каждому гостю вручили памятную медаль в честь 115-летия цеха, которое отмечалось в 1990 году [13].

Гости сфотографировались на металлургическом заводе в Донецке. Эта фотография гостей, в том числе и потомков Бурсака была помещена в газете «Вечерний Донецк» 28 сентября 1990 года.

Нанесли гости и «визит к бабушке»: Нине Ивановне Булгаковой (внучке Д. Д. Хьюза) и ее дочери Эльвире Федоровне, проживающими в Донецке, где у щедрого, по-русски накрытого стола собралась, наконец, большая семья потомков Ф. Я. Бурсака. Вечером в гостинице «Турист» гости слушали русские и украинские народные песни, мелодии. Их исполняли народный вокальный ансамбль «Горизонт» шахтоуправления «Октябрьское» и профессор музыкально-педагогического института Е. Полихрониди.

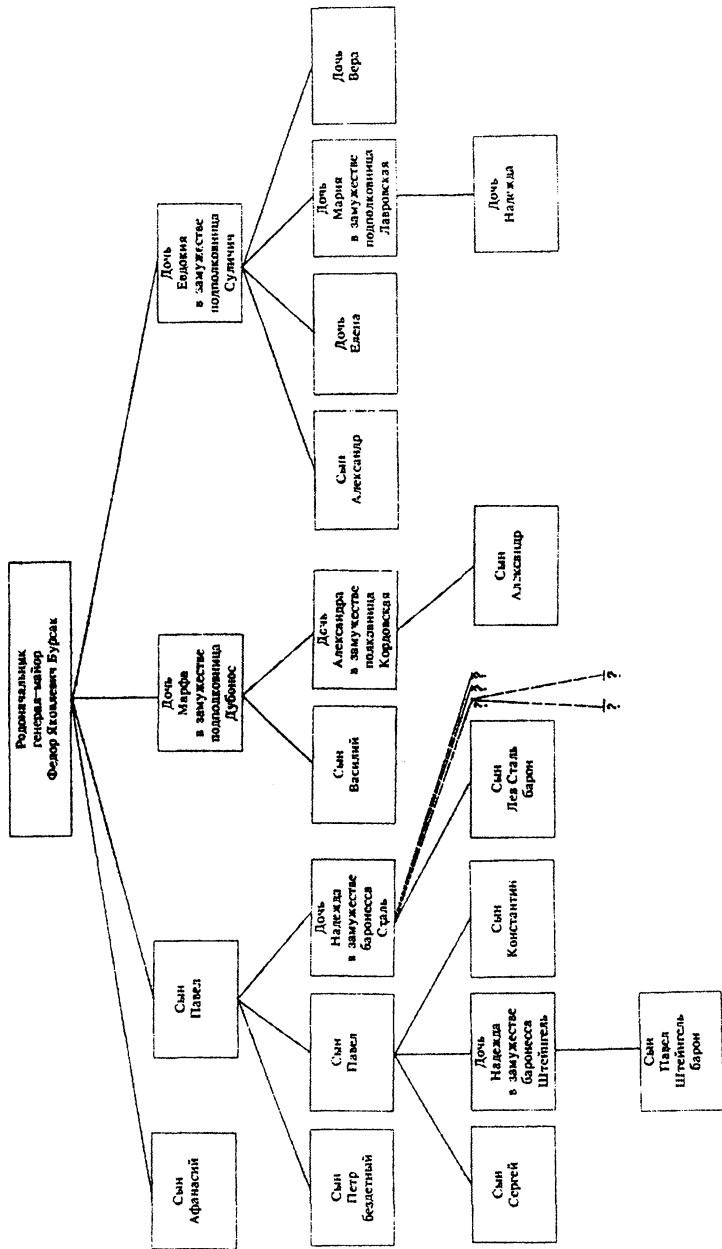
ПРИМЕЧАНИЯ:

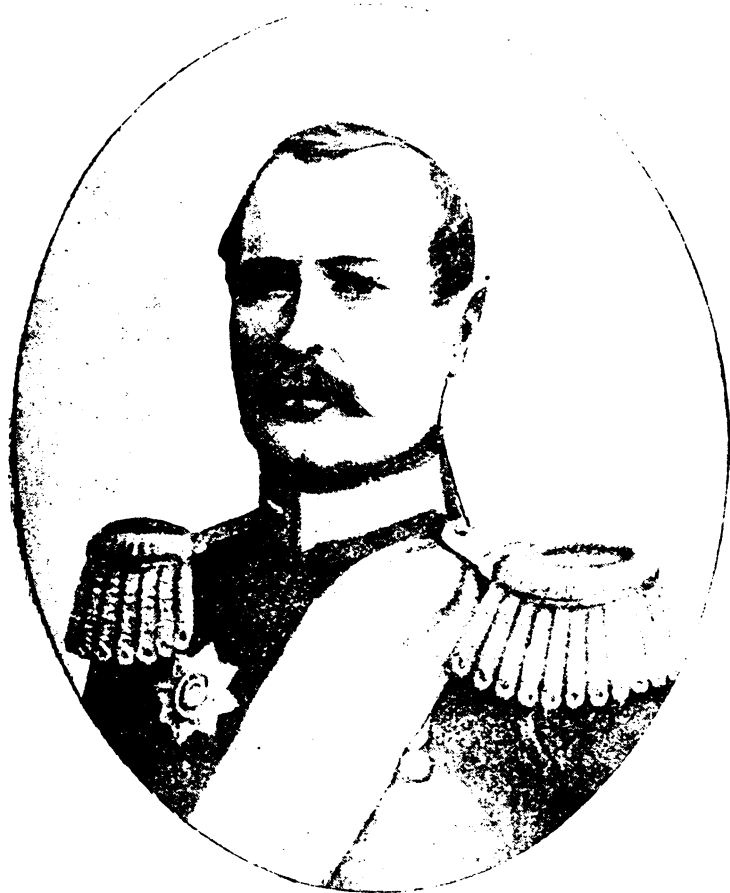
1. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф.802. Оп.1. Д.24. Л.1 об.
2. ГАКК. Ф.250. Оп.2. Д.195. Л.1.
3. ГАКК. Ф.802. Оп.1. Д.5. Л.2.
4. Там же. Д.4. Л.1 об.
5. *Короленко П.П.* Атаманы бывшего Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска // Кубанский сборник. Т.II. Екатеринодар, 1891. С.21.
6. При Ф. Я. Бурсаке в Екатеринодаре 14 декабря 1806 г. было открыто первое училище.
7. *Шевченко Г.Н.* Бурсак Ф.Я. // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997. С.74–77.
8. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 1411. Оп.1. Д.109. Герб 36; ГАКК. Ф.802. Оп.1. Д.21. Л.3.
9. ГАКК. Ф.802. Оп.1. Д.21. Л.1–2.
10. ГАКК. Ф.802. Оп.1. Д.45. Л.5.
11. *Сталь К.Ф.* Этнографический очерк черкесского народа // Кавказский сборник. Тифлис, 1900. Т.21; *Сталь К.Ф.* Этнографический очерк черкесского народа // Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа. Т.1. Нальчик, 2001. С.185–278; О К. Ф. Стале см.: *Шевченко Г.Н.* Барон Карл Фердинандович Сталь (Историко-биографический очерк) // Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона. Краснодар, 2002. С.214–217.
12. *Ратушняк В.Н., Леусян О.А., Шевченко Г.Н.* Российские предприниматели бароны Штейнгели на Кубани // Дворяне в истории и культуре Кубани. Краснодар, 2001. С.67–72.
13. *Дарешина Н.* 120 лет спустя. Гости города. // Вечерний Донецк. 1990. 28 сент. №224 [5197].

Герб рода Бурсаков

ПОКОЛЕННАЯ РОСПИСЬ ФАМИЛИИ БУРСАКА

Войсковой Атаманъ Черноморскаго казачьяго войска,

Генералъ-Маіоръ

Федоръ Яковлевичъ

Бурсанъ.

ДРУЖБА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И ЯКОВА КУХАРЕНКО

В творческой судьбе первого кубанского писателя Якова Герасимовича Кухаренко сыграл большую роль Тарас Григорьевич Шевченко, с которым он постоянно советовался, посылая на его суд свои новые произведения. Об этой дружбе написано много. Тема эта освещена в кубанском краеведении достаточно масштабно. Однако позволим себе не согласиться с Л. М. Мельниковым в том месте, где он утверждал, что в дневнике Шевченко было только «два-три упоминания» о Кухаренко [1]. На самом деле поэт девять (!) раз упоминает в дневнике о кубанском друге: 13, 17, 20 июня 1857 г., затем 1 июля, 10 и 13 августа, 17 октября, а также 10 и 16 февраля 1858 г. Это не два-три упоминания, а постоянные, чуть ли не ежедневные мысли о нем, жажда его мнения по поводу своего нового произведения, тревога по поводу молчания, чувство благодарности за высланные деньги, сожаления по поводу невозможности встречи – целая гамма чувств и переживаний.

Дата их первой встречи неизвестна. Л. Мельников и В. Орел [2] предполагали, что Кухаренко, находясь в командировке в Москве, «мог заглянуть хотя бы на несколько дней в Петербург». Действительно, в декабре 1840 г. он отвез 40 тысяч рублей серебром в Опекунский совет «для приращения процентами», эти деньги ему удалось сдать 2 января 1841 г. [3]. Документально удалось установить, что в этот же день он отбыл в Санкт-Петербург [4], где пробыл с 7–8 января по 25–27 января 1841 г. [5]. На основании этих новых данных можно с большей уверенностью утверждать, что именно в эту поездку Я. Кухаренко и познакомился с Т. Шевченко, что и подтвердил Тарас Григорьевич в письме от 1 апреля 1854 г.: «Я вот сижу и года считаю и досчитался до того года, когда мы впервые с тобой увиделись. Угадай, много ли я насчитал? Немного не достаёт до 14, коли не вру» [6].

Через год они встретились вновь. Согласно газетам за 1842 год, 28–29 мая от Ейского укрепления прибыл подполковник Кухаренко в северную столицу, пробыв здесь ровно три месяца до 28–29 августа. Кроме служебных дел он устроил второго сына, 6-летнего Александра, в Александровский корпус в Царском Селе, в котором уже учился более года старший сын Степан. 30 июня мальчик был зачислен в это учебное заведение, что подтверждают архивные документы [7]. В эту поездку с отцом была и 7-летняя дочь Ганна и жена Якова Герасимовича Мария Степановна. Документально подтверждено, что и на этот раз Кухаренко встретился с Шевченко, правда, неизвестно, на квартире ли у Тараса Григорьевича, тогда студента Академии художеств, или на квартире у Кухаренко. Девочка покорила великого поэта песней «Тече річка невеличка з вишневого саду». Через 12 лет в далекой ссылке поэт-изгнанник будет вспоминать этот эпизод, написав в письме от 16 апреля 1854 года: «А я й досі

співаю, та може й довго співатиму, згадуючи дочку твою невеличку». В декабрі 1856 г Яков Герасимович повідомить Тарасу Григорьевичу: «Дочку Гальку віддав замуж торік».

Когда в конце августа Я. Кухаренко уедет из Петербурга, Т. Шевченко будет навещать его сыновей, о чем напишет в письме к Якову Герасимовичу от 30 сентября 1842 г.: «На этой неделе увижу ваших деточек, т. к. поеду в Царское Село». И в том же вышеуказанном письме из ссылки Шевченко через 12 лет вспомнит не только Ганну, но и старших мальчиков: «Сыны – соколы твои – где они теперь? Поцелуй их за меня, друг мой. Скажи им, что это, мол, вас целует тот старый дядька, что целовался с вами когда-то в Царском Селе. Хорошо, если бы вспомнили. Да нет, не вспомнят, малы были».

В каждый свой приезд Я. Кухаренко посещал друга на его квартире на Васильевском острове, 5 линии, д. 8, в доме Кастирина. На этом доме, в котором Тарас Григорьевич жил в 1841–1845 гг., установлена мемориальная доска. Письма обоих подтверждают эти посещения, из писем видно, что Я. Кухаренко знаком со студентами Кондратом Ежовым и Федотом Ткаченко, которые учились на разных курсах с Т. Шевченко и в разное время окончили Академию художеств, но на квартире жили вместе. Так что Яков Герасимович мог познакомиться с другими обитателями квартиры только при посещении её. 30 сентября 1942 г. в ответ на письмо с дороги Тарас Шевченко пишет своему другу на Кубань: «Сидим вдвоем с Кондратом, пьем чай и ужинаем, прочитавши ваше письмо». И далее он пишет, что они ждут Я. Кухаренко к себе зимой: «Кондрат говорит, что из дому бы не выходили, сидели б и болтали, галушки бы варили, пели и танцевали». Можно предположить, что такой вечер с галушками уже был у них, потому Тарас и Кондрат мечтают его повторить. Следовательно, Кухаренко посещал Шевченко и его сожителей по этому адресу.

В 1859–1861 гг. Т. Шевченко жил в Академии художеств, в комнате № 83, в которой сегодня мемориальный музей. Будучи в 1860–1861 гг. в Петербурге, Я. Кухаренко, несомненно, навещал здесь своего давнего преданного друга. В воспоминаниях о Шевченко его ученик Б. Суханов-Подколзин пишет: «Вообще двери исписывались именами незадавших хозяина посетителей, иногда даже выражениями почтения или восторга, преимущественно на малорусском языке, случалось даже, что обращения к «бацьку» принимали стихотворную форму» [8]. На дверях этой комнаты могли быть автографы и нашего земляка, тем более что они общались на украинском языке.

В кругу общения поэта с казаком был и оперный певец, композитор, драматург, артист, автор оперы «Запорожец за Дунаем» С. С. Гулак-Артемовский. Начало знакомства подтверждает письмо Т. Шевченко из Петербурга от 30 сентября 1842 года, в котором написано: «Все наши приятели благодарят тебя: и Гулак, и Элькан, я всех их сегодня видел и всем раза по два читал твое письмо». Ранее 1842 г. Кухаренко и Гулак познакомиться не могли, т. к. последний только что вернулся из Италии после многолетнего там пребывания. И если Шевченко, бывая на спектаклях Гулака, восхищался его голосом, то на этих спектаклях и концертах мог бывать и Кухаренко во время своих приездов в Петербург, т. к. он любил украинские песни и музыку. В письмах Шевченко передает поклоны от

Гулака, Кухаренко шлет ему ответные («Поклонись Гулакови»). В письме Шевченко к другу на Кубань от 26 ноября 1844 г. есть приписка Семена Степановича, в которой он благодарит за память и шлет добрые пожелания.

Частые встречи, общения обогащали друг друга, давали возможность украинским петербуржцам не забывать «ридной мовы», держали их в курсе всех событий, которые происходили в провинции, благодаря талантливому писателю Я. Кухаренко, хорошо знавшему жизнь и быт казачества.

До 1844 года Яков Герасимович познакомился со знаменитым актером Михаилом Семеновичем Щепкиным. Познакомить их мог Тарас Шевченко, который знал Кухаренко с 1841 года, а Щепкина по гастролям в Киеве с 1843 г. Они встречались, переписывались, общались, дружили, несмотря на разницу в возрасте – Щепкин был старше Кухаренко на 12 лет, а Шевченко на 26 лет. разница в возрасте Якова Герасимовича и Тараса Григорьевича – 14 лет. Каждый из них был личностью, интересным творческим человеком, потому общаться им было интересно. Когда Шевченко попал в ссылку, Щепкин потерял его на целых 8 лет, и только после встречи в Москве в 1856 г. (во время коронации Александра II) с Кухаренко узнает от него адрес поэта. А Кухаренко тотчас сообщает в ссылку о своей встрече с общим другом: «В Москве Щепкин прочитал мне на память «Пустку», я сразу узнал. Что за диво узнать речь Тарасову, хорошо знавши Тараса? Потом приходил ко мне Щепкин на квартиру. Я ему прочитал твое письмо ко мне. Он заплакал. Долго говорили о тебе, кто что знал, и порасходились» [9].

После этого в апреле 1857 г. из ссылки Шевченко спрашивал: «Жив ли старый Щепкин? Душа молодая, как у дитя. Не пишешь ли ты ему иногда? Если пишешь, целуй его за меня». 5 июня 1857 г. Шевченко вновь пишет о нем Кухаренко: «Если понравится «Криница», «Вечер» – перепиши у писаря и пошли старому Щепкину, пусть читает и не забывает кобзаря Тараса». В августе 1857 г. поэт был свободен, из Астрахани послал Кухаренко посвященную ему поэму «Москалева криница» и волнуется, получил ли он её: «В Москве увижусь со старым Щепкиным, и очень хорошо бы сделал ты, если бы через него хоть одну строчку прислал – жив ли, здоров ли, получил ли «Криницу». Будучи человеком обязательным, 7 августа Кухаренко ответил ему, что стихи получил, переписал, «пошлю старому Щепкину, как ты просишь». Все трое нежно заботились друг о друге: «Чи не писав тобі кошовий из Черноморії Я. Г. Кухаренко?», – спрашивал Шевченко у Щепкина 12 ноября 1857 г. «Я еще из Новопетровского укрепления послал ему кое-что и просил с тобой поделиться, да до сих пор нет от него никаких известий».

Поскольку въезд в столицы ссыльному поэту был закрыт, он поселился в Нижнем Новгороде под надзором жандармерии. И 70-летний актер в мороз и вьюгу на перекладных ехал 400 верст на встречу со своим другом, чтобы обнять его 24 декабря. Гостил он по 30 декабря, заодно подарив нижегородцам 3 спектакля, которые привели зрителей в трепетный восторг, «а меня вознес не на 7-е, а на 70-е небо», написал Шевченко А. Толстой 2 января 1858 г. Это Шевченко переговорил с директором театра и организовал заодно гастроли

великого актера. Он делится радостью встречи с Кухаренко: «Приезжал ко мне колядовать старый Щепкин...».

Когда же опальному поэту был разрешен, наконец, въезд в столицу, в марте 1858 г по пути в Петербург он заехал в гостеприимный московский Щепкинский дом. В дороге он заболел, и Щепкин ухаживал за ним, как за ребенком. А через две недели, 26 марта, Шевченко выехал в Петербург.

В мае 1858 г состоялась их последняя встреча. Щепкин прибыл на празднование юбилея директора императорских театров Гедеонова и 18 мая нашел поэта у графини А. Толстой, которая принимала большое участие в освобождении поэта из ссылки. В дневнике Т. Шевченко записал «Великий мой друг по просьбе графини прочитал «Скупого рыцаря» Пушкина и другие произведения. На следующий день проводил его на московскую железную дорогу». Больше они не виделись.

Первым уйдет из жизни самый молодой из них – Тарас. После его смерти оба друга – Кухаренко и Щепкин – послали в журнал «Основа», выходивший в Петербурге, копии писем Шевченко, которые были опубликованы в номере 10 за 1861 год.

Кухаренко не был в Петербурге, когда хоронили его друга, известие о его смерти он получил от П. Кулиша, но, приехав в столицу в последний раз в 1862 г., незадолго до своей гибели, наверняка постоял у двери его последней квартиры в Академии художеств, № 83. И непременно был на годовщине его памяти. «Громада» заказала панихиду в церкви Введения, которую исполнил протоиерей Платон Федорович Менчиц, а 5 марта в Шахматном клубе был заказан обед, на котором присутствовало более 70 человек -- русских, украинцев, немцев, поляков. всех, кому был дорог Тарас Шевченко. С речами выступили П. Кулиш, В. Спасович. И Кухаренко не мог не быть на этих мероприятиях – панихиде и обеде в честь своего близкого друга. А через четыре дня, 9 марта 1862 года он покинул Петербург навсегда [10]. У них было много общего: чувство юмора. любовь к людям, доброжелательность, доверчивость, стыдливость, скромность. любовь к музыке, языку, литературе, а также – общие друзья – М. Щепкин, С. Гулак-Артемовский, Н. Костомаров, А. Элькан и др.

Через год после Шевченко погибнет в плену у горцев Яков Кухаренко, а еще через год умрет на гастролях в Крыму третий друг. Но остались их музеи, в которых можно окунуться в эпоху, ощутить дух этой дружбы, проникнуться их жизнью. Последняя квартира № 83 Шевченко находится в учебном заведении – Академии художеств. В комнате огромное окно во всю стену, слева от двери лестница на самодельный 2-й этаж, поскольку потолки в Академии были очень высокими, он устроил наверху спальню, а внизу рабочий кабинет. На этой лестнице и настигла его смерть. Остался на Смоленском кладбище Петербурга огромный камень на том месте, где был похоронен Тарас Григорьевич. По его завещанию через некоторое время он был перезахоронен на Украине. На высокой Тарасовой горе в городе Каневе покоится его прах. на вершине горы памятник поэту.

После нескольких лет реставрации открылся дом Щепкина, деревянный, одноэтажный, гостеприимный, в котором витает дух Шевченко и Кухаренко.

гостивших у него. После смерти Якова Герасимовича в доме великого актера жил его младший сын Коля, который учился в Москве в Александровском военном училище. Ежегодно в этом доме его директор А. В. Кучина проводит Щепкинские чтения, на которых мне выпало счастье трижды побывать и познакомиться с удивительно прекрасными людьми – потомками великого актера.

В Краснодаре в память о дружбе украинского поэта с нашим казаком, атаманом, генерал-майором, первым кубанским писателем установлен памятник Т. Г. Шевченко, в честь него названа одна из улиц нашего города. А на улице Постовой сохранился дом Якова Герасимовича, в который приходили письма от друзей, и в котором находится сегодня литературный музей Кубани, в экспозиции его можно найти материалы и о дружбе этих великих людей. Память о них живет и в наших сердцах.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Мельников Л.М. Кухаренко и Шевченко в их взаимных отношениях. // Известия ОЛИКО. Вып. VI. Екатеринодар, 1913. С. 24–72.
2. Орёл В. Атаман Кухаренко и его друзья. Краснодар. 1994. С. 58.
3. ГАКК. Ф. 250. Д. 1266. Л. 109.
4. Московские ведомости. 1841. 8 янв.
5. Русский инвалид. 1841. 14 янв., 31 янв.
6. Основа. 1861. №10.
7. РГВИА. Ф.347. Оп.1. Д.55.
8. Суханов-Подколзин Б. Воспоминания о Шевченко // Киевская старина. 1885. Т. II. №2. С.234.
9. Киевская старина. 1887. №3. С. 427.
10. Ведомости С.-Петербургской городской полиции. 1862. 15 марта.

УДК 947

© 2007 г. О. Н. Елистратова

КУБАНСКИЙ ИСТОРИК П. П. КОРОЛЕНКО И УКРАИНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ

На протяжении всей своей научной деятельности П. П. Короленко (1834–1913) состоял членом трёх научных обществ Украины: Одесского общества истории и древностей (ООИД), Харьковского историко-филологического общества (ХИФО), Таврической Ученой Архивной комиссии (ТУАК).

Прокофий Петрович активно сотрудничал с ХИФО, созданным в 1876 г. при Харьковском университете. Первое знакомство историка с работой общества, возможно, состоялось в 1880 году. В приказе по Управлению наместника Кавказского сообщалось, что: «Увольняется: в отпуск старший

делопроизводитель Кубанского Областного правления, коллежский ассессор Короленко – с 25 марта 1880 года, в г. Харьков, Полтаву, Киев, Одессу и другие места в Крыму» [1]. В отпуске он был два месяца и, естественно за это время Прокофий Петрович смог лишь ознакомиться с материалами библиотеки Харьковского университета и его архивом, а так же установить научные связи с местными профессорами и преподавателями. Достоверно известно, что 20 января 1891 года Короленко был предложен профессором Д. И. Багалеем в члены ХИФО. С 17 февраля 1891 года Короленко вписан в члены этого общества [2]. Об этом событии Короленко вспоминал: «В бытность свою в г. Харькове занялся выборкой исторических материалов из Харьковского исторического архива и университетской библиотеки на русском и польском языках – который немного понимал. Там меня избрали членом исторического Общества, заседания которого я постоянно посещал» [3]. Работа кубанского историка в архиве ХИФО запомнилась одному из ведущих профессоров университета Д. И. Багалею. Он писал: «В Историческом архиве... работали как местные ученые, не принадлежащие к составу университетских преподавателей, так и приезжие: профессор Мякотин, Н. П. Василенко, П. П. Короленко... и др.» [4]. 7 марта 1891 г. Д. И. Багалей на заседании ХИФО прочитал отрывки из сочинения Прокофия Петровича «Об Азовцах». Эта работа получила высокую оценку у присутствующих [5]. По материалам, собранным ранее в сборнике ХИФО, опубликована его этнографическая статья «Черноморские заговоры», а в 1896 г. по итогам работы в Харьковском историческом архиве изданы «Материалы по истории войска Запорожского». В Краснодарской краевой научной библиотеке им. А. С. Пушкина хранится этот труд с дарственной надписью автора. Находясь в Харькове в 1891 г., Короленко подарил свою книгу «Черноморцы» М. М. Плюхинскому – члену ХИФО и преподавателю истории в Харьковской гимназии. В настоящее время этот экземпляр хранится в отделе редких книг Харьковской национальной научной библиотеки им. В. Г. Короленко.

Что касается ООИД, то мы не располагаем точной информацией о том, в каком году П. П. Короленко стал членом этого общества. В «Археологических известий и заметках», издаваемых Московским археологическим обществом, сообщается, что к 16 августа 1893 г. Короленко был уже действительным членом ООИД: на одном из его заседаний «было прочитано письмо действит. чл. П. П. Короленко из Екатеринодара» [6]. За 17 лет сотрудничества с ООИД в трудах общества опубликовано пять работ историка: «Ачувев» (1896), «Письмо Н. Т. Белого к П. П. Короленко о Сидоре Белом» (1898), «Записки по истории Северо-Восточного побережья Черного моря» (1910) и др.

В 1887 г. в Симферополе была создана ТУАК, целью которой было изучение исторического наследия Крыма [7]. Сотрудничество Короленко с ТУАК началось в 1896 г., когда комиссия получила первое письмо историка, предложившего публиковать его работы по материалам найденным в Кубанском войсковом архиве, касающиеся периода, когда Черноморское казачье войско находилось в ведении Таврического губернского управления. 4 октября 1896 г. Прокофий Петрович был принят в действительные члены ТУАК. В 1898 г. на заседании ТУАК, было «доложено письмо члена комиссии П. П. Короленко, с просьбой

сообщить правила и постановления, по которым Архивная комиссия начала и продолжает свои действия, размеры членского взноса, если таковой существует». Было решено «сообщить г. Короленко нужные ему сведения» [8]. За 14 лет сотрудничества было опубликовано в «Известиях ТУАК» шесть работ кубанского историка. Среди них: «Войсковые фабрики и заводы Черноморского казачьего войска» (1899), «К истории Кубанского войска. Документы Кубанского войскового архива, касающиеся деятельности правителя Таврической области Жегулина» (1903) и т. д. Кроме того, краевед неоднократно дарил библиотеке ТУАК свои публикации. Так, в 1902 г. он подарил две работы: «Кошечные атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия» и «Горские поселенцы в Черномории» [9].

Итак, начало сотрудничества П. П. Короленко с научными обществами Харькова, Одессы и Симферополя приходится на 80-е – 90-е гг. XIX в. Хотя авторитетный кубанский историк значительного влияния на работу этих обществ не оказал, приведённые факты свидетельствуют о его широком кругозоре, стремлении значительно расширить научные контакты и получать необходимую информацию от коллег, исследовать украинские корни кубанского казачества.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Кубанские областные ведомости. 1880. 5 января.
2. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. III. Харьков, 1891. С.13.
3. Короленко П.П. Автобиография // Городецкий Б.М. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. Библиографические очерки. Екатеринодар, 1913. С. 392.
4. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. С.317.
5. Сборник Харьковского историко-филологического общества... С.18.
6. Археологические известия и заметки. Т. 2. М., 1894. С. 60.
7. Филимонов С.Б. Кубанский казачий историк и архивист П. П. Короленко – член Таврической ученой архивной комиссии // Творческое наследие Ф. А. Щербины и современность. Краснодар, 1999. С. 188–190.
8. Протоколы заседаний ТУАК // Известия ТУАК. № 28. Симферополь, 1898. С. 215.
9. Там же. № 34. Симферополь, 1902. С. 50–51.

Ф.А. КОВАЛЕНКО – ОРГАНИЗАТОР ХУДОЖЕСТВЕННО-ГРАФИЧЕСКИХ ЭКСКУРСИЙ

Выдающимся деятелем кубанской культуры, внесшим свой вклад в развитие музейного и экскурсионного дела, популяризацию изобразительного искусства был Ф. А. Коваленко, личность которого – живое воплощение человеческого гения. Родился он 16 мая 1866 г. в местечке Опошня на Полтавщине в многодетной крестьянской семье. Во время учебы в Опошнинском двухклассном училище Министерства народного просвещения неоднократно награждался похвальными листами за отличные успехи в науках, прилежание и отличное поведение [З. - Д.28. Л. 1, 2, 3, 4]. В 1881 г. он получил свидетельство об успешном окончании местного училища [Там же. - Л. 6]. В том же году отец с Федором и его братьями переехал в Екатеринодар. А в сентябре того же года Федор Акимович поступил в бакалейный магазин Петра Федоровича Пяткова в Екатеринодаре [З. - Д.22. Л. 2 об.].

Сам Федор Акимович не получил художественного образования, но с шестнадцати лет «начал приобретать сначала дешевые картины слабых художников, а после лучших... С той поры начато было и собирание литературных изданий, а по археологии пятью годами позже», – писал Коваленко в 1907 г. в записке к кубанскому общественному деятелю и библиографу Б. М. Городецкому [З. - Д.1. Л.21]. Ф. А. Коваленко был директором галереи, собирателем, активным «пропагандистом, и в малой степени, ее содержателем» [10. С.5].

Интерес к приобретению произведений русских художников вызвала проводимая в 1893 г. в Екатеринодаре выставка картин «Товарищества художественных передвижных выставок». Коваленко поддерживал отношения с местной интеллигенцией, бывал в мастерских художника Е. И. Посполитаки [Там же. С.14], дружил с художником-самоучкой, известным фотографом В. Н. Сокорновым, который знал многих художников Петербурга, музеи, охотно делился знаниями в вопросах искусства. Любовь Ф. А. Коваленко к искусству вызвала отклик и у художников И. А. Калмыкова [7] и Р. И. Колесникова [1].

Его неизменным другом и мудрым воспитателем была природа родного местечка Опошня. Будучи весьма наблюдательным, он тонко чувствовал красоту природы, окружающего мира. Федор Акимович писал стихи, которые посвящал и цветам, и лесу, и тишине, и людям [З. - Д.23. Л.8, 13, 34, 51, 55, 63].

Чувство оптимизма, несмотря ни на какие невзгоды, не покидало его. Он писал: «И пусть поселится во мне навсегда и в глубине моего сердца, и в силах души то чувство святое и сильное, что может быть годным для бога и полезным для мира» [Там же. Л.97].

Некоторые из его стихотворений проникнуты глубоким философским смыслом, как, например, написанное 21 ноября 1914 года:

«Грезы, мечты, страдания
Жизнь унесла далеко.
А жить хочется без увяданья
Дышать свободно, легко.

Но счастье все неуловимо.
Сегодня все – светлые дни,
А завтра – все уязвимо
В душе муки одни.

Но все же верится тому,
Ч то лучшее все впереди.
И жизнь за жизнью проходя,
Новым светом покроет тьму» [Там же. Л.152].

Будучи человеком щедрой души, просветителем по натуре, Федор Акимович решил передать городу свое собрание, чтобы все, кто не мог «бывать в больших городах, могли бы знакомиться с искусством живописи и археологическими памятниками в галерее» [3. - Д.1. Л.24]. В связи с этим 7 января 1903 года Ф. А. Коваленко в Городскую думу было подано заявление, в котором говорилось, что он отдает свою коллекцию картин, книг, древних монет и вещей в дар городу. Оценивал он ее в пять тысяч рублей. На заседании городской думы 26 февраля 1903 г. было принято постановление: «... дар принять». Городской глава Г. С. Чистяков писал: «приношу вам, многоуважаемый Федор Акимович, глубокую благодарность Городского управления за ваш ценный дар городу... который, несомненно, послужит началом будущего художественного городского музея...» [4. Л.2]. 15 апреля 1904 г. газета «Кубанские областные ведомости» сообщила об открытии 11 апреля городской картинной галереи и литературно-археологического отдела при ней, имени Ф. А. Коваленко. Особенно взволновало присутствующих послание общепризнанного авторитета И. Репина: «Поздравляю. Желаю музею процветания и обогащения» [7].

Желание укрепить галерею побудило истинного ценителя прекрасного сплотить интеллигенцию города, вести обширную переписку с деятелями культуры, художниками, писателями. Фёдор Акимович обращался с письмами в Санкт-Петербургскую Академию художеств, Московское училище живописи, ваяния и зодчества. Ценные для провинциального города живописные работы, гравюры, издания по истории искусств поступали в галерею из императорской Академии художеств в 1904, 1905, 1910 гг. Вице-президент Академии художеств, граф И. И. Толстой в письме уведомил Ф. А. Коваленко, что Совет Академии «признал возможным уделить в дар некоторые издания Академии, а также несколько гравюр из коллекции Академии» [3. - Д.6. Л.11]. Так в Екатеринодарской картинной галерее появились работы Б. М. Кустодиева, Н. К.

Пимоненко, Р. Ф. Френца, Ф. А. Коваленко вёл переписку с профессором Московского училища живописи, ваяния и зодчества В. Д. Поленовым, с обществом имени А. И. Куинджи в Санкт-Петербурге, результатом которой стала передача галерее работ знаменитых живописцев [Там же. Л.38].

На проведение художественных выставок почетный пожизненный попечитель галереи и музея Ф. А. Коваленко получал свидетельства в городском полицейском управлении [3. - Д.2. Л.65, 66, 82, 137], в которых указывались сроки проведения выставок и оговаривались условия «строгого соблюдения правил на сей предмет законом установленных» [Там же. Л. 83].

Одним из источников формирования коллекции Екатеринодарской картинной галереи являлись периодические выставки-продажи. Они организовывались в галерее ежегодно: весной – с 15 апреля по 15 мая и осенью – с 15 сентября по 15 октября. Успешное проведение первой периодической выставки в сентябре 1905 г. дало надежду на будущее развитие выставочного дела. Цель ее – «содействовать ознакомлению с искусством и распространению сбыта произведений» [3. - Д.72. Л.14]. С 1905 по 1918 гг. всего было устроено шестнадцать выставок. Периодические выставки сыграли важную роль в популяризации изобразительного искусства и ознакомлении местных жителей с лучшими произведениями отечественной живописи. В выставках-продажах участвовали художники Кнева, Санкт-Петербурга, Москвы, Одессы, Харькова, Воронежа и других городов. Популяризации галереи способствовала забота пожизненного попечителя Ф. А. Коваленко о сохранении и пополнении галереи, о регулярном издании каталогов, буклетов, афиш. В 1906 г. состоялись две выставки: итальянская, которую посетило свыше одной тысячи человек, и выставка произведений русских художников, среди которых работы В. Федоровича, Н. Сафонова, Г. Краузе, Г. Палатко, Р. Колесникова, А. Воробьева, К. Вещилова и другие. Последнюю посетило 2130 человек, платных посещений – около одной тысячи.

Первоначально по постановлению Городской думы под помещением картинной галереи огрели южную сторону городского дома. Но в 1907 году по инициативе представителей кубанской интеллигенции и при поддержке местной прессы город арендовал под галерею часть красивого двухэтажного особняка кабардинского князя Батырбека Шарданова. При этом владелец дома заметил: «Дом я сдаю не по нужде, а ввиду настойчивого желания и только вам (Ф. А. Коваленко) как представителю, преданному этому хорошему делу [5].

Изначально цель своей деятельности Ф. А. Коваленко видел в том, чтобы служить отечеству, развитию искусства, «прийти на помощь делу просвещения юношества». Он подтвердил это стремление всей своей жизнью. Задуманное им благородное дело получило достойное развитие. Ф. А. Коваленко в сознании народа остался жить как носитель подлинных черт интеллигента, демократа, подвижника, пионера проведения художественно-графических экскурсий на Кубани.

В примечании к пункту 3 «Правил пользования городской картинной галереей и археологическим отделом», утвержденных городской думой 15 сентября 1904 года, для учащихся предусмотрено бесплатное право входа [4. - Л.10].

Постановлением № 684 от 16 сентября 1911 года Городская управа разрешила служащим городских учреждений бесплатный вход в картинную галерею имени Ф. А. Коваленко [Там же. Л.19].

В пункте 6 указанных правил для посетителей предусмотрено: «а) Не разговаривать громко и не курить; б) Бережно обращаться с альбомами, журналами, книгами, стереоскопами и стереоскопическими видами, кладя их после рассматривания в то же самое место, откуда они были взяты» [Там же].

Деятельность картинной галереи по достоинству была оценена в местной газете: «Городская галерея постепенно продолжает завоевывать симпатии не только публики, ... но даже господ местных художников; почти ежедневно в галерею являются люди» [8].

В 1909 г. под председательством Ф. А. Коваленко начал действовать кружок любителей искусств. Устав кружка одобрили на собрании все его члены и подписал начальник Кубанской области и наказный атаман Кубанского казачьего войска М. П. Бабыч. Кружок ставил обширные цели: воспитание художественного вкуса жителей области, содействие развитию художественного и других отделов галереи, открытие школы живописи и рисования в Екатеринодаре. Одним из направлений деятельности художественного кружка явились чтение публичных лекций по изобразительному искусству, организация экскурсий по галерее и разнообразных выставок. После открытия школы живописи и рисования в 1911 г. правление художественного кружка контролировало ее работу, устраивало выставки, поощряло наиболее способных учащихся. Проект нового устава кружка, разработанный в 1917 г., предусматривал расширение его полномочий и сферы деятельности [11].

В августе 1909 г., благодаря сообщению почетного члена кружка Л. Н. Толстого в журнале «Нива», вся Россия узнала, что «... в то время как в обеих столицах выставки картин постоянно сменяют одна другую в течение всего восьмимесячного сезона, провинция остается вне всякого общения с миром искусства... Подобный пробел в жизни нашей провинции заполняется лишь случайно, благодаря энергии, предприимчивости и любви к делу отдельных частных лиц. К числу таких принадлежит Ф. А. Коваленко, стараниями которого в далеком Екатеринодаре ежегодно устраиваются периодические художественные выставки...» [9].

Популяризацией художественных знаний и ознакомлением с деятельностью художественной школы занималось правление Екатеринодарского кружка при картинной галерее им. Ф. А. Коваленко. В Проекте изменения Устава кружка в разделе «Правление» в параграфе 57 сказано, что важнейшими и требующими особого внимания обязанностями Правления являются: а) пропагандирование искусств повсюду, где это возможно; б) заботы о наилучшем благоустройстве Школы живописи и других учреждений кружка; в) популяризация прикладных искусств; г) организация экскурсий, указанных в программе кружка; д) привлечение в члены кружка лиц, могущих быть полезными кружку и сочувствующих его цели [2. - Д.12. Л.19 об.]. Правление организовывало отчетные выставки работ учащихся, которые охотно посещались и имели успех у публики.

Так, на выставке, проводившейся с 28 декабря 1914 г. по 3 января 1915 г. побывало 200 человек [2. - Д.9. Л.29 об.].

Одним из направлений организации досуга учащихся в начале XX в. было проведение экскурсий. Общеизвестно, что популярность экскурсиям придает занимательность этой формы досуга, широкая возможность выбора тематики в соответствии с интересами и вкусами каждого из участников. Экскурсия обеспечивает процесс наглядного познания окружающего мира: особенностей природы, современных и исторических ситуаций, элементов быта, произведений искусства. Определенное значение в развитии экскурсионного дела имели музейные учреждения. Войсковой атаман, представители общественности настоятельно рекомендовали наставникам включать «обозрение музея... в обязательную систему»[6] при посещении Екатеринодара.

Неуклонно росло и число посетителей Екатеринодарской картинной галереи, достигшее в 1917 г. 30 тысяч человек. В докладе, поданном в 1918 году на имя председателя отдела народного образования господина Е. М. Юшкина, говорится: «...Как замечается на опыте собранный мной материал, художественные произведения и научные предметы приносят населению города и провинциям Кубанской области сравнительно достаточное удовлетворение, о чем свидетельствует увеличивающееся ежегодно число посетителей...» [3. - Д.1. Л.6–38, 32–34]. Во время Первой мировой войны экскурсии на выставки организовывались также для солдат, среди которых присутствовало сто воинских чинов лазаретных раненых [3. - Д.2. Л.118].

Четыре группы учащихся екатеринодарских учебных заведений в составе 134 человек посетили данный музей в 1911 г. В следующем, 1912 г. прослеживается заметный интерес к организованным посещениям музея. Число таких посетителей составило 33 группы в количестве 1086 человек, причем, из Екатеринодара - семнадцать групп. Темрюка – две, Новороссийска – одна, станиц – тринадцать. Таким образом, интерес к изучению «малой родины» привел и к росту популярности музея, осознанию его значимости.

Заинтересованностью Ф. А. Коваленко в пропаганде изобразительного искусства и воспитании художественного вкуса у подрастающего поколения обусловлено было активное посещение художественных выставок учащимися. О предстоящих выставках он извещал особым уведомлением [Там же. Л. 119 об.]. Учитывая материальные затруднения в оплате билетов некоторыми учащимися, предлагался удешевленный тариф. Так, «для средних учебных заведений 10 копеек (вместо 25), для низших – до 5 копеек.... Не имеющие средств учащиеся по ходатайству руководителя могут посетить выставку бесплатно» [Там же]. Число посетителей стало превышать 5 тысяч человек в год. В летнее время галерею посещали приезжие из других городов и станиц Кубанской области и Черноморской губернии.

В Государственном архиве Краснодарского края хранятся списки учебных заведений, воспитанники которых знакомилась с художественными выставками. В 1914 году было организовано 83 групповые экскурсии учащихся, посетивших Екатеринодарскую городскую художественную картинную галерею имени Ф. А. Коваленко. Из них 49 групп (1463 человека) составили учебные заведения города

Екатеринодара, а 39 экскурсий с общим количеством участников в 728 человек прибыли из 4 городов и 23 станиц [4. - *Л.20, 20 об., 21*]. 13-ю периодическую выставку посетили 20 экскурсий с общим количеством участников 691 человек. Всего на этой выставке побывало 2130 человек [Там же]. Четырнадцатую выставку посетили учащиеся 18 учебных заведений в количестве 1110 человек, а пятнадцатую, проводившуюся с 13 марта по 25 апреля 1916 г. – 2080 человек [3. - *Д.2. Л.119, 119 об.*].

Наиболее часто художественные выставки посещали учащиеся следующих заведений: средних – вторая, третья, четвертая, пятая городские женские гимназии, Александровское реальное училище, 2-е реальное городское училище, Кубанские учительские семинарии; низших: 1-е Александровское начальное, Александровское высшее начальное, 15-е городское начальное, 1-е двухклассное, городское трехклассное, восьмое женское, Соборно-Екатериноцерковноприходское, ремесленное, курсы кройки и шитья, воскресная школа народного университета. Из иногородних значатся Пластуновское высшее начальное, станицы Полтавской начальное и Нижнебаканское [Там же. *Л.119 об.*].

Путь Ф. А. Коваленко в деле развития художественного образования и воспитания любви к прекрасному жителей Кубанской области был тернист. Не всегда он находил взаимопонимание и поддержку местных властей и состоятельных людей. Ему постоянно приходилось направлять свою неутомимую энергию на решение организационных и хозяйственных вопросов, связанных с содержанием картинной галереи. Однако по этому поводу он рассуждал так: Ничтожны наши муки и оскорбления в сравнении с Христовыми, а потому нужно забывать про них и не видеть себя пострадавшим [3. - *Д.23. Л.43*].

С самого начала цель своей деятельности Коваленко видел в том, чтобы служить Отечеству в развитии искусства, «прийти на помощь просвещения юношества». Он подтвердил это стремление всей своей жизнью. Задуманное им благородное дело получило достойное развитие. Ф. А. Коваленко в сознании народа остался жить как носитель подлинных черт интеллигента, демократа, подвижника, пионера проведения художественно-графических экскурсий на Кубани.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Государственный архив Краснодарского края (далее ГАКК). Ф.498. Оп.1. Д.50. Л.1 об.
2. ГАКК. Ф.557. Оп.2.
3. ГАКК. Ф.796. Оп.1.
4. ГАКК. Р-1547. Оп.1. Д.154.
5. Боровая М. Х. Дом Батырбека Шарданова, от прошлого к настоящему. Екатеринодар // Голос минувшего. 2005 №3–4.
6. Вергун М.Т. Сокровищницы культуры Кубанской области // Кубанская школа. - Екатеринодар, 1915. - №4. - С.246.
7. Кубанские областные ведомости. 1905. 2 авг.
8. Кубанские областные ведомости». 1906, апрель.

9. Нива. М., 1909. - № 31. - С.546.

10. Пыхтина С. Ф. А. Коваленко – основатель музея // Памяти Федора Акимовича Коваленко: сборник сообщений. - Краснодар, 1994.

11. Тажидинова И.Г. Екатеринодарская картинная галерея им. Ф. А. Коваленко // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до 1917 года. - Краснодар, 1997. - С. 158.

УДК 947

© 2007 г. С. Н. Ктиторов

УКРАИНСКИЕ СТРАНИЦЫ В ИСТОРИИ ПЕРВОГО ЗИМНЕГО ТЕАТРА НА КУБАНИ (ШТРИХИ БИОГРАФИИ АНТРЕПРЕНЁРА П. В. ПРОХОРОВИЧА)

В истории тесных культурных связей Кубани и Украины важную роль играло театральное искусство. В конце XIX – начале XX в. гастролы многочисленных малороссийских драматических коллективов стали привычным явлением в жизни южнороссийских городов, станиц и селений. Спектакли заезжих артистов почти всегда проходили с неизменным успехом, превращаясь в шумные и веселые музыкальные праздники, привлекавшие не только украинцев и русских, но также поляков, армян, евреев, греков, грузин и других представителей полиэтничного населения Кубани. В то время трудно было найти владельца театрального заведения, который хотя бы изредка не приглашал на свою сцену «малороссов», любимцев и кумиров местной публики.

Лучшим гастрольным временем считался летний сезон, совпадавший с наплывом на Кубань наемного рабочего и крестьянского люда, а также с приездом на Черноморское побережье отдыхающих. Преобладающая сезонность театральной жизни была также связана с недостатком удобных помещений для драматических представлений. В подавляющем большинстве случаев театры представляли собой неотапливаемые деревянные сооружения, открывавшиеся только в теплые месяцы. В остальное время года спектакли проходили в более или менее приспособленных наемных залах, изначально предназначавшихся для других целей. Несколько лучше были помещения различных общественных клубов, народных домов и учебных заведений, но и для этих учреждений сценическое искусство не являлось главным содержанием их деятельности.

Долгое время в Кубанской области не было стационарного зимнего драматического театра, дающего возможность организации выступлений артистов в любое время года и выстроенного с учетом всех необходимых требований акустики, освещенности, вентиляции и удобства для артистов и

зрителей. Первый такой театр появился в селении Армавир. Он был возведен на оживленной центральной улице Почтовой (ныне это место по ул. Ленина между домами № 101 и 103) на средства богатого местного промышленника, владельца крупных машиностроительного и маслособойного заводов, Михаила Иосифовича Мисожникова.

Торжественное освящение нового «храма искусства» состоялось в первых числах декабря 1908 г. [6. - № 651]. Об этом событии в екатеринодарской газете «Новая заря» сообщалось: «До сего времени все спектакли, концерты и вечера устраивались в зале общественного собрания на непригодной для этой цели сцене. Теперь все это найдет приют в новом театре г. Мисожникова, устроенном применительно ко всем требованиям сцены... Зрительный зал театра имеет 32 на 15 арш., сцена 12 на 16 арш. Вместимость 700–800 чел. Театр удобен и, можно сказать, даже комфортабелен. Правда, буфет и фойе маловаты в сравнении с зрительным залом, но зато все сделано изяшно и с большой долей вкуса. Стены и потолки везде расписаны красками (работа художника В. П. Вейдовского), отопление паровое. Освещение электрическое от собственной станции. В противопожарном отношении -- театр также устроен хорошо. Электрические провода, во избежание случайностей, проложены по тонким медным трубкам, водопроводная магистраль проведена от главной трубы... Сцена также необижена благоустройством. Имеется много обстановочной мебели, декораций, все потребные для сцены технические приспособления и машины для световых и звуковых эффектов. Уборные для гг. артистов также удобны и хорошо оборудованы. В общем, по мнению многих, армавирский театр мог бы сделать честь даже некоторым губернским городам» [6. - № 652].

Начальные страницы истории армавирского театра М. И. Мисожникова оказались напрямую связаны с украинским драматическим искусством. Первый артистический сезон в первом на Кубани зимнем стационарном театре открылся 4 декабря 1908 г. спектаклями украинской труппы под управлением антрепренера П. В. Прохоровича [11. № 3. С.62]. Уже к середине декабря здесь были поставлены пьесы М. Л. Кропивницкого: «Дви семья», «Сорочинский ярмарок» и «Суета» [6. № 652].

В настоящей статье впервые предпринимается попытка хотя бы пунктирно наметить основные штрихи биографии украинского артиста и антрепренера Павла Васильевича Прохоровича, сыгравшего значительную роль в становлении и развитии театра М. И. Мисожникова, от которого ведет свое начало нынешний, старейший на Кубани, армавирский драматический театр им. А. В. Луначарского [4]. К сожалению, скудость источниковой базы, отрывочность и фрагментарность доступных материалов, пока не позволяют осветить весь жизненный путь этого, несомненно, незаурядного и одаренного человека. Сегодня первой исследовательской задачей является возвращение из небытия самого имени П. В. Прохоровича и ввод в научный оборот нескольких ранее неопубликованных документов.

Павел Васильевич Прохорович родился в 1871 или в 1872 г. (в письменном заявлении от 20 августа 1925 г. он указал свой возраст – 53 года) [1. Л.52–53 об.]. На сцене он стал выступать с 1895 г. [Там же]. Первоначально П. В. Прохорович

в составе малороссийских трупп гастролировал по провинциальным театрам России, а впоследствии (не позже 1908 г.) возглавил собственный коллектив украинских артистов. Помимо актерской и антрепренерской деятельности он занимался драматургией. Сегодня известна пока только одна написанная им в дореволюционный период пьеса «З-під вінця в труну» («Из под венца в гроб») [13]. Как отмечал в 1925 г. сам П. В. Прохорович, театральное искусство было единственным делом его жизни [1. *Л. 52-53 об.*].

В 1908 г. Павел Васильевич приехал в Армавир, и уже к сентябрю он занял должность администратора еще строившегося зимнего театра М. И. Мисожникова [3. - Д. 2608. *Л. 9*]. Скорее всего, украинский антрепренер появился здесь по приглашению владельца театра, с которым его наверняка связывали дружеские узы. В коллекции армавирского краеведа Б. И. Берендюкова имеется декорированный в стиле модерн серебряный лист-накладка на папку с поздравительным адресом. На нем выгравирован следующий текст: «Дорогому другу Павлу Васильевичу Прохоровичу в день Пятнадцати летнего юбилея сценической деятельности от М. И. Мисожникова. Армавир. 22-го января 1909 года». К моменту открытия театра в Армавир прибыли и артисты коллектива П. В. Прохоровича. Первый зимний сезон в театре М. И. Мисожникова оказался весьма удачным как с точки зрения успеха у публики, так и в материальном отношении. В столичном журнале «Театр и искусство» сообщалось: «Армавир. С 4 декабря 1908 г. по 8 февраля 1909 г. группой г. Прохоровича дано 59 спект. вечерних и 13 утренних, всего взято 20.409 р. 12 коп., на круг по 283 р. 46 к. Чистого заработка около 4000 рубл. по уплате жалованья и вечерового расхода. Антрепренерскую деятельность г. Прохорович прекратил и служит администратором Армавирского театра, куда подписал контракт на 3 года» [11. № 11. С. 213].

Благодаря П. В. Прохоровичу, армавирцы могли познакомиться с самыми различными драматическими коллективами, которые приглашались им в театр. В сценическом репертуаре украинская тематика по-прежнему занимала заметное место. Так, зимний сезон 1909-1910 гг. открылся представлениями большой труппы Б. А. Бродерова, состоящей из 70 человек [5. № 24]. В числе сыгранных артистами произведений были популярные украинские оперетты «Запорожец за Дунаем», «Наталка полтавка» и ее продолжение «Свадьба Терпелыхи с Возным» и др. [5. № 45; 9]. Вскоре коллектив Б. А. Бродерова сменила труппа известного антрепренера П. И. Серова [5. № 46; 9]. С 1 октября 1910 г. театр М. И. Мисожникова был снят на всю зиму антрепренером Л. А. Кравченко, под руководством которого выступали 19 артистов [3. - Д. 1661. *Л. 2; 7. № 1113*].

В Армавире, помимо деятельности на посту театрального администратора, П. В. Прохорович являлся представителем редакции екатеринодарской газеты «Новая заря» [7. № 1110]. Павел Васильевич был весьма состоятельным человеком. В селении, на ул. Атамановской, он приобрел домовладение и, примерно в 1911 г., выстроил здесь два одноэтажных кирпичных дома [2; 10]. Самый большой особняк, высотой почти в 7,5 метров, сохранился до наших дней (ул. К. Маркса № 46). Его высота на его дверях, под толстым слоем облупившейся краски, можно увидеть рельефное изображение солнца, распростершего во все стороны причудливо изогнутые лучи.

Вскоре П. В. Прохорович решил возобновить антрепренерскую деятельность. 21 июля 1910 г. в газете «Новая заря» появилась заметка о том, что на 1911 г. Павел Васильевич «формирует украинскую труппу в компании с дирижером труппы Гайдамаки Леванковским» [7. № 1113]. Скорее всего, именно в 1911 г. П. В. Прохорович действительно оставил пост заведующего театром и во главе украинской труппы отправился в гастрольную поездку по провинциальным городам России. В марте и апреле 1915 г. вместе со своими артистами он вновь выступал в Армавире, в том же театре, который от М. И. Мисожникова уже перешел в собственность купца С. П. Меснянкина. О репертуаре представлений можно судить по следующему газетному объявлению тех дней: «Спектакли украинской труппы П. В. Прохоровича: В понедельник 23 марта днем: «Ой, не ходы Грыцю, та на вечерньици»; вечером: с участием артистки А. В. Шевченко «Нещасне Кохання». Во вторник 24 марта днем: «Сватання на гончаривци». В среду 25-го марта днем: «Невольник»; вечером: 1. «Майська ніч», 2 «Как русский немцу задал перцу». В четверг 26 марта «Хмара» [8. № 65]. Армавирцы с восторгом приветствовали своего старого знакомого. Труппа П.В.Прохоровича делала полные сборы. Местный театральный критик отмечал: «На сцене мы видим очень многих артистов, выступавших у нас 5 л. тому назад, когда театр находился в руках М. И. Мисожникова, когда П. В. Прохорович завоевал себе прочное положение в нем и был не только антрепренером, но и заведующим театральным помещением и труппа прежнего состава была прекрасно им подобрана» [8. № 68].

О судьбе П. В. Прохоровича после Октябрьской революции 1917 г. известно очень мало. Сам он в 1925 г. писал: «Годы революции я ни единого дня не отдал ничему, кроме сцены и, работая в труппе, я то работал в 45 дивизии в Умани и Литов... (неразборчиво, С.К.), то в корпусе высокочтимого безвременно погибшего т. Котовского» [1. Л.52-53 об.].

Домовладение П. В. Прохоровича в Армавире находилось в его собственности вплоть до установления здесь советской власти. По постановлению Армавирского ревкома от 26 сентября 1920 г. и Армавирского исполкома от 2 мая 1922 г. эти строения были муниципализированы [12]. Сам артист находился в это время на очередных гастролях. Узнав об экспроприации дома, он направил в армавирскую комиссию по муниципализации пространное заявление, в котором, в частности, писал: «Зная наш актерский старческий нищенский финал, я всеми силами старался обеспечить свои тяжелые дни доживания и за свои сбережения в Армавире, более симпатичном для меня городе, обзавелся домиком по ул. К. Маркса № 34, так сказать, окопался. Но когда я три года назад приехал, то оказалось, что кто-то показал, что Прохорович уже умер и на основании занесения живого человека в списки умерших, дом забирают как бесхозяйственный. Когда же я явился в Армавир, то мне сказали «поздно», надо доказать, что Вы живы и вот скоро три года я живу и доказываю это, но ничего не выходит... Умоляю комиссию вернуть мне ключи от моих конур, в которых я нашел бы отдых своему изнывшему больному телу, а свои силы последние от времени до времени отдавая тому же искусству в более близком и дорогом моему сердцу Армавире. Сейчас я в Омске... Меня очень часто Армавир венчал лаврами.

так пусть же и на этот раз услышит он мою тяжелую сердечную и физическую боль и приютит меня под своим кровом. Пусть будет это мне подношением в мой тридцатилетний юбилей. Жму комиссии братски руку и надеюсь на ее справедливость и беспристрастность. Павел Прохорович. Барнаул. Летний театр коллектива украинских артистов под управлением А. Бунчука. Августа 20 дня 1925 г.» [1. Л.52–53 об.].

30 декабря 1925 г. отделом местного хозяйства Армавирского окружного исполкома было принято постановление о невозможности возврата П. В. Прохоровичу его домовладения [1. Л. 180]. Увы, это был уже совсем другой Армавир, и «венчать лаврами» своих бывших кумиров он не желал. В городе по-прежнему любили украинский театр и, наверное, многие еще сохраняли теплые воспоминания о выступлениях труппы П. В. Прохоровича, но в условиях крайнего жилищного дефицита артист мог остаться здесь только на положении квартиранта. После 1925 г. сведения о нем обрываются. Несмотря на минимум информации, историческая справедливость требует сохранения памяти о Павле Васильевиче Прохоровиче, как о человеке, стоявшем у истоков профессионального театра на Кубани и немало потрудившемся для укрепления дружбы и взаимопонимания между братскими русским и украинским народами.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Архив муниципально-унитарного предприятия Бюро технической инвентаризации г. Армавира. (Далее: Архив МУП БТИ г. Армавира). Довоенные фонды. Квартал № 42. Д.872.

2. Архив МУП БТИ г. Армавира. Довоенные фонды. Поквартальный журнал № 42. Подворная ведомость домовладения по ул. К. Маркса № 36/34.

3. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). Ф.641. Оп.1.

4. Бузова А.Л. Театр – наш дом. Армавир, 1998. С.1.

5. Кавказский край. Армавир, 1909. № 24, 45, 46.

6. Новая заря. Екатеринодар, 1908. № 651, 652.

7. Новая заря. Екатеринодар, 1910. № 1110, 1113.

8. Отклики Кавказа. Армавир, 1915. № 65, 68.

9. Приазовский край. Ростов-н/Д, 1909. № 324.

10. Список жителей гор. Армавира, промышленных предприятий и обществ, имеющих право участвовать в первоначальном избирательном собрании для выбора гласных Армавирской городской думы и кандидатов к ним. Армавир, 1915. С. 99.

11. Театр и искусство. СПб., 1909. № 3, 11.

12. Трудовой путь. Армавир, 1924. № 205.

13. <http://www.mau-nau.org.ua/kong/Odesa/Book2/Art65.h>. (06.10.2006 г.).

П. В. Прохорович. Иваново-Вознесенск. 1900 г. Из собрания армавирского краеведа Б. Н. Берендюкова.

П. В. Прохорович. Армавир. Примерно 1910 г. Из собрания армавирского краеведа Б. Н. Берендюкова.

Бывший знаменитый драматический театр М. Н. Мисожишкова в Армавире (1920-е гг.).

«КУБАНСЬКИЙ ПЕРІОД» В ЖИТТІ І ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕССОРА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ М. В. КЛОЧКОВА (1877–1952)

Останнім часом в історичну науку повертається багато «забутих імен». Віддається належне тим, хто волею долі був повернутий в небуття. Серед них – М. В. Клочков (1877–1952), професор Харківського університету в 1914–1919 роках. Уродженець м. Самари, міщанин за походженням [2. - Арк. 22]. М. В. Клочков сформувався в мікросоціумі декількох університетів – Юр'ївського (Дерптського), Санкт-Петербурзького, Харківського, Кубанського, Ростовського, і в макросоціумі російської дійсності кінця XIX – початку XX ст. в цілому. Десятиліття «кубанського періоду» в житті Клочкова не було послідовним благополучним сходженням до вершин його кар'єри. Попередні соціально-політичні катаклізми суттєво змінили його долю саме тоді, коли він «ввійшов» в період розквіту своєї творчої діяльності. Тим не менш, переїзд до Краснодару в 1920 р. і наступна робота – це початок нових тем, з одного боку, і продовження в нових історичних умовах тієї діяльності, яку він уже вів, тис. дослідницьких напрямків, які він уже розробляв, але з урахуванням трансформування методології – з іншого боку.

1920 рік. Ще відчувається гуркіт громадянської війни, а на Північному Західному Кавказі почався процес формування наукових й навчальних центрів. Цьому багато в чому сприяли представники «старої інтелігенції», в першу чергу професура, що стікалася звідусіль на Кубань. До останньої відносився колишній професор Харківського університету – Михайло Васильович Клочков. В червні 1920 р. Кубано-Чорноморський відділ народної освіти (Обвіднарос) скликав комісію, яка висловилася за відкриття університету в складі медичного, природничого й соціально-історичного факультетів. Народний комісаріат просвіти РРФСР дав згоду. 5 вересня 1920 р. Кубанський університет було відкрито [16. - С. 7]. Першим ректором став професор А. В. Багрій (земляк М. Клочкова), завдяки якому й було відкрито університет. Найбільш чисельним по складу студентів й викладачів був соціально-історичний факультет. Першим його деканом став М. В. Клочков. Він же обійняв посаду завідуючого кафедрою вітчизняної історії. Лекція Клочкова про науки, що викладаються на факультеті, про систему викладання була першою для студентів соціально-історичного факультету Кубанського університету в 1920 навчальному році.

В фондах Державного архіву Краснодарського краю збереглися документи, що свідчать про цей та попередній періоди життя М. Клочкова. Зокрема, його анкети. Вони розповідають про адміністративну й навчальну роботу Клочкова: військову службу (призивався в 1898 р., але військової служби ніде й ні в якому званні не відбував [3. - Арк. 2]); приналежність до союзу (Рабпрос [там само]); місце проживання (вул. Красна, буд. 27, м. Краснодар [2. - Арк. 3]). З анкети № 150 [3. - Арк. 3] стає зрозуміло, що М. Клочков брав участь в організаційних заходах по облангуванню університету, займався музейними і

архівними справами. В графі «Сімейний стан» запис «Вдов» [2. - Арк. 22], проте в графі «Кількість осіб, що знаходяться на утриманні» – запис «1» [там само]. Що це за особа – з'ясувати не уявляється можливим. Анкетні дані були передані на розгляд спеціальної факультетської комісії, яка дійшла висновку, що «наукове ім'я професора вважається визнанням. Такий відомий вчений, що написав ряд значних праць й талановитий викладач є безсумнівно гідним кандидатом на посаду професора історії в Державному університеті» [3. - Арк. 4].

Незабаром, соціально-історичний факультет було перейменовано в факультет суспільних наук, за зразком подібних факультетів в центрі, але проіснував він недовго. В зв'язку з голодом і фінансовою кризою в Радянській Республіці почався процес ліквідації ряду вузів. Восени 1921 р. Кубанський університет було закрито. М. В. Клочков в зв'язку з цим писав: «Было чрезвычайно жаль, когда закрыли факультет, в который организаторами, преподавателями, студентами было вложено много труда, энергии, сил... Студенты-общественники за недолгий срок существования полюбили факультет. Он, как неоднократно приходилось слышать, пользовался популярностью среди населения. Все это дает уверенность, что настанут лучшие времена, и на Кубани снова оживет университет, а с ним и общественный факультет» [16. - С. 12].

10 вересня 1921 р. президія Кубано-Чорноморського обласного виконкому Ради робітничих, селянських, козацьких і горських депутатів постановила реорганізувати Державний університет в медичний інститут, передати природничий факультет інституту народної освіти, а робітничий – розподілити між політехнічним й педагогічним інститутами. Так, стан соціально-економічного життя країни вплинув на науково-організаційні форми: в важких умовах було неможливим існування декількох гуманітарних вузів на Кубані. Наркомпрос залишив лише один інститут, що з 1921 р. почав називатися Вищим педагогічним [там само]. Його співробітниками, головним чином, стали професори й викладачі університету, в тому числі й М. В. Клочков, який почав викладати на словесно-історичному факультеті. Робота в ньому велась за програмою, близькою до університетської, з включенням педагогічних предметів й спецкурсів. До останніх відносились «Кубанознавство», «Проблеми історії російської літератури», «Методи агітації», «Історія економічної думки» та ін. [16. - С. 13]. В педагогічному інституті нараховувалося 13 кафедр, працювали академічна бібліотека (75 тис. томів) й читальний зал. В історичному кабінеті, яким завідував М. Клочков, була зібрана спеціальна література, проводились лекції, семінарські заняття, а ввечері кабінет перетворювався на читальню.

Окрім роботи в університеті і педагогічному інституті, Клочков знаходився ще на службі в Архівному управлінні та Політехнічному інституті [3. - Арк. 3]. Якщо казати про архівну роботу Клочкова, слід зазначити його участь в архівному будівництві в якості члена Архівної комісії в 1920 р. В 1921 р. він виконував обов'язки наукового співробітника, заступника завідувача обласного Архівного управління, а з 1922 р. – завідувача науково-теоретичним підвідділом Кубано-Чорноморського обласного відділу Центрархіву [8. - С. 65]. Особистість Клочкова стала важливим фактором розвитку архівістики на Кубані.

З сьогоднішнім Кубанським державним технологічним університетом М. В. Клочкова пов'язують роки плідної співпраці: з моменту створення політехнічного інституту (1919–1920 рр.) і його перетворення на індустріальний технікум (1923 р.). В ДАКК збереглась Особова справа № 11 про тимчасовозапрошеного проф. М. В. Клочкова [2]. Вона містить документи особистого походження – листи, записки, анкети та ін., а також матеріали службового походження – офіційне листування з керівництвом інституту, витяги з протоколів засідань економічного факультету, службові посвідчення, тощо. Згідно архівних джерел М. Клочков в 1920–1923 рр. працював на економічному факультеті (з 1921 р. – виконував обов'язки заступника декана) [2. - Арк. 9, 45] на кафедрі історії господарчого побуту, читав лекції по історії XIX ст., історії господарчого побуту Західної Європи, історії російського народного господарства [2. - Арк. 43], а також необов'язковий лекційний курс «Аграрне питання в Росії в XVIII–XIX ст.» [Там само. - Арк. 13]. (Причому, по відношенню до останнього, Клочкову було направлено спеціального листа за підписом ректора: «Прохання не відмовити в прочитанні курсу в весняному семестрі. Сподіваюся, що Ви не відмовите в Вашому цінному сприянні, прошу прийняти запевнення в глибокій повазі та відданості» [2. - Арк. 14]).

В цілому, становище Клочкова в політехнічному інституті було певною мірою привілейованим (про це свідчить все листування, що збереглося, з ректоратом [2. - Арк. 5, 6, 8, 9-а, 10]): посвідчення про звільнення від реквізиції кімнати в квартирі у зв'язку з необхідністю наукових занять [2. - Арк. 21]; посвідчення про звільнення від трудової повинності по прибиранню міста [2. - Арк. 24]; посвідчення про звільнення від зарахування в Експлуатаційний полк, що організувався згідно наказу № 14 від 14. 05. 1920 р. Особливоуповноваженого Реввійськради Кавфронту [2. - Арк. 25]. Крім того, винагорода «тимчасовозапрошеного» професора відповідала заробітним платам штатних професорів економічного факультету [2. - Арк. 32]). Крім викладацької й адміністративної роботи, Клочков представляв Політехнічний інститут в Обвіднаросі з питання організації Центральної бібліотеки [2. - Арк. 29]. М. Клочков тісно співпрацював й з місцевою бібліотекою ім. О. С. Пушкіна (збереглось прохання керівництва інституту про видачу йому книг додому [2. - Арк. 16]).

З 1 червня 1921 р. по 1 вересня 1921 р. згідно Постанови Правління інституту Клочков був відряджений в Москву і Петроград для ознайомлення з новою постановкою викладання наук історичних й економічних в вузах столиць і для збору матеріалів та посібників, необхідних при викладанні історії XIX ст. [2. - Арк. 34]. Пізніше, він в офіційному звіті керівництву доповідав: «Повідомляю, що 9 серпня я повернувся з відрядження. Брав участь в клопотанні в справах інституту Головопрофосвіті. Зібрав декілька сотень книг з питань економіки, права і історії. Разом з проф. Ленським ходив з клопотаннями в різні установи з питання безкоштовного видання робіт політехнічного інституту. Виконав ряд доручень інших установ та організацій. Фінансовий звіт додаю. 31.08.1921 р.» [2. - Арк. 41].

В липні 1923 р. Політехнічний інститут був реорганізований в індустріальний технікум [15. - С. 2]. Професор залишився працювати в ньому, про що свідчить його реєстраційна картка за 1924 р. [5. - Арк. 347]. В штат викладачів він був зарахований в результаті виборів Ради; затверджений «ГУСом». Викладав наступні предмети: історію господарчого побуту Західної Європи, новітню історію, а також вів практичні роботи, пов'язані з курсами, що він читав [там само]. Паралельно М. В. Клочков проводив заняття на робітничому факультеті та в Кубанському педагогічному технікумі [5. - Арк. 347]. Крім педагогічної діяльності займався музейними справами – був головою музейного підвідділу обласного відділу народної освіти [8. - С. 65].

З 1926 по 1929 рр. професор завідував Краснодарським робітничим університетом (виник в кін. 1925 р.), визначивши для себе іншу мету – «пов'язати науку і практику, сприяти освіченню трудових мас, підняти кваліфікацію робітників на виробництві, тим самим сприяти соціалістичному будівництву в нашому Великому Союзі Республік» [11. - С. 239].

Ще одним важливим напрямком діяльності Клочкова на Кубані була його краєзнавча робота, пов'язана з Товариством любителів вивчення Кубанської області (далі ОЛІКО), з Кубанським окружним бюро краєзнавства і Літературно-історичним й етнологічним науковим товариством (ЛІЕТО). Ці організації своєю діяльністю зробили вагомий внесок в наукове, культурне й суспільне життя краю [18. - С. 24].

Ініціатором створення першого краєзнавчого товариства на Кубані був викладач 1-ї Єкатеринодарської чоловічої гімназії В. М. Сисоєв. З своєю ідеєю він виступив в квітні 1896 р. на сторінках «Кубанских областных ведомостей», де виклав мотиви створення такого товариства, його мету і завдання (які пізніше в розгорнутому вигляді знайшли своє відображення в уставі ОЛІКО). За його думкою, дане товариство повинно і може існувати, оскільки є значний матеріал для досліджень та люди, що мають бажання працювати над вивченням області.

Основними документами ОЛІКО, що дозволяють визначити його структуру та сферу діяльності є Статут товариства (опублікований в першому випуску «Відомостей ОЛІКО») та Програма. Мета товариства, згідно Статуту, полягала у вивченні, дослідженні та описі Кубанської області у всіх наукових відношеннях. Першочергові задачі були сформульовані в Програмі. Вони полягали в створенні каталогу та бібліографічного огляду всієї літератури, присвяченої Кубанській області; в популяризації діяльності товариства й залучення до нього нових членів; в вирішенні матеріальних питань.

Для досягнення поставлених завдань товариство повинно було проводити відкриті та закриті засідання, організовувати експедиції, відряджати своїх членів, установлювати внутрішні та зовнішні зв'язки, опубліковувати свої праці [19. - С. 163]. Статутом ОЛІКО визначався склад, права та обов'язки його членів. Товариство складалося з почесних та дійсних членів, членів-співробітників та членів-«сореєнователей». Постійно діючий орган – керівництво в складі голови, його заступника, секретаря, скарбничого та бібліотекаря [18. - С. 25].

За 35 років свого існування – 1897–1932 рр. – товариство переживало як періоди активної діяльності, так і часи застою. Історія цієї організації може стати

предметом дослідження в окремій статті, проте нас вона цікавить з точки зору участі в ній М. В. Клочкова. Він став членом ОЛІКО з 1920 р. [20. - С. 53]. Приблизно в цей час розпочався новий етап розвитку товариства, багато в чому пов'язаний з I Всеросійською конференцією наукових товариств з краєзнавства, що відбувалася в Москві в грудні 1921 р. Через рік після такої конференції, в Краснодарі проводив роботу I з'їзд по краєзнавству Кубано-Чорноморської області. Він мав на меті об'єднання і розвиток краєзнавчої діяльності в даному регіоні. ОЛІКО взяло активну участь в організації і роботі з'їзду. З 152 його учасників 40 чоловік були членами ОЛІКО. Є. М. Юшкін, О. М. Лісовський, А. С. Лазарев ввійшли до складу президіума з'їзду, а Б. М. Городецький, Н. О. Ленський, Л. Я. Апостолов й М. В. Клочков були обрані головами секцій [18.- С. 29].

Як член ОЛІКО, професор Клочков читав лекції в Центральному робітничому клубі Профспілок м. Краснодара з краєзнавчої тематики, де особливий інтерес викликали його лекції про археологічні знахідки на Кубані [20. - С. 56]. За проханням культвідділу Кубано-Чорноморської області Радпрофу для робітників Краснодара було організовано вечір з краєзнавства, на якому Клочков виступив з доповіддю «Про історичні пам'ятники Кубано-Чорноморської області». Інша доповідь М. В. Клочкова, вже на засіданні ОЛІКО 18 січня 1925 р., отримала високу оцінку аудиторії і була опублікована в 9 випуску «Відомостей» ОЛІКО під назвою «Краєзнавча робота на Кубані» [20. - С. 56]. В статті була представлена програма всебічного вивчення історії станиць, хуторів, аулів та сіл Кубані. Важливими підходами у вивченні населених пунктів М. В. Клочков вважав наступні: природничо-історичний, історико-етнографічний, суспільно-економічний та культурно-побутовий.

В цьому ж, 1925 році Клочков ввійшов до складу правління ОЛІКО від вузів [9. - С. 10]. В цей час, одним з першочергових завдань стало залучення до краєзнавчої діяльності населення краю. З метою популяризації своєї роботи товариство організовувало екскурсії та виставки, влаштовувало дні та тижні краєзнавства, проводило відкриті засідання, сприяло організації краєзнавчих організацій при школах та робітничих клубах. Курс на масове краєзнавство призвів до росту чисельності товариства: 1923 р. – 93 члена, 1924 р. – 154; 1925 р. – 272 [18. – С.30]. З 1926 р. по 1928 р. спостерігався деякий спад в діяльності ОЛІКО, викликаний погіршенням його матеріальної бази. Ще однією імовірною причиною зниження активності товариства стало виникнення Кубанського окружного бюро краєзнавства в 1926 р., яке об'єднало багатьох колишніх членів ОЛІКО, і яке проводило ту ж роботу, що й ОЛІКО [14. - С. 99; 4. - Арх. 12–13]. Головою окружного бюро краєзнавства став М. В. Клочков [20. - С. 55]. Важко сказати, що стало причиною його переходу з ОЛІКО в Кубанське окружне бюро краєзнавства – тягар обставин чи власна добра воля.

31 серпня 1928 р. відбулося засідання краєзнавців Кубанського округу, в якому приймали участь представники від Північнокавказького крайового бюро краєзнавства, Кубанського окружного бюро краєзнавства, Кубанського науково-дослідного інституту, Кубанського історичного музею, Центральної бібліотеки та ін. організацій. Основним в порядку денному було питання про організацію й

планування краєзнавчої роботи в Кубанському краї. На засіданні зазначалось, що між Кубанським окружним бюро краєзнавства та багатьма краєзнавчими організаціями (в тому числі й ОЛКЮ) не існує належного зв'язку в роботі. Пояснювалось це відсутністю згодженості в діяльності краєзнавчих організацій. Так, в Бюро спостерігалось прагнення займатися виключно науково-дослідною роботою, а для ОЛКЮ був характерний акцент на вирішенні питань організаційного характеру. В решті-решт, було прийнято рішення про суворе розмежування функцій між Бюро та ОЛКЮ. Першому відводилась «область організаційно-контактуючого та планово-керівничого характеру всієї краєзнавчої роботи на Кубані, а другому – науково-дослідна робота при скерованості дій та плановому співробітництві з Бюро» [4. - Арк. 1]. До 1929 р. Кубанське окружне бюро краєзнавства неодноразово провело спільні засідання з ОЛКЮ. М. В. Ключков брав активну участь в обговоренні питань краєзнавчої роботи. Були напрушовані наступні її принципи: підхід до краєзнавства повинен бути практичним, воно повинно готувати ґрунт для розвитку виробничої, наукової й просвітницької роботи; дослідження не повинні замикатися в межах академізму; краєзнавство повинно бути пов'язано з роботою навчальних та наукових установ; до краєзнавчої роботи повинні залучатися широкі верстви населення [1. - С. 4]. В березні 1929 р. на наступному спільному засіданні першочерговим завданням краєзнавчих організацій Кубані було визнано сприяння здійсненню п'ятирічного плану розвитку народного господарства [6. - Арк. 48].

Ще за два роки до головування в Кубанському окружному бюро краєзнавства, ці ж обов'язки М. В. Ключков виконував в Літературно-історичному і етнологічному науковому товаристві (далі – ЛІЕТО) при Кубанському педагогічному інституті.

ЛІЕТО, що виникло 23 листопада 1924 р., підрозділялось на три секції: літературну, етнологічну, секцію місцевої археології та історії [12. - С. 1]. До складу правління ЛІЕТО було обрано сім чоловік: голова (М. В. Ключков), три товариші голови – вони ж керівники секцій (Р. К. Войцик, Г. Г. Григор, А. Ф. Мещенко) й три секретарі (Є. М. Єгоров, О. С. Соломаха, М. В. Покровський). Метою товариства було вивчення питань літератури, мови, історії та археології. Підхід до роботи був як загальнонауковий, так і краєзнавчий. До складу ЛІЕТО ввійшло 50 чоловік, в основному представники інтелігенції. Крім засідань ЛІЕТО проводило відкриті засідання на різні теми, на які приходило близько двохсот слухачів. Крім того, члени ЛІЕТО здійснювали наукові екскурсії та археологічні експедиції для вивчення історико-археологічних пам'яток Кубані, збирали матеріали, що характеризували мову, побут, традиції народів краю. Професор Ключков керував роботою не тільки ЛІЕТО, а й Кубанського відділу НДІ місцевої економіки та культури. Як результат спільної праці ЛІЕТО та вищезгаданого Науково-дослідного інституту, в 1927 р. вийшов «Збірник статей по економіці та культурі» [20. - С. 55]. До цього видання ввійшли звіги голови ЛІЕТО, керівників секцій та найбільш активних їх учасників, а також статті з питань мови та літератури, історії та економіки, археології та краєзнавства. В рубриці «Історія та економіка» була опублікована стаття М. В. Ключкова «Марксизм в російській історичній науці», в якій він проаналізував праці перших марксистів, при чому,

до останніх він відніс не лише Г. В. Плеханова й В. І. Леніна, а й П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, Н. О. Рожкова, Н. І. Зібера [13]. Більше того, професор дозволив собі не в усьому погоджуватись з В. І. Леніним й висловив зауваження на адресу його книги «Розвиток капіталізму в Росії» з приводу його аграрної програми. Це – єдине в Краснодарі критичне висловлювання на адресу В. І. Леніна [17. - С. 135]. Також в цьому збірнику були опубліковані в якості додатків Статут ЛІЕТО та список його членів. М. В. Клочков відзначав: «Наше товариство організувалось досить солідно, об'єднавши в своїх лавах найбільш активних працівників Краснодару. Воно розглядає окрім теоретичних проблем – місцеві краєзнавчі питання, пов'язує свою роботу з більш потужними науковими установами та закликає краснодарців для об'єднання сил з метою більш діяльного й всебічного вивчення культури нашого багатого у всіх відношення краю» [12. - С. 3].

На межі 30-х рр. ХХ ст. відбулися зміни в житті М. В. Клочкова. Він змінив місце проживання – переїхав до Москви і став працювати старшим консультантом Народного комісаріату комунального господарства. В січні 1934 р. його було репресовано в справі так званого Північнокавказького філіалу контрреволюційної організації «Російська національна партія» [7. - Арк. 202] (ст. 58–11 КК РРФСР: організована діяльність, пов'язана з підготовкою та здійсненням контрреволюційних злочинів) [10. - С. 552–553]. Вирок – заслання до Казахстану на три роки. За неофіційними даними, Клочков постраждав в результаті доносу, що надійшов з Харкова.

Подальша доля професора пов'язана з Ростовом-на-Дону та місцевим університетом. Помер М. В. Клочков 28 березня 1952 р. 5 квітня 1952 р. в місцевій газеті «За радянську науку» було опубліковано некролог, де зазначалось: «Більш, ніж 50 років життя Михайло Васильович Клочков присвятив науці. З користю працював в області виховання й підготовки молодих наукових кадрів. Ця людина присвятила себе дійсно благородній справі».

ПРИМІТКИ:

1. Бюллетень ОЛИКО. - Краснодар, 1926. - Вып. 1.
2. Державний архів Краснодарського краю (ДАКК). - Ф. Р.-229. - Оп. 1. - Спр. 280.
3. ДАКК. - Ф. Р.-365. - Оп. 1. - Спр. 941.
4. ДАКК. - Ф. Р.-411. - Оп. 2. - Спр. 321.
5. ДАКК. - Ф. Р.-890. - Оп. 1. - Спр. 276.
6. ДАКК. - Ф. Р.-1547. - Оп. 1. - Спр. 148.
7. ДАКК. - Ф. Р.-1700. - Оп. 2. - Спр. 926.
8. Государственная архивная служба Краснодарского края. К 85-летию создания. - Краснодар, 2005. - 520 с.
9. Деятельность ОЛИКО в 1925 году. // Бюллетень ОЛИКО - Вып. 1. - Краснодар, 1926.

10. Екатеринодар – Краснодар. 1793–1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к летописи. - Краснодарское книжное издательство, 1993. - 800 с.
11. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927). - М.: Наука, 1980.
12. Ключков М.В. Краткий обзор деятельности литературно-исторического и этнологического общества. // Сб. ст. по экономике и культуре. - Вып. 1. - Краснодар, 1927.
13. Ключков М.В. Марксизм в русской исторической науке. // Сб. ст. по экономике и культуре. - Вып. 1. - Краснодар, 1927.
14. Краеведческие учреждения СССР. - Л., 1927.
15. Кубанский государственный технологический университет / И. Я. Куценко. - Краснодар, 1994. - 36 с.
16. Кубанский университет. Материалы по изучению истории вуза. - Краснодар, 1987. - 30 с.
17. Куценко И.Я. Кубанский государственный технологический университет. История и современность. - Краснодар, 1999.
18. Ратушняк Т.В. Первое краеведческое общество на Кубани. (К 100-летию ОЛИКО) // Голос минувшего: Кубанский ист. журнал. - Краснодар, 1997. - №1 (3). - С. 24–33.
19. Устав ОЛИКО. // Известия ОЛИКО. - Екатеринодар, 1899. - Вып. 1. - С. 163–166.
20. Шевченко Г.Н. Михаил Васильевич Ключков (1877–1952). Историко-биографический очерк. // Голос минувшего: Кубанский ист. журнал. -1997. - №1 (3). - С.54–57.

УДК 947.1/9(471.62)

© 2007 г. Н. А. Тернавский

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УКРАИНСКОЙ И РУССКОЙ ЭТНИЧЕСКИХ КУЛЬТУР В КУБАНСКОМ КАЗАЧЕСТВЕ

Работа выполнена при поддержке РГНФ. Проект 06-01-38111 а/Ю.

О контактах русских и украинских казаков едва ли не с самого возникновения войск Запорожского и Донского фактов и сведений имеется довольно много. Совместное участие в походах и сражениях, длительное проживание запорожцев на Дону и донских казаков в Запорожье, вне всякого сомнения, служило укреплению дружеских связей и добрососедству. В Запорожской Сечи существовал Динской, т.е. «донской» курень, созданный, по всей видимости, выходцами из Донских земель; многие казацкие роды Дона ведут свое происхождение от осевших там запорожцев. Но эти контакты не оказывали существенного влияния на этнические культуры представителей двух народов;

они, как правило, ограничивались заимствованиями в материальной культуре и языке.

Взаимодействие этих субэтнических групп двух славянских народов началось с присоединения части Кавказского линейного войска к Черноморскому и создания Кубанского казачьего войска в 1860 г. Создание этнически неоднородного казачьего войска преследовало несколько целей, одной из которых было сглаживание этнокультурной самобытности черноморцев (украинской субэтнической группы). Великий князь Михаил Николаевич Романов, бывший в тот период наместником на Кавказе, стремился с помощью реорганизации войска оказать влияние на черноморцев, «отдельность которых принимает вид национальности и выражается нерасположением к инородцам». «Слияние Черноморского войска с Кавказским линейным может действовать против этого, – писал другой автор проекта создания Кубанского войска, генерал А. И. Барятинский, – но чтоб это слияние проникло в самый быт казаков». «Проект преобразования Черноморского и Кавказского Линейного казачьего войска», отправленный на высочайшее рассмотрение 13 октября 1860 г., был вскоре утвержден. [1].

Эта попытка изменить этническое самосознание и культуру черноморцев, бывших довольно устойчивой этнической группой, успеха не имела, тем не менее, вызвала взаимодействие двух культур, особенно в смешанных станицах Закубанья.

С созданием Кубанского казачьего войска начался новый этноконсолидационный процесс. Он осложнялся, с одной стороны, большой пестротой населения станиц Новой Линии и Предгорья, а, с другой, – притоком иногороднего населения, как из Украины, так и Центральной России.

Процесс этноконсолидации не получил своего полного завершения даже в наши дни. Тем не менее, многие дореволюционные исследователи отмечали доминирование украинской этнической культуры в складывавшемся на Кубани новом культурно-историческом типе. Например, А. Я. Апостолов писал о Закубанье так: «Тут можно встретить и меланхолического полтавца, и бойкого ярославца, и смышленого рязанца, и неуклюжего тавричанина, и латыша, и поляка, и грека, и армянина, и других, явившихся сюда со своим языком и привычками... Язык в Кубанской области весьма своеобразный; малороссийское наречие даже в наиболее однородных станицах подверглось существенному влиянию великорусского, перенявши от него много оборотов и слов. В свое очередь, очень изменилось и великорусское наречие, особенно в станицах со смешанным населением, которых в области почти половина. Часто, даже трудно бывает разделить, на каком наречии разговаривают, настолько великорусская речь усытана малороссийскими словами и оборотами» [2]. Л. В. Македонov сообщает, что женская половина предгорных станиц в большей степени сохраняет этнические особенности в культуре и языке в конце XIX – начале XX вв. [3]. Как показало исследование автора этого доклада [4], существенную роль в преобладании русской или украинской традиционной культуры в смешанной станице играло численное превосходство их представителей среди населения и

близость к Линии или Черномории. В отдельных смешанных станицах сложилась двукультурность.

Следует отметить, что украинская субэтническая культура запорожцев-черноморцев на Кубани приобрела ряд новых черт; в материальной культуре – это заимствования у горских народов одежды и вооружения, в духовной – изменения в фольклорной традиции (возникновение новых обрядов, песен, отражающих исторические события кубанского периода истории черноморцев, неологизмы в языке). Под влиянием последующих «подселений» украинских казаков у черноморцев также произошли определенные изменения в культуре. В фольклоре большее место заняли лирические и обрядные песни, некоторые изменения в стереотипе поведения.

Схожие процессы происходили в русской субэтнической культуре линейцев, у которых разорвалась связь с Доном. У кубанцев-линейцев появился целый пласт новых исторических песен о военных походах под предводительством русских генералов и атаманов, мужестве и отваге исторических полководцев и казаков. Подобные песни практически полностью отсутствовали в репертуаре черноморцев. В песенный фольклор линейцев проникли и некоторые наиболее популярные черноморские и общеукраинские песни. Примечателен и факт перевода отдельных украинских народных песен на русский у линейцев, а также русских народных песен – бывшими азовскими казаками Закубанья на украинский.

Этнические процессы, в том числе и взаимодействие этнических культур, являются довольно актуальной проблемой, особенно для Северного Кавказа, тем не менее, они изучаются недостаточно. Кубанское казачество с его историей дает некоторый материал для уяснения механизмов этнической эволюции и взаимодействия близких этносоциальных групп.

О том, что кубанские казаки так и не стали единой этнокультурной общностью, как об этом утверждают некоторые кубанские исследователи, свидетельствуют факты. Помимо языковых особенностей, отличаются герои исторических песен, историческая память (особенно наглядно это видно на примере черноморцев и линейцев. В песнях черноморцев фигурируют: Хмельницкий, Сагайдачный, Морозенко, родиной называется Украина, у линейцев герои песен – Некрасов, Разин, Ермак, царь Петр, Суворов, Кутузов, Платов, русские генералы и полковники. Отличаются и сами фольклорные культуры в целом.

Перепись 1897 г. также свидетельствует о том, что бывшие черноморцы считали себя представителями украинского этноса, линейцы – великорусского. Родным языком кубанцы считали: малорусский (украинский) – 57 %, русский – 42,9 % [5].

Многочисленные данные свидетельствуют о происходивших в прошлом и не получивших своего завершения в настоящем этноконсолидационных и этноинтеграционных процессах, главными субъектами которых являются две субэтнические славянские группы казачества.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань. Русская колонизация Северо-Западного Кавказа. - Екатеринодар, 1910. С. 112; Он же. О заселении предгорий Западного Кавказа // Кубанский сборник. Т. 16. Екатеринодар, 1911. С. 418–432.
2. Апостолов Л. Я. Географический очерк Кубанской области. Тифлис, 1897. С. 228.
3. Македонов Л. В. В горах Кубанского края. Воронеж, 1908. С. 178.
4. Тернавский Н. А. Культура кубанского казачества в конце 18 – начале 20 вв.: общие черты, этнические и региональные особенности. Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Краснодар, 2004; Он же. Культура кубанского казачества в конце 18 – начале 20 вв.: общие черты, этнические и региональные особенности. Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Краснодар, 2004; Он же. Заселення Кубані і становлення культури козацтва // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 12. С. 204–217. Донецьк, 2006.
5. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / Под ред. действительного члена комитета Л. В. Македонова. Екатеринодар, 1907. С. 10.

© 2007 р. Ю. Б. Алмазов

УКРАЇНСЬКІ ЕТНОНІМІЧНІ ПРІЗВИЩА НА КУБАНІ

Працюючи над «Словарём кубанских фамилий», авторові пощастило поринути у глибочині рідної історії, лінгвістики, етнографії. Збирання матеріалів іде різними шляхами – опрацювання різних довідників, реєстрів, списків тощо; фіксація прізвищ; подібного «на слух», з преси й т.д. Відрадно, що люди, а особливо молодь цікавляться антропонімією і є сподівання, що праця побачить світ і ляже на столи земляків. Нижче пропоную невеличку частину праці, а саме – українські етнімічні (тобто похідні від назв народів та етногруп) прізвища, які зафіксовано на Кубані протягом останніх 15 років.

Лях. Прізвища, які походять від етніміма «лях» складають за числом носіїв найзначнішу групу в краї, але не всі однаково можуть бути потрактовані як етнімічні, бо нема повної впевненості, що всі вони походять саме від апелятива «лях». Однозначно етнімічні *Лях*, і *Ляшенко* і з деяким сумнівом: *Ляшко*, *Ляшок*, *Ляценко*, *Ляхович*, *Ляцук*, *Ляхненко*.

Ляхами до початку XIX ст. у Східній Європі називали поляків. Етнімім було запозичено турками, від якого утворено наймення країни – «Ляхістан». На початку XIX ст. у західних слов'ян, у першу чергу чехів і словаків, поширилася легенда про праатьків братів Чеха й Ляха, але це лише переказ часів

національного пробудження. Звичайно, тут первісні етноніми, а легенда вторинна. Споконвічно «лях» було найменуванням народу самого себе, але до XVI–XVIII ст. майже суцільно замінене на етнонім «поляк», зате «ляхами» й далі називали поляків чи не всі східні й південні сусіди. Прізвище *Ляшок* могло виникнути з апелятивна «ляшок» – зменшувальне від «лях». *Лященко* можна розглядати рівно як «парубоцьке» похідне від *Ляшко*, *Ляшок*, так і від 1) «ляш» (риба, на Кубані – «чабак»), 2) «ляскач», «ляпас». *Ляхенко* – «парубоцьке» від «ляхно», яке стоїть в однім ряду з відіменними прізвищами типу *Сахно*, *Яхно*, *Васюхно*, *Яцухно*, але походження якого не дуже зрозуміле.

Литвин. Другими за поширенням: і числом прізвищ, і кількістю носіїв с прізвища апелятивного гнізда «Литвин»: *Литвин*, *Литвишенко*, *Литвинчук*, *Литвинюк*. Відносно сумнівна належність до цього ряду онімів: *Литовка* (-о), *Литовченко*, *Литвак*, *Литвишка* (-о). Можна припустити, що як мінімум половина носіїв російської форми *Литвинов* мають предків з прізвищем *Литвин*.

Литвинами на землях нинішніх України й Польщі десь з XIII по початок XX ст. називали переважно предків сучасних білорусів, територія розселення яких незабаром після навали Батия увійшла до Великого князівства Литовського. Треба відзначити, що сучасне польське населення Гродненщини й Віленщини – це переважно зпольщені через покатоличення білоруси. Їх також залічували до «литвинів». Наприклад, великий польський поет Адам Міцкевич вважав себе литвином. Після уній більша частина етнічних українських країв опинилася під Польщею, а незначна (і всі білоруські) – під Литвою. Можливо, поліщуків на Україні (Середньому Подніпров'ї) також відносили до литвинів. При цьому самих литовців так практично ні східні слов'яни, ані поляки не називали. Частіше щодо них вживали етнонім «ожмудин» (порів.: литовське «жемайти»; Жемайтія – етноісторична область сучасної Литви). «Литвини», висновуючи з поширення цього прізвища, становили значну частину запорозьких козаків [2]. Прізвища цього гнізда розповсюджені скрізь по Україні за винятком хіба що Закарпаття.

Волошин, Волох. Волóхами (одн. ч. р. – *волошин*, зрідка – *волох*; одн. ж. р. – *волошка*) в Україні у XIV – на початку XX століття йменували предків сучасних румунів та молдован. Етнонім цей, можливо, походить від назви одного з кельтських племен, але як відбулося його перенесення на романізоване населення Нижнього Подунав'я не зовсім зрозуміло. Ймовірно, що таке саме походження у старослов'янського терміна «волхв». Самі румуно-молдавани себе так ніколи не називали, а слово «волóх» вживають (по цей день) як деякою мірою образливе для означення затурканого, забобонного, неграмотного провінціала. Людність історичної Молдови (сучасна Республіка Молдова, румунська Молдова й обидві Буковини) називала себе «молдовень» («молдавани»), а Мунтенії (Валахії) – «мунтень» (мунтяни, мунтенці). Термін «румуні» було утворено у середовищі інтелігенції на початку XIX століття, а у середині XIX століття, після об'єднання Молдови й Мунтенії (Валахії), Румунією (România) було названо нову державу з відчутною претензією на зв'язок з Римом (Ромою). У 1918 р. після приєднання Трансильванії, румунами стало називати себе романомовне населення цього краю. Наші предки Молдовою іменували історичну Молдову, Волошиною – і Молдову, і Валахію (Мунтенію), а Трансильванію – «Семигородом».

Бойко. Це «найкосмополітичне» прізвище і, можливо, не лише українське, а й загальнослов'янське. Воно поширене серед поляків, словаків і хорватів [2]. У Краснодарському краї за число носіїв з усіх українських прізвищ не на *-енко* воно посідає перше місце. Відзначимо, що й в Україні, і в Росії, і в інших країнах воно стійко вимовляється з наголосом на перший склад. Адже для українських прізвищ цього типу (*Божко, Шрамко, Сайко* тощо) притаманний фінальний наголос. На Кубані відомі два прізвища цього гнізда, утворені від «Бойко»: *Бойченко* і *Бойчук*. Словник Б. Грінченка подає «бойко» як «горец малоросс, житель Стрыйского и Самборского уездов» [1], хоч і донині *бойками* називають також мешканців сусідніх районів теперішньої Івано-Франківської області. Крім того, гуцули Закарпаття (Рахівщини) називають *бойками* тих же гуцулів Прикарпаття і навпаки. Цей етнонім пояснюють надмірним уживанням місцевим населенням сполучення «бо й є», тобто це є прізвисько. Самі «бойки» не полюбляють, коли їх так називають (цього не можна сказати про інших карпатських горян – лемків та гуцулів – і на них, і вони самі на себе так кажуть). Розповсюдження прізвища по всій території нинішньої України і поза її межами, пізні виникнення даного етноніма, нечіткість визначення етногрупи промовляють, що лише деяка частина масива прізвища *Бойко* походить від етноніма. Проти цього свідчить і те, що серед самих бойків чимало носіїв цього прізвища, а такого, щоб люди називали себе своїм етнічним іменем (та й ще образливою дражнилкою) на своїй таки етнічній території практично не буває. Професор Павло Чучка виводить цей антропонім з ряду слов'янських неканонічних імен з початковим *Бо-*: *Бослав, Боян, Божедар* тощо. Тобто, *Бойко* це зменшувально-пестлива форма цих імен [3]. Крім цього, у різних діалектах слов'янських мов «бійко» і «бойко́» – боягуз або навпаки – «сміливий» (від «бити»).

Москаль. У цьому гнізді найпоширеніше прізвище *Москаленко*, потім ідуть *Москалько, Москальчук* і *Москалюк*. Прізвище *Москаль* у краї дуже рідке й, імовірно, зросійщене у *Москальов*. Словник Б. Грінченка наводить п'ять значень слова «москаль»: 1) великоросс, 2) солдат, 3) сорт льна, 4) сорт чеснока, 5) насекомое *Rynnhocoris apterus*. Але саме етнонім дежить у підґрунті всіх значень і є первісним. Термін було (доречі і є) поширено й на Кубані, але помалу замінено етнонімом «кацап». На жаль, вважається, що саме вживання цих слів уже є виявом націоналізму, і вони є мало не лайкою.

Якщо вважати індикатором число прізвищ «москаль», то присутність великоросів на Запорізькій Січі була відчутною, але трохи поступалася волохам (румунно-молдаванам), ляхам (полякам) і литвинам (білорусам). Це пояснюється посиленням кріпацтва в Росії у XVII–XVIII ст. з одного боку, а з іншого – втечею великоросів на Дон і Яік (Урал).

Сербин. Саме у такій формі поширені прізвища цього гнізда, хоча є *Сербиненко* і *Сербинюк*. У XVIII ст. на Україну було переселено значну кількість сербів, хоч контакти були й раніше. Можливо, сербами називали всіх південних слов'ян – адже, не зважаючи на антропонім *Хорват (Горват)*, що поширений лише на Закарпатті завдяки угорському посередництву, інші прізвища південнослов'янсько-етнонімічного походження невідомі (щоправда, у краї зустрічаємо російське прізвище *Болгарец*). Це, мабуть, пояснюється тим, що до

XIX ст. Болгарія на відміну від дунайських князівств Валахії та Молдови, а також Сербії значно раніше позбулася самостійності і навіть якоїсь автономії. У середині XIX ст. на територію сучасних України й Молдови було переселено більш як 100 тисяч душ болгарів та гагаузів, але цей факт уже не міг вплинути на антропонімікон, який на цей час майже склався. І навпаки, контакти запорожців та інших прошарків українського населення з сербами і переселення частини цього народу відбуваються саме в період становлення українського антропонімікону.

Поляк. Прізвище рідке, є також нарубощке *Поляченко*. Напевно, частка дуже поширеного російського *Поляков* – це змінене *Поляк*.

Чех. Зустрічається дуже рідко, відоме прізвище *Чеховський*. Відоме як прізвисько у запорожців.

Ногай. Трапляються *Нагаюк*, *Нагачук*, *Нагаєвський*. Від етноніма «ногай» (ногаєць). Різні ногайські орди (Буджацька, Єдичкульська, Єдисанська та Джембуйлуцька) кочували у XVI–XIX ст. між Уралом та Дунаєм. Ногайці – тюркський народ кипчацької підгрупи, споріднені з казахами й каракалпаками. У середині XIX ст. більшість переселилася в Османську імперію (частина з них мешкає зараз у румунській Добруджі і відома як татари). Частина увійшла до складу кримськотатарського народу, частина живе в Росії: у Карачаєво-Черкесії, на Ставрополлі, у Чечні й Дагестані. Сам етнонім походить від імені хана Ногай. Прізвища *Негой*, *Нагаєв*, *Нагосєв* тощо відомі у північнокавказьких народів.

Угри. Відоме патронімічне прізвище *Угринович*. Уграми в Україні, як і у всій середньовічній Русі взагалі називали угорців. Прізвище для Кубані рідке, як і прізвище *Véngér*. «Венгри» – це зпольшене «угри» (пор.: українське «вузол» – російське «узел» – польське «węzeł», вензель). Носії цього прізвища – пізні вихідці зі Львівщини.

Турчин. Так колись називали (ч. р. – однина) турка (одн. ж. р. – туркєня). Від цього апелєтива походить прізвище *Туркетич*. Носіїв прізвища *Турчин* у краї чимало, а *Туркеничів* – одиниці.

Грек. Дуже рідке, бо практично всі носії переписалися на російське *Греков*.

Циганок. *Циганко* і *Циганенко* досить поширені. При чому, у російському написанні після «ц» переважно йде «и» (не «ь»), як у слові «цыган»). Слід думати, що прізвиська давали людям чорнявим, смуглявим або за якісь риси у поведінці.

Французєнко. Прізвище зафіксоване тільки у м. Горячий Ключ (колишня станція Ключова). Ймовірно, виникло на початку XIX ст. у зв'язку з навалюю Наполеона Бонапарта на Росію.

Швед. Також є *Шведенко*. *Шведько* – найвірогідніше спотворене *Швидько* (тобто «поспішайко»). Прізвисько подібуємо й у запорозьких козаків у Реєстрі 1756 р. Виникло, напевно, після походу Карла XII у XVIII ст.

Жидок. Відомо по станції Ключовій у 1864 р. Можливо, зросійшено на *Жидков* (*Житков*). Жидами в Україні (як переважно у Європі) називали євреїв, і цей етнонім не вважався образливим чи навіть лайливим. Більш відоме прізвище *Перєхрєст* (*Перекрєст*), яке можна розглядати як відносно етнонімічне. Перехрєстами називали євреїв, які перейшли у християнство.

Мазур, також *Мазуренко*. Мазурами називали етнічну групу поляків (край – Мазурія), а також україномовних католиків на Поділлі. Відома кубанська жартівлива пісня «Мазури», але тут важко сказати, чи йдеться про поляків, чи про щось інше.

Русин, Руснак – це самоназва «руського» (українського) населення на Західній Україні.

Кашуба. Кашуби – етногрупа поляків на Помор'ї між Щецином і Гданськом.

Вірменич, Верменич. До приходу євреїв з Західної Європи у Річ Посполиту на Україні мешкало чимало вірменів – вихідців з Криму й Анатолійського півострова (найбільше – у Львові й Кам'янці-Подільській).

Гурджій, Гурджий, Гуржій, Гуржий, також *Гуржієнко* тощо. Етнічний груповий і запозичений з турецької мови – так турки називали грузинів (напевно від «Георгіос» – головний святий Грузії). На Запоріжжі так прозивали всіх турецьких (близькосхідних) християн.

Таран. Якихось певних пояснень щодо походження даного прізвища, а також похідних від нього: *Тараненко, Таранчук, Тарановський*, за думкою автора, у літературі нема. Навряд чи можна проводити паралелі з назвою риби: тарань – тараня – тарануха – таранка. Дещо смілива авторська гіпотеза – це трохи спотворене румунсько-молдавське (волоське) țăran (церан) – селянин, рільник, хлібороб, селюк. Таку ж етимологію має український географічний термін, відомий і на Кубані – «царина» (ділянка для випасу худоби або для городів край села). Від țară (латин. terra) – земля. В цьому разі це етнімічні прізвища.

Інші «відносно» або «дещо» етнімічні прізвища: *Влох* (польське «італієць»); *Шеремет* (йде від «сармат» – представник стародавнього іранського народу); *Німченко* – яке, скоріше, від «німко» (німий), але, можливо, й від «німець»; *Аран, Оран* – від назви представників негроїдної раси, арабів тощо; *Татаренко, Татарчук* – можливо, від «татарин», але, може, спотворено *Титаренко (Титарчук)*; *Басараб, Бессараб* (близько 6 форм написання) – вихідець з Бессарабії, як і волох, так і українець або представник іншого етносу; *Поліщук* – як від назви етногрупи на українсько-білоруській етнічній межі, так і від «Полішко» (форма імені з початковим *Полі-*).

ПРИМІТКИ:

1. Грінченко Б. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т. I–IV. - Київ: Наукова думка, 1996–1997.
2. Реєстр Запорожского войска 1756 года. / Сост. Н. А. Тернавский. - Краснодар, 1997.
3. Чучка П. Прізвища закарпатських українців. - Львів: Світ, 2005.

ДЕД/ДИД – БАБА (МАТЕРИАЛЫ К ЭТНОКУЛЬТУРНОМУ СЛОВАРЮ КУБАНИ)

Данная статья является продолжением ранее опубликованных материалов, которые должны войти в программируемый словарь: «Угол/Вугол, Глухой/Глухый угол», «Осина», «Хлеб/Хлиб», «Кукушка», и др. [1]. Его концептуальная основа (структура, содержание и т.п.) в полной мере не определены. Подобного рода публикации, помимо того, что они вводят в научный оборот новый фактологический материал, позволяют найти его оптимальную форму и содержание. На сегодня очевидным является то, что основу должна составить не столько лексика, пример – толковые словари, сколько то, что в научной литературе чаще обозначается пока еще недостаточно четко определенным понятием *концепты* или близким ему – *конструкты культуры* [2]. Такого рода компоненты традиционной (народной) культуры, обозначенные одним и тем же *именем*, демонстрируют разнообразные формы проявления, и, как правило, обладают многослойной семантикой. Это и указывает на их базовую, конструктообразующую роль в той или иной этнической традиции.

Сама по себе идея создания подобных словарей не нова и, если брать отечественную историографию, навеяна по преимуществу блестящим проектом Н. И. Толстого и его школы, реализующегося в настоящее время в виде «Словаря славянских древностей» [3]. Однако подобного рода обобщающие издания на данном этапе не могут в полной мере раскрыть содержание основных концептов славянской традиционной культуры, так как по объективным причинам в полной мере не отражают и не охватывают «диалекты» славянского культурного пространства. Тем более что ряд из них, в том числе и кубанская, формировались и развивались на основе нескольких культурных традиций, взаимодействуя с иноэтничным окружением. Подобный опыт региональных словарей крайне актуален, так как позволяет не только выявить локальную специфику, но и оставляет надежды на возможность открытия механизма и закономерностей формирования локальных пограничных культур. Предлагаемые материалы характеризуют не только казачью, но и шире, кубанскую восточнославянскую культурную традицию.

Статьи, посвященные Деду, Бабе содержатся в различных авторитетных изданиях, в «Толковом словаре...» В. И. Даля [4], в этнолингвистическом словаре «Славянские древности» [5] и др. Однако они представлены в них раздельно. С лингвистических позиций это совершенно оправданно. В нашем планируемом словаре, учитывая устойчивую взаимосвязь и оппозиционность этой пары, они объединены в формате одной статьи [6].

Номинация Дед в кубанской традиции имела и во многом сохраняет языковые диалектные особенности. В форме Дед она изначально была характерна для

бывших, так называемых, линейных станиц, заселявшихся по преимуществу русскими, а в форме **Дид** – для поселений, основывавшихся в основном украинцами. В результате последующих взаимодействий, контактов и под влиянием других факторов это четкое диалектное деление во многом было размыто.

Сферы культуры и формы проявления лексемы **ДЕД/ДИД**.

1. (**Дед/Дид**): биосоциальное коллективное имя самой старшей возрастной группы мужчин (стариков), обладавших высоким статусом в семье и обществе (станичной общине). «Пока отец или дед не благословят, к еде не приступают» [7].

Если кто из младших при встрече со старшим не проявил уважения, «шапку не снял, не поздоровался», или наоборот поступил по обычаю, то старший останавливал его: «Малый, а малый, ты чей? Имя деда спрашивали, <а не отца>». и просили передать похвалу за воспитание или же сообщение о проступке для вынесения наказания [8].

Пословица: «Мною можно пол мыть, а диды, як царя посадить» [9].

2. (**Дед/Дид/Дедушка, Деда**)

– термин родства, отец отца, отец матери;
– обращение младших к мужчинам самой старшей возрастной группы (старикам), или мужчинам, ровесникам отца, но уже имеющим внуков;
– часто полудушливое, игровое обращение друг к другу представителей одного возрастного класса, взрослых, еще не достигших биологического возраста стариков, но уже имеющих внуков. «Деда наш в войну пропав биз висти» [10]:

– (**Дид**): длинный сноп, куль камыша на крыше, на который ставится гребень:

– сноп, положенный в основании копны [11]:

– (**Дед**): блюдо, поджаренная на сковороде мука, густо замешенная в последующем на воде. [12]:

– (**Диды**): большие, пышные белые (кучевые) облака.

Примета: «Диды пришли, дождь будет, дождь принесли»;

– обрядовые персонажи, поводыри, «михоноши» «Козы» в новогоднем святочном обряде «Вождения Козы». Их символами являлись вывернутые шубы, шапки, наличие бороды.

3. **Дилько**: черт, бес, домовый [13].

4. **Дидэк**: большая стрекоза [14].

5. «**Деду на бородку**»: обряд, связанный с окончанием жатвы и, судя по всему, с поминовением и благодарением умерших предков.

В конце жатвы на поле оставляли пучок или несколько пучков несжатых колосьев. «Ну, там, деду Миколе, или деду Василию, или же, сколько у тебя дедов есть... Можно даже с краю оставить, можно в серединке оставить. Ну, мы больше оставляем краевые, <каждому деду по пучку>... Плетешь с колосков как веночек и придешь, примеряешь на его могилочке... Как бородка она у него висит <на кресте> тогда. Прилетят птичечки и поклюют зернышки с этой бородки. Вроде как он попитался» [15].

В ряде станиц сходные обрядовые действия назывались «Спасу на бородку», «Христу на бородку».

6. **«Деду бороду смалить»:** ритуальное сожжение святочного мусора.

На Новый год (по старому стилю) в полночь выносили в сад из хаты мусор и сжигали его. «Это называется Деду бороду смалить» [16].

В некоторых станицах подобный ритуал назывался «Христу ножки греть».

7. **Страшный Дед:** пугало, страшилка для непослушных, капризных детей. «Пугали детей Страшным Дедом, – забрётё в сумку» [17].

Наличие культурных «текстов», в которых представлены оба персонажа в качестве явной оппозиционной пары, еще раз подтверждает правомерность объединения их характеристик в одной статье.

1. **«Пырывызты Дида – утопить Бабу»:** детская, по преимуществу мальчишеская игра – соревнование.

Участники игры по очереди бросали плоские камешки по воде таким образом, чтобы они прыгали. Чей камешек совершит больше подскоков/прыжков по поверхности воды, тот и победитель.

Если камешек прыгает по воде, – «пырывиз Дида». Если сразу же тонет, – «утопыв Бабу». В последнем случае дети иногда кричали, что теперь пойдет дождь [18].

Активное использование камней в метеомагии, обливание, купание бабы (ведьмы, колдуньи) в случае продолжительной засухи, не исключает того, что эта игра в прошлом могла носить ритуальный характер. Впрочем, о причастности к погоде этих персонажей свидетельствует и новогоднее гадание.

Под Новый год «считали дедов <тариков>. Надо было насчитать 12. Если двенадцатый оказывался лысым, то морозы скоро пройдут» [19].

2. **«Дид чи/или Баба?»:** детская игра-гадание.

Сорвав одуванчик, у одного из присутствующих спрашивали «Дид чи/или Баба?». Затем на одуванчик резко дули. Если облетел весь пух, – Дид («лысый-Дид»). Если оставалось хотя бы несколько пушинок, – Баба [20].

Несколько иной вариант игры был записан во время работы КФЭЭ-2006. В игре использовалось не соцветие, а стебель одуванчика. Его расслаивали на тонкие полоски и если они оставались прямыми, то это – Дед, а если скручивались, «кучерявились» – Баба [21].

Небезынтересно, что в кубанской традиции есть еще одна детская игра – гадание с одуванчиком, но уже о количестве будущих детей. На сорванный одуванчик несколько раз сильно дули, – сколько останется пушинок (зонтиков), столько и будет детей [22].

3. **Дед/Дид и Бабка:** крючок (Дед) и «пэгэлька» (Бабка) на косоворотке [23].

Сферы культуры и формы проявления лексемы **БАБА**.

В диалектном отношении однородна.

1. **Баба:**

– биосоциальное, обозначение представительниц женского пола в целом.

– биосоциальное, групповое имя замужних женщин.

«Колядовали девушки, замужние... и бабы там, усе» [24].

«Вот када покойник лижит, вот иво рукой бирут и давят эту шишку. (наросты на руке, которые якобы появляются у тех, кто перейдет дорогу похоронной процессии. – *Н.Б.*). А памагала или нет? ... Чиво толька ни придумают бабы» [25].

– обрядовая кукла примерно в человеческий рост.

На Масленицу «делали чучело, пугало... Бабу» [26].

2. Баба, Бабушка:

– термин родства, мать отца, мать матери;

– (**Бабушка, Бабуля, Бабуня**, и возможно, **Бабака**) [27];

– групповое имя женщины старшей возрастной группы (старух); обращение к матери отца, матери матери; женщинам самой старшей возрастной группы; женщинам не достигшим биологического возраста старух, но имеющим внуков.

– (**Бабушка**) мифологический персонаж, возможно – Баба-Яга.

Первый выпавший зуб бросают Бабушке, приговаривая: «Бабушка, на тебе железный зуб, а мне дай костяной» [28].

3. Бабка/Бабки:

– (**Бабка/Бабушка**) – женщина принимающая роды;

– (женщина, перевязывающая пуповину); (женщина, лечашая травами); женщина, которая лечит только «молитвами»; женщина, лечашая людей и коров: лекарственная трава, от болей в животе, «растет на горе» (на возвышенности) и имеет «четырёхгранные листья»; (цветок пастушьей сумки, использующийся и в народной медицине [29]); приспособление для отбивки косы: деревянный кол с металлическим угольником.

Бабки лечили в том числе «сухоты». Протапливали печь, делали «колобок» из теста. Ребенка свивали «свивальником», сажали на лопату и засовывали в печь. Бабка в это время читала молитвы/заговоры. «Колобок запекается и, значит, ана читает и в этот калабок уходит все». Этот колобок отдавали собаке [30].

Бабок, принимающих роды, почитали. приглашали на свадьбу, дарили им в первую очередь хлеб и платок.

Лечить коров, которых «сгубила ведьма», приглашала бабок. Бабки могли узнать кто ведьма, кто «сгубил корову». «Бабок почитали, ведьм – презирали. колдуний боялись, опасались» [31].

«У миня мама была бабушка, ана бабавала у нас. У миня бабушка бабувала. мамына мать. И я десять дитей влаймала, а типерича такая жизнь зашла..., я отказалась...» [32].

4. Бабушка-повитуха: женщина принимающая роды.

«Когда бабушка-повитуха умерла, ее все внучки (женщины, у которых она принимала роды, «ловила детей». – *Н.Б.*), перевязывали платками-пичальниками. цветастыми платками. Идем, и все ей на руке навязывали платков, пичальников. лентов. Всю бабушку обвязали» [33].

5. Пупоризна бабка: женщина, принимающая роды.

6. Бабавала: бабка-повитуха [34].

В целом вырисовывается следующая картина. Бабки/Бабушки – это те, кто принимал роды и лечил «молитвами» людей и коров. Те, кто использовал

лекарственные травы в кубанской традиции известны как знахарки. Женщины, портившие коров, считались ведьмами а обладавшие и другими деструктивными знаниями – колдуньями. Хотя четкая граница между ведьмами и колдуньями прослеживается далеко не всегда.

«Ведьма – ана абыкновенная, ведьма – просто баба и всё... В церкви (на Пасху. – *Н.Б.*) за замок возьмется – это значит ведьма» [35].

7. **Баба/Бабка с косой:** Смерть.

«Раньше детей пугали Смертью. Говорили, что... пришла Баба с косой» [36].

8. **Тесна<я> Баба:** детская игра (судя по всему зимняя. – *Н.Б.*).

Дети вплотную, тесно, садились на лавку и старались вытолкнуть друг друга [37].

В полном виде эту игру за все время работы КФЭЭ (1975–2006 гг.), зафиксировать не удалось. Однако воспоминания о ней под названием «Кисна Баба» встречалось в некоторых бывших черноморских (украинско-запорожских) станциях.

9. **Баба-Куца, Баба-Кыца/Куца Баба, Кыца Баба:** детская игра.

«Становили одного столбом, завязывали глаза, прятались и кричали: «Кыц, кыц, кыц!». Кто пайманция, тот есть Баба-Кыца» [38].

Однако есть и другие, более ранние записи, судя по всему мальчишеской зимней игры. Перед её началом определяли, кто будет Бабой Кыцей. Один из участников помечал сажей из печи один палец на руке и сжимал пальцы в кулак. Участники поочередно открывали пальцы и тот, кто разжимал меченный палец, становился Бабой Кыцей. Ему завязывали глаза, поворачивали несколько раз вокруг своей оси, а затем происходил диалог:

– Баба Кыца (Куца), на чем стоишь?! – На Камни./– Шо пьеш (продаеш)?! – Квас./– Ловы муж/девок, та ны нас!

Если Баби-Кыци удавалось к кому-нибудь прикоснуться, тот сменял ее, и всё начиналось с начала [39].

10. **Баба-каша:** детская игра, заключающаяся в приготовлении «каши» из смоченной, в т. ч. мочой, дорожной пыли.

«А какие у них (у детей. – *Н.Б.*) игрушки. Возьмутъ, у песок нассуть и бабу-кашу варють... Какие тагда игрушки были?!» [40].

11. **Баба-Яга:** мифологический и сказочный персонаж, имевший ритуально-обрядовое значение и использовавшийся и как пугало, страшилка для детей.

Первый выпавший зуб обычно адресовали «мышке», но могли и Бабушке или Баб-Яге. «Первый зуб <отдавали> Баб-Яге или Домовому» [41].

И, наконец, третий блок лексем, связанных с данной оппозицией, можно охарактеризовать как «перевертыши».

Независимо от своей исходной «мужской» или «женской» принадлежности, в том числе это касается заимствований, они применяются для обозначения представителей противоположного пола и лиц, выполняющих медиативные функции.

1. **Бабай:** – (мифологический персонаж), существо наподобие домового, которым пугают детей; старый одинокий человек; молчаливый, замкнутый человек [42]; разиня; старый холостяк; старый колдун [43].

Следует отметить, что за все время работы КФЭЭ такой столь разнообразной характеристики данного персонажа мы не фиксировали. Единственно устойчивым, по нашим материалам, является то, что это пугало, страшилка для детей.

2. «Баба», («бабский холуй»): слабохарактерный, безвольный мужчина. угодливый из-за отсутствия «мужских качеств» бабе (женщине). выполняющий женскую работу.

3. Диданя: женщина, принимающая роды. То же, что и бабка, бабка-повитуха. пупоризна бабка. [44].

В ходе наших экспедиций этот термин не выявлен ни разу.

Есть и другие лексемы, которые, скорее всего, производны от Дед/Дид или Баба: *Бобышечки/Бабышечки*: «Лучший помин – спеченное, горячее... бобышечки/бабышечки...»; *балабушки* – печеное блюдо, своеобразные рулеты с зажаркой, чесноком или без него; и др.

Однако их корневая неопределенность пока не позволяет включать эти и другие номинации в подобного рода публикации.

Таким образом, концепт ДЕД/ДИД -- БАБА в виде скрытой или явной оппозиционной пары представлен в самых различных сферах культуры и быта восточнославянского населения Кубани: в социальной, соционормативной культуре (половозрастной маркер, система родства, статусные отношения), в материальной культуре и занятиях (элементы одежды, жилища, пищи, занятий: хлеборобство, врачевание и т. п.); в духовной, в т. ч. ритуально-мифологической сфере (обрядовые, мифические, игровые персонажи, обрядовые действия и т. п.).

Данная пара, как и положено концепту, имеет и разнообразные формы манифестации: языковые (групповые имена, обращения, обозначения, и т. д.), предметные, в т. ч. материальные объекты естественного происхождения (лекарственные травы, камень, крючок-петелька, сноп, блюда и т. д.), игровые, обрядовые, мифо-поэтические/образные (Баба-Яга, Бабай, Куца/Кыця-Баба, и др.).

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Бондарь Н.И. Угол/«вугол», «глухой угол», «куток»: лексика и представления. // *Palaeoslavica*. XII/2004. NO2. Cambridge-Massachusetts. С.325–335; Он же. Хлеб/Хлеб: пища и символ. // *Живая Старина*. 2006. №3. С.37–39; Он же. Осина. // *Очерки традиционной культуры казачеств России*. Т. 2. Москва-Краснодар. 2005. С.79–87; Он же. Кукушка. (Материалы к этнокультурному словарю Кубани). // *Освоение Кубани казачеством: вопросы истории и культуры*. Краснодар, 2002. С.298–331; и др.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997. С.40–45.
3. Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н.И. Толстого. Т.1. М., 1995; Т.2. М., 1999; Т.3. М., 2004.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Том первый. А–З. М., 1994. С. 32–34, 425, 436.
5. Славянские древности. Т.1. М., 1995. С.122–127; Т.2. М., 1999. С.41–45.

6. Основу статьи составляют полевые материалы ежегодной Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции.
7. ПМ КФЭЭ-2006. А/К№3506. Республика Адыгея, Гиагинский район, станица Малес – ст.) Дондуковская. Информатор: А. В. Люлюков (1919 года рождения).
8. ПМ КФЭЭ-2006. А/К№3506. Ст. Дондуковская. Инф.: А. В. Люлюков (1919 г. р.).
9. ПМ КФЭЭ-2001. А/К№2333. Краснодарский край (в последующем, отсутствие в сноске названия республики, края указывает на то, что речь идет о Краснодарском крае. – *Н.Б.*), Каневской р-н, ст. Челбасская. Инф.: Р. С. Давиденко (1922 г. р.).
10. Борисова О.Г. Кубанские говоры. Краснодар. 2005. С.87.
11. Ткаченко П. Кубанский говор. Опыт авторского словаря. М., 1998. С.85.
12. ПМ КФЭЭ-2005. А/К№3264. Новоокровский р-н, ст. Ильинская. Инф.: О. А. Малахина (1925 г. р.).
13. Ткаченко П. Кубанский говор. М., 1998. С.85.
14. Там же.
15. ПМ КФЭЭ-2002. А/К №2817. Гульевичский р-н, х. Новокрасный. Инф.: Д. С. Писицкая (1931 г. р.).
16. ПМ КФЭЭ-1998. А/К №1592. Карачаево-Черкесская Республика, Зеленчукский р-н, ст. Сторожевая. Инф.: К. С. Хворостянова (1918 г. р.).
17. ПМ КФЭЭ-1985. А/К № 3671. Лабинский р-н, ст. Ахметовская. Инф.: Н. Т. Романенко (1900 г. р.).
18. ПМ автора, 2005. Павловский р-н, ст. Старолеушковская. Инф.: А. И. Бондарь (1954 г. р.).
19. Бондарь Н.И. Календарные обряды и праздники кубанского казачества. Краснодар, 2003. С.79.
20. ПМ автора, 2005. Павловский р-н, ст. Старолеушковская. Инф.: А. И. Бондарь (1954 г. р.).
21. ПМ КФЭЭ-2006. А/К№3649. Мостовской р-н, ст. Губская. Инф.: А. И. Боловникова (1940 г. р.), З. А. Беседина (1940 г. р.), Г. С. Золотарёва (1943 г. р.).
22. ПМ КФЭЭ-2004. А/К№3063. Красноармейский р-н, ст. Староджерелиевская. Инф.: Н. И. Велесевич (1940 г. р.).
23. ПМ КФЭЭ-1994. А/К№562. Старомланской р-н, х. Жёлтые Копани. Инф.: М. В. Ныдык (1923 г. р.).
24. ПМ КФЭЭ-87. А/К№149 (VI). Усть-Лабинский р-н, ст. Воронежская.
25. ПМ КФЭЭ-1985. А/К№24. Лабинский р-н, ст. Ахметовская. Инф.: Н. Т. Романько (1900 г. р.).
26. ПМ КФЭЭ-2006. А/К№3614. Мостовской р-н, ст. Переправная. Инф.: А. К. Разинькова (1930 г. р.). В целом сведения по Масленице требуют уточнения и перепроверки.
27. Борисова О.Г. Кубанские говоры. С.49, 50.
28. ПМ КФЭЭ-2006. А/К№3671. Мостовской р-н, ст. Хамкетинская. Инф.: О. И. Карпан/Корпина (1916 г. р.).
29. Комментарий, помещённый в скобках, требует проверки и уточнения.

30. ПМ КФЭЭ-85. А/К №3. Лабинский р-н, ст. Зассовская. Инф.: Т. А. Харламова (1913 г. р.); А/К №1. Инф.: А. П. Чуйкова.
31. ПМ КФЭЭ-1984. Усть-Лабинский р-н, ст. Некрасовская. Инф.: Н. Д. Чепурнина (1927 г. р.).
32. ПМ КФЭЭ-1985. А/К №24. Лабинский р-н, ст. Ахметовская. Инф.: Л. И. Алферова.
33. ПМ КФЭЭ-1985. А/К №3. Лабинский р-н, ст. Зассовская. Инф.: Т. А. Харламова.
34. Ткаченко П. Кубанский говор. С.55.
35. ПМ КФЭЭ-85. А/К №1. Лабинский р-н, ст. Зассовская. Инф.: А. П. Чуйкова (1913 г. р.).
36. ПМ КФЭЭ-84. Крымский район, ст. Гладковская. Инф.: Е. М. Свечник (1910 г. р.), А. Ф. Чупрына (1922 г. р.), Р. В. Корниенко (1925 г. р.), и др.
37. Борисова О.Г. Кубанские говоры. С.49.
38. Там же.
39. ПМ КФЭЭ-1975–1981 гг. Павловский р-н, ст. Старолеушковская. Т.1. С.42. Инф.: У. Я. Оноприенко/Бардик (1893 г. р.).
40. ПМ КФЭЭ-1985. А/К №2. Лабинский р-н, ст. Зассовская. Инф.: А. П. Чуйкова.
41. ПМ КФЭЭ-2006. А/К №3562. Гиагинский р-н ст. Келермесская. Инф.: И. А. Барышева (1922 г. р.).
42. Борисова О.Г. Кубанские говоры. С.49.
43. Ткаченко П. Кубанский говор. С.55.
44. Там же. С.85.

© 2007 г. П. В. Николаева

ПРАЗДНИЧНАЯ КУЛЬТУРА В КАЛЕНДАРНЫХ ОБРЯДАХ И ОБЫЧАЯХ КУБАНСКИХ КАЗАКОВ

Праздник является важнейшей составляющей и постоянным элементом традиционной культуры, одной из основных форм коллективного поведения людей. Своими корнями традиционная праздничная культура уходит в древнюю мифологию, которая являлась источником мотивов и сюжетов отмечаемых праздников. Начиная с ритуалов каменного века, праздник прошёл ряд эволюционных ступеней, среди которых античные олимпиады и древнеримские сатурналии, средневековые мистерии и карнавалы, придворные ассамблеи и триумфы, парады времен СССР и современные фестивали. Разнообразие форм праздничной культуры и плюрализм культур вообще даёт возможность проведения сравнительного анализа с целью выявления особенностей каждой из

них. Так, нам представляется возможным проанализировать современное состояние традиционной праздничной культуры Кубани. Этот вопрос автор хотел бы раскрыть, иллюстрируя собственными исследованиями, проведёнными в Темрюкском районе в составе Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции и примерами из трудов Н. И. Бондаря, опубликованных в книге «Календарные праздники и обряды кубанского казачества».

Первой особенностью традиционной праздничной культуры, которую необходимо отметить, является её консервативность, сохранение её древнейших черт. В дохристианские времена на Руси отмечались языческие праздники, связанные с культом обожествляемых сил природы, а также с элементами значительно более древних культов -- тотемизма, анимизма, магии. Одной из первых в дохристианском празднике была функция «поддержания порядка во вселенной, путем моделирования и проигрывания ситуации, связанной с трансформацией хаоса в космос» [1, с.14]. Для реализации этой функции возвращение к состоянию хаоса было необходимо, как полагали празднующие, так как хаос, по их мнению, обладал энергией, необходимой для создания космоса. «Необходимое состояние хаоса в праздничных ритуалах достигалось с помощью оргий, упразднения действующих в обычное время разнообразных табу и запретов» [1, с.14]. В обряде присутствовали элементы ряженья, театрализации и т.п. В исследованиях М.М. Бахтина можно найти подтверждения существования этой функции уже в средневековом карнавале христианской Европы. Он по отношению к европейской средневековой культуре выделяет понятие «двумирность» [2, с.10], без учёта которого невозможно понять сознание средневекового человека и последующего развития европейской культуры. Это понятие обозначает, что человеческое бытие в средние века осуществлялось как бы в двух ценностных системах, двух мирах. Один мир – мир официальных церковных и феодально-государственных церемониалов, социальных границ с их жесткими правилами. Другой мир – мир карнавала и смеха, в котором стерты все социальные и нравственные рамки.

В ходе естественного исторического процесса вместе с изменением в системе социокультурных ценностей менялись формы и функции праздника. Постепенно ритуалы и обряды теряли свою первостепенную значимость, уступая место другим ценностным основам общества. Но, как показывают исследовательские материалы, в традиционной культуре сохранилась первоначальная функция праздника. Она, конечно, видоизменилась, утратив сюжетные мифологические основы древних культов. Но в традиционном сознании остались универсальные архетипы, к которым относятся хаос, космос, творение и т.д. Таким образом, необходимость точного соблюдения не только календарных обрядов, но и их праздничной компоненты была обусловлена потребностью в сохранении существующего порядка, космоса в повседневном жизненном укладе. Другими словами, цель праздника – обращение к хаосу во время праздника ради обеспечения порядка в обыденной жизни. Об этом свидетельствуют и последние исследования, проведенные на Кубани на предмет изучения современного состояния традиционной культуры.

Мы находим в ней примеры отмены во время праздника социальной иерархии в обществе, упразднения на время проведения праздника некоторых запретов, налагаемых культурой. «Время святок – это и время «узаконенных» бесчинств молодежи», – подчеркивает Н. И. Бондарь [3, с.35]. Информаторы в исследованных нами станицах Темрюкского района свидетельствовали, что во время обрядов шедования, колядования, в которых участвовали преимущественно только женщины, девушки, девочки, следом за ними могли ходить и парни, которые ради шутки могли снять калитку или ворота и занести их на край станицы. Н. И. Бондарь пишет об этом: «Поступали так далеко не с каждым. Здесь были «свои счёты»: или в этой семье жила «гулящая девка», или наоборот, «очень строгая»... Так могли поступить и в том случае, если родители были «слишком строгие», то есть не отпускали «уже взрослую» дочь на молодежные гуляния» [3, с.35]. Ярким примером стирания социальных различий могут служить кулачные бои, устраиваемые во время праздников, также подробно описанные Н. И. Бондарем. В них принимали участие почти все представители мужского пола, «начиная с 6–7-летнего возраста и кончая седобородыми стариками». «Иногда не выдерживала и местная администрация: атаман, члены станичного правления вступали в бой на стороне жителей своего края. Однако чины и должности здесь не помогали» [3, с.82].

Приведенные выше примеры говорят и о другой черте календарных обрядов и обычаев кубанских казаков – об их карнавальной. Темы карнавальной смеховой культуры касались в своих исследованиях многие ученые, среди которых М. М. Бахтин, Д. С. Лихачёв, В. Колязин, А. С. Ляшок и другие. Культуролог А. С. Ляшок, обобщая проведённые исследования, пишет, что карнавал рассматривают как свободу от нравственно-эстетических и иного рода запретов, налагаемых на человека культурой. Но карнавал, помимо сохранения старинных функций праздника, обладает ещё одной отличительной чертой – смеховой культурой. Д. С. Лихачёв, изучая древнерусский смех, выделил в нем основные характерные черты, «его направленность на наиболее чувствительные стороны человеческого бытия. Этот смех чаще, чем в новое время, обращен против самой личности смеющегося и против всего того, что считается святым, благочестивым, почетным» [4, с.449]. Он настаивает, что пародии древнерусской смеховой культуры имеют своей целью не высмеивание чего-либо, а выворачивание наизнанку самого мира, создавая некую «небыль», «антимир». Д. С. Лихачёв увидел воплощение этого «мира наизнанку» в произведениях средневековой русской литературы, в чертах культуры того времени, среди которых в частности подчеркивал переодевание и выворачивание наизнанку одежды.[4, с.455].

Сохранение традиций карнавальной смеховой культуры в традиционной культуре Кубани, по нашему мнению, очевидно. Яркое проявление этих традиций в первую очередь можно наблюдать в обрядах «хождения с Мыланкой» и «вождения Козы». Первый, – «Мыланка» – одна из разновидностей шедровок, исполнялся женщинами 13 января вечером. В некоторых станицах Темрюкского района могли ходить с Мыланкой и парни, что несвойственно для кубанской традиции. Характерными чертами «Мыланки» описываемого района также являются следующие. Мыланкой «выбирали таку молоденьку, худеньку» [5]

девушку. Ее одежда должна была быть нарядно вышитой, также ее украшали цветами, лентами. На голову надевали венок. «Як Украину бачтэ, так и мы украшали Мыланку» [5]. В станице Ахтанизовской информаторы подробно рассказывали, что Мыланка должна держать в руках гусиное перышко, перевязанное красной ленточкой, железную тарелку и ложку, также перевязанные ленточкой. Мыланку мог сопровождать еще один ряженный персонаж – Василь, одетый в украинский костюм: рубаха на выпуск, фуражка с цветком, красный пояс, черные шаровары и сапоги. Этот персонаж не обязателен, но если он присутствовал, то его мог изображать парень, а часто – переодетая девушка.

Подобно колядкам, обрядовые песни, связанные с вождением Мыланки, делились на детские и взрослые. Во время исполнения этих песен, Мыланка должна была инсценировать их сюжет. Например, на слова «Наша Мыланка нэ рабоча», она заметала перышком пол, имитируя уборку, а на слова «Тильки дывыгтэ, дэ шо вкрасты», она должна была что-нибудь незаметно взять и т.п.

Одна из наших информаторов М. С. Черненко рассказывала об игровых моментах, характеризующих атмосферу выполнения этого обряда: «Вот ведем мы Мыланку, а хлопцы засядут, да потом нас пугают, гонются за нами. Догналы, схватили Мыланку, винок обирвали. Но из ридко було, дурачились оны» [5, АК-3113].

«Вождение Козы» в Темрюкском районе, как принято на всей Кубани, – обряд, исполняемый мужчинами утром Нового года. Этот обряд также сопровождался специальными текстами. Роль козы исполнял мужчина, которого рядили особым образом: кожух, вывернутый на изнанку, маска из дерева и рога. Остальные участники обряда тоже рядились: мазали черным брови, красной краской щеки. По свидетельству информаторов, Козу часто не пускали в дом, объясняя это тем, что она «все хватает, ворует». Людям, которые не пускали Козу, могли «робыть всяку шкоду» [5]. Снимали калитку, забирали что-нибудь во дворе и т.п. Все информаторы говорили о том, что Коза «дуже шкодлива, вредна була» [5]. В ст. Ахтанизовской бытует даже такая поговорка: «хочешь с соседом поругаться – займай козу» [5, АК-3141]. Подытоживая вышесказанное, отметим, что функцию смеха в традиционной культуре можно сформулировать, опираясь на её определение, данное Д. С. Лихачёвым: «обнажать, обнаруживать правду, раздевать реальность от пороков этикета, церемониальности, искусственного неравенства» [4, с. 455].

Таким образом, изучив традиционные календарные праздники Кубани, рассмотренные в данной статье, мы обнаруживаем следующую особенность традиционной праздничной культуры нашего времени. Она включает в себя наряду с функциями, приобретенными в результате социокультурного развития общества, и те функции, которые обусловили появление праздника как формы культуры тысячи лет назад. Эти старинные функции сильно видоизменились, меняли сюжетную основу, но сохранили основной смысл – веру в то, что обеспечение существующего порядка и уклада жизни невозможно без строгого соблюдения праздничных традиций, в том числе праздничного хаоса, смеха, специальной атрибутики и т.д. Причиной и в то же время следствием такой

устойчивости традиций является консервативность, присущая традиционной культуре в целом.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Ляшок А.С. Карнавал как форма праздничной культуры: философско-культурологический анализ: Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологи. - Краснодар: КГУКИ, 2004. - 151 с.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М., 1990. - 543 с.
3. Бондарь Н.И. Календарные праздники и обряды кубанского казачества. - Краснодар, 2004. - 264 с.
4. Лихачев Д.С. Древнерусский смех // М. М. Бахтин: pro et contra. Т.1. - СПб., 2001. - 552 с.
5. Этнографические и фольклорные материалы Краевой фольклорно-этнографической экспедиции 2004 г. в станицы Вышестеблиевская, Ахтановская, Запорожская Темрюкского района Краснодарского края: АК-3113, АК-3114, АК-3121, АК-3141, АК-3148, АК-3149, АК-3150, АК-3176.
Информанты: М.С.Черненко, Е.В. Собко, К.И. Жадан, Л.Я. Обабко, В.В. Обабко, В.В. Селивра, Г.Ф. Литвинова, Н.С. Чуб, Н.И. Шрам, О.Н. Чумак, А.П. Рыбальченко.
Исследователи: С.А. Жиганова, В.П. Пашенко, П.В. Полева.
Материалы хранятся в архиве Научно-исследовательского центра по традиционной культуре Кубани ГНТУ «Кубанский казачий хор».

© 2007 г. С. А. Жиганова

ЧЕРНОМОРСКИЙ КОМПЛЕКС СВАДЕБНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ КУБАНСКИХ КАЗАКОВ: ОСОБЕННОСТИ РИТМИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

На территории Кубани существуют два субрегиональных комплекса обрядовых напевов [1]. В контексте восточнославянской типологии они оба являются структурными компонентами свадьбы-весилле [2], представляют собой результат динамики тех ее версий (украинских и южнорусских), которые были положены в основу региональной жанровой системы на первых этапах заселения Кубани. Поскольку происхождение и локализация комплексов на кубанской карте определено связана с областями расселения Черноморского и Линейного казачьих войск, есть смысл номинировать эти типы с сохранением территориальной терминологии: **черноморский** и **линейный** комплекс музыкальных текстов свадебного обряда. С учетом обстоятельств истории кубанского казачества, распространение комплексов музыкальных текстов в XIX

веке, особенно во второй его половине, произошло и на территории левобережья Кубани. Так, черноморский комплекс, некоторые принципы организации которого будут охарактеризованы в данной статье, характерен для станиц западной его части: Северского, Крымского, Абинского, Анапского районов, активно его присутствие на территории рубежных в культурном отношении Белореченского и Горячключевского районов.

В процессе развития кубанской фольклорной традиции свадебные напевы черноморского и линейного комплексов вступили в культурное взаимодействие. Одним из наиболее интересных результатов развития свадебной традиции явились факты интеграции субрегиональных типов. В то же время следует констатировать, что свадебные песни менее значительно, нежели музыкальные тексты других жанров (календарные, лирические), «сблизились» друг с другом. Музыка кубанских свадебных обрядов также следует расценить как дифференцирующий региональную культуру компонент в контексте различных видов кодирования свадебного содержания (акционального, персонажного, предметного, и т.д.) [3].

Черноморская свадебная музыкальная традиция была сформирована на Кубани представителями украинского этноса: казаками, ранее проживавшими на территории Украины (Запорожье, Крым) и крестьянами-переселенцами из украинских губерний (Запорожской, Полтавской, Харьковской, Киевской, Черниговской и др.). Исследователи отмечают ровность этнического состава переселенцев [4], обосновавшихся в 90-х годах XVIII века на сравнительно большой территории северо-западной части кубанского правобережья. Это, безусловно, повлияло на характер традиционной культуры черноморских казаков, в частности, музыкальной культуры, которая является очень цельной, а в художественном отношении яркой, *богатой* (соответственно терминологии кубанских казаков). Такое впечатление оставляет и восприятие музыкального языка черноморских свадебных песен: они исполняются носителями традиции преимущественно в медленном или среднем темпе, имеют развитые формы многоголосия «гармонического» типа, в котором велико значение чередования терцовых и трезвучных комплексов, красочную мелодику с активной ролью внутрислоговых распевов. Анализ музыкальных структур свадебных текстов и форм их участия в кодировании обрядового содержания показывает, что традиция во многих отношениях организована однородно и принципы координации ее системных компонентов достаточно просты. Сформулируем основные принципы организации данной музыкально-фольклорной системы.

— О целостности и однородности черноморской свадебной традиции в первую очередь свидетельствует ее жанровый состав. Корпус музыкально-поэтических текстов включает два жанра: песни и *привески*, исполнению которых в данной традиции также свойственна песенная манера. Количество плачей, зафиксированных в исследуемой коллекции, предельно мало, нестабильность форм и речевая манера исполнения не дают возможность расценивать их как единицу жанровой системы черноморской свадьбы.

— Оппозиция песен и *привесок* имеет довольно существенную роль, осознается исполнителями и, как показывает анализ, имеет отношение к

распределению функциональной и смысловой нагрузки в корпусе музыкально-поэтических текстов.

— Основным механизмом функциональной дифференциации напевов связан с областью их ритмики, однако не все компоненты ритмического склада свадебных напевов являются релевантными. Одни из них дифференцируют тексты, другие сближают их между собой.

— Ведущие принципы организации текстов на звуковысотном уровне характерны для всего их корпуса и определяют лицо традиции в целом.

— Несмотря на то, что связь между напевами различных структурных групп и содержательной линией обряда в целом прослеживается, тонкая функциональная нюансировка мало свойственна данной культуре, в большей степени для нее характерно закрепление определенной роли за блоком структур, полифункциональность отдельных форм, напевов.

Отметим качества ритмической организации напевов черноморского комплекса, проявляющие связь с их функциональной дифференциацией. Зафиксировано сравнительно небольшое количество ритмических структур обрядовых свадебных напевов, которые могут интерпретироваться как основные (Табл. 1). Имеются также ритмические формы, зафиксированные единично и не подтвердившие своей характерности в контексте традиции [5].

Неоднородно в количественном отношении соотносятся и формы, включенные в таблицу 1. Степень присутствия ямбических версий слоговых музыкально-ритмических форм (Табл. 1, №№ 2, 4, 6, 8) как в смысле культурной географии, так и в обрядовой схеме во много раз ниже, чем форм, основанных на двоицидном счислении ритма. В силу их меньшей характерности для черноморского комплекса в целом мы будем рассматривать их совокупно с основной ритмической формой. Таким образом, ведущими ритмическими структурами черноморского комплекса свадебных музыкальных текстов являются №№ 1, 3, 5, 7 (Таблица 1).

Практически все обрядовые напевы в свадебной традиции черноморских стран **политекстовые**, причем степень их поэтической «нагрузки» может быть очень велика: в отдельных случаях число композиций, поющих на один напев, достигает нескольких десятков. Своеобразный «рекордсмен» в смысле координации с поэтическими текстами — напев тирадной формы, опирающийся на шестисложный одноэлементный цезурированный стих, склонный к расширению до 9–10 слогов (См. Табл. 1, №1):

а) Свашка-ныльпаташка,

Шшшшк ны льтыла,

Дружок ны дарыла

А одну зтыла,

Та й ту сама зы...

б) Чого, сваты, та й найхалы?(2)

Чи по горох, чи по чечевыцю,

Чи по горох, чи по чечевыцю,

Чи по ридну сэстры...?

В большинстве южнорусских культур он является напевом дразнилок, исполняющихся при выкупе невесты, а в данной же традиции его директория гораздо шире, что будет отражено в ходе дальнейшего анализа. Отметим

здесь, что проявляется это, в том числе, в количественном отношении. Корпус поэтических текстов, который координируется с этим напевом в целом ряде населенных пунктов кубанской Черномории доходит до тридцати и более единиц [6]. Подобную же политекстовую «активность» имеет в некоторых станицах напев с ритмической формулой стиха 5+3 (Табл. 1, №3). В наименьшей степени явление политекстовости свойственно напеву с ритмической формой 4+4+5. В подавляющем большинстве станиц и хуторов он маркирует специальную ситуацию сиротства невесты, с ним связан лишь один поэтический сюжет – *Ой, ходила Галичка по крутий гори*. Однако же, существуют населенные пункты, в которых координация данной структуры происходит не только с сиротской, но и с другими прощальными сюжетами [7].

Характер организации ритмических структур имеет непосредственное отношение к дифференциации черноморского комплекса музыкально-поэтических текстов. Релевантным признаком здесь является форма музыкально-поэтических текстов. Сппозиционный рубеж проходит между припевками **тирадной** формы, составляющими базисную часть черноморского комплекса, и песнями **строфической** формы: объемным развернутым композициям в традиции противопоставлены миниатюры. Явление народно-терминологического деления свадебных музыкальных текстов отмечается и другими исследователями народной музыки Южной России [8].

Таким образом, напевы двух ритмических форм (со стихом 4+6 и 4+4+5) логично объединяются в первую функциональную группу напевов, а вторую группу образуют тирадные композиции со стихом 6_9 и 5_7+3_4 .

Роль напевов первой группы «читается» достаточно ясно: строфические структуры связаны с инициационной линией свадьбы, а именно – выполняют прощальную функцию. Песни подобного сложения звучат преимущественно в исполнении дружек в доме невесты и являются компонентом сепарационных ритуалов: одевания невесты, включая маркирование сиротства, сидения на посаде (*Звела собі Оличка виночок; Кудя, дитя, собиращяся, Ой, жаль мни хорошого двору* и др.). Возможны их дополнительные исполнения во время застолий в доме жениха, а также на подготовительных этапах (выпечки обрядового хлеба, приглашения дружек и гостей).

Напевы, координирующиеся со стихом 6_9 и 5_7+3_4 , и составляющие вторую группу в ракурсе анализа функциональной нагрузки структур, связаны с целой группой функций, во-вторых, участие обеих форм в ритуалах разных населенных пунктов кубанской Черномории может быть различным. В обрядах большинства черноморских станиц они «соседствуют» в схеме обрядовых этапов, исполняются в связи с одними и теми же ритуалами, в других случаях контраст между функционированием той и другой формы более значителен.

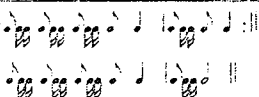
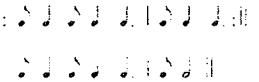

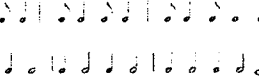
Функциональную нагрузку напевов второй группы, по сравнению с первой, определить несколько сложнее. Затруднение создает множественное присутствие этих структур в обряде. Очевидно, что сегменты обрядовой схемы, в которых присутствие напевов данного склада является обязательным, организующим происходящее, реализуют линию контакта родовых коллективов. Таковыми являются ритуалы встречи свадебного поезда, выкупа ворот, стола, косы невесты, места жениху за свадебным столом, пришивания цветка на шапку жениху, ухода дружек из-за стола и отъезда свадебного поезда из дома невесты.

Совокупное действие принципов политекстовости и повторности исполнения свадебных песен, а также небольшой временной объем композиций тирадной формы создают мощную базу для действия крайне существенной особенности функционирования музыкальных форм в этой культуре. Ей является исполнение свадебных композиций блоками; главным при этом является не актуализация в обрядовой схеме того или иного сюжета, а заполнение некоего отрезка времени музыкой, имеющей определенный тип организации [9]. Такие блоки представляют собой череду композиций, исполняющихся на политекстовой напев (в некоторых случаях в блок возможно точечное «вкрапление» другой ритмической структуры), при этом сюжеты внутри блока могут повторяться.

«Скрепление» свадебных обрядовых текстов в блоки явление не редкое, а вполне традиционное для любой свадебной традиции восточных славян. Однако, в большинстве известных нам свадебных традиций оно характерно только для некоторых форм, обусловлено их специальной функцией – например, дразнилок и корилок во время выкупа. По отношению же к данной же музыкальной культуре вполне можно говорить о его господстве.

Учет политекстовости и повторности исполнения, характерный для напевов некоторых форм в черноморской свадьбе важен для понимания функциональной нагрузки напевов в обряде. В данном случае, по нашему мнению, это явление снижает степень конкретности относительно роли каждой обрядовой структуры, способствует пониманию ее как кодирующей свадебную ситуацию вообще. Интересны факты осознания носителями традиции этой особенности, что отражено в исполнительской терминологии: черноморские казачки, рассказывая о пении на свадьбе, часто используют выражения *спивать на възильни голос*, *спивать высильни*.

Таблица 1. Ритмические формы напевов черноморского комплекса

Формула стиха	Форма поэтического текста	СМРФ
1) 6 ₉	КЕ= (а) : б: ...п, тирадная ..	
2) 6	КЕ= (а) : б: ...п, тирадная	
3) 5 ₈ +3 ₁	КЕ= : А: ...N, тирадная	
4) 5 + 3	КЕ= : А: ...N, тирадная	
5) 4+6	КЕ=ААВ строфическая	
6) 4+6	КЕ=ААВ строфическая	
7) 4+4+5	КЕ=АВ строфическая	
8) 4+4+5	КЕ=АВ строфическая	

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Работа основана на полевых материалах Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции (ПМ КФЭЭ) научно-исследовательского центра традиционной культуры Кубани Государственного научно-творческого учреждения «Кубанский казачий хор» (науч. рук. проф. Н. И. Бондарь).

2. Термин, принятый в типологии восточнославянского свадебного обряда применительно к западно- и южнорусскому типу свадьбы: *Ефименкова Б.Б.* Восточнославянская свадьба и ее музыкальное наполнение: введение в проблематику. Рукопись, архив ПНИЛ по изучению традиционных музыкальных культур РАМ им. Гнесиных.

3. О кодирующих системах свадебного обряд см.: *Байбурин А.К.* Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб., 1993. 238 с.; *Гура А.В.* Соотношение и взаимодействие акционального и вербального кодов свадебного обрядов // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. [Вып. 10]. - М., 2006. С. 268–280; *Ефименкова Б.Б.* Свадебные песни и причитания как один из кодов ритуала // Фольклор: проблемы сохранения, изучения, пропаганды. М., 1988. С. 152–154; *Левинтон Г.А.* Понятие «кода» в исследовании обряда // Фольклор: проблемы сохранения, изучения, пропаганды. М., 1988. С. 137; *Толстая С.М.* О семантическом единстве обряда // Фольклор: проблемы сохранения, изучения, пропаганды. М., 1988. С. 146–148; и др.

4. *Шербина, Ф.А.* История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Краснодар. 1992. С. 35.

5. Подобные ритмические структуры включены в исследование Н. А. Супрун-Яремко: *Супрун-Яремко Н.А.* Українці Кубані та їхні пісні. - Київ, 2005. - 770 с.

6. Например, Васюринская Динского – 32, Бриньковская Приморско-Ахтарского– 23, Шукуринская Кушевского – 23.

7. Например: *Да заиржалы коньченъкы в эзэном вивси:* ПМ КФЭЭ, 2003, ст. Атаманская Павловского района, к/к 2963; *Чи мы жи тоби, ой, Ниночка, ты казалы* ПМ КФЭЭ, 1990, ст. Ольгинская Приморско-Ахтарского района. СД 900ЛБГ80-28.

8. *Рудиченко Т.С.* Припевки-тирады в донской свадьбе (к изучению универсалий фольклора) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 г. Дикаревские чтения (12). - Краснодар, 2006. С. 220; Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа. Дикаревские чтения (10). – Краснодар. 2004. С. 220–230.

9. Подобное явление относительно колыбельных песен В. Я. Пропп называл «цепляемостью» текстов: *Пропп В.Я.* Жанровый состав русского фольклора // Русская литература. 1964. №4.

Условные сокращения

СМРФ – слоговая музыкально-ритмическая форма. Модель, координирующая ритмику стиха и напева; единица СМРФ – слоговое время.

КЕ – композиционная единица. Мера поэтического текста фольклорного текста, в котором его ритмическая структура получает полное развертывание.

а – слоговая группа, малая ритмическая единица поэтического текста.

А – стих, большая ритмическая единица поэтического текста, ритмический период.

6₉; 4+4+6 – формула стиха; цифры обозначают слоговой объем малых ритмических единиц.

© 2007 г. Е. О. Кубякин

БЫЛ ЛИ ГЕНОЦИД УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА КУБАНИ В 1930-Е ГОДЫ?

Сегодня, когда для исследователей стали доступны документы, раскрывающие страшную правду преступлений, совершённых в «сталинский период», происходит переоценка и анализ многих событий. И зачастую это подается в весьма специфической форме. Остановимся на одной из них, ныне широко обсуждаемой теме голода (или, как его еще обозначают, – голодомора) на Украине и Северо-Западном Кавказе 1932–1933 гг. Обращение к этой теме актуально и потому, что в последнее время Украина на международной арене активно проводит линию на признание событий 1932–1933 гг. геноцидом украинского народа.

Так газета «Новый регион» от 28.09.2006 г. писала: «Украина будет продолжать настаивать на том, чтобы Организация объединенных наций приняла резолюцию, которая будет квалифицировать голодомор 1932–1933 годов как геноцид украинского народа. Об этом на пресс-конференции в Киеве заявил глава МИД Украины Борис Тарасюк» [1]. При этом министр подчеркнул, что украинская сторона ожидает, что Россия будет противодействовать принятию такого решения о голодоморе: «Следует ожидать, что некоторые делегации будут против, учитывая опыт прошлых лет», – констатировал Тарасюк [2]. Действительно, Россия выступает против термина «геноцид», российский президент В. В. Путин признал голодомор национальной трагедией украинского народа, однако сделал акцент на том, что от голода пострадали и в других частях СССР.

Понятие «организованный голод» весьма распространено как в отечественной, так и зарубежной литературе. Однако трактовка этого определения различна. Так, известный английский историк Р. Конквест, одним из первых в новейшей историографии поставивший и в той или иной мере обосновавший вопрос о личной ответственности И. В. Сталина за «террор голодом, или голодом, искусственно созданным властями», пришёл к выводу, что

«мы пока не можем подтвердить существование прямого указа, в котором Сталин распорядился о введении голода». Не удалось это доказать и другим учёным, работающим над этой проблемой: В. П. Данилову, Ди'Энн Пеннер, В. Кондрашину, Р. В. Девису, С. Г. Уайткрофту, Н. А. Ивницкому, С. В. Кульчицкому, Т. Мартину, Ф. Меле и Ю. Валлен, Ю. Шаповалу, В. Васильеву и О. Хлевнюку и др. [3]. Вместе с тем, исследователи отмечают, что более всего от голода пострадали зерновые районы Украины и украиноязычные районы Кубани.

История Кубани теснейшим образом связана с украинским этносом. По данным Всесоюзной переписи 1926 г. украинское население Кубани составляло 1 580 895 чел., в то время как русское 1 309 362 чел. [4]. Абсолютное численное преобладание украинцев обусловило проведение здесь в 1920-х гг. в период «коренизации» политики «украинизации». В годы «украинизации» на Кубани (1926–1932 гг.) более чем в 400 школах велось преподавание на украинском языке, в Краснодаре выходили украинские газеты, в Пединституте существовало отделение украинского языка и литературы, работал украинский театр, краевое радио транслировало украинские передачи. Педтехникумы в станицах Полтавской и Уманской готовили украинские учительские кадры для всего Северного Кавказа [5]. Кардинально иную картину показывают данные Всесоюзной переписи населения 1939 г. – украинцы составляли 143 744 чел., а русские – 2 582 067 чел. Ситуация уникальная: доминировавший ранее украинский этнос всего лишь за 13 лет уменьшился на 89,2%, а русский соответственно увеличился на 86,5% [6]. Если вспомнить, что на этот период приходится коллективизация, раскулачивание, репрессии, голод (голодомор), то гипотетически можно вывести, что резкое сокращение украинского населения является следствием геноцида.

Постараемся проанализировать с юридической и социологической точки зрения факт геноцида украинцев на Кубани, насколько правомерным будет признание голода 1932–1933 гг. и сопутствующих ему социально-политических акций советского государства как акта геноцида украинского населения.

В статье II Конвенции «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» принятой 9 декабря 1948 г. Генеральной Ассамблеей ООН, отмечается: «...под геноцидом понимаются следующие действия, совершаемые с намерением уничтожить, полностью или частично, какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую: а) убийство членов такой группы; в) причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы; с) предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на полное или частичное физическое уничтожение ее; d) меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде такой группы; е) насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую» [7].

Опираясь на многочисленный материал, находящийся сегодня в распоряжении исследователей можно проанализировать те или иные действия, события по каждой из категорий и сделать соответствующие выводы.

а) убийство членов такой группы

Архивные документы 1930-х гг. изобилуют фактами расстрелов, так в спецсводке Секретно-политического отдела ОГПУ о репрессиях в связи с хлебозаготовками в Северо-Кавказском крае сообщалось: «...по всем районам края арестовано контрреволюционного кулацкого и антисоветского элемента – 16 864 чел. Из общего числа арестованных 853 чел. изъяты (расстреляны – Е.К.) по ликвидированным 149 контрреволюционным группировкам и 3 организациям» [8].

«По уточненным данным на 4 декабря, с начала операции по всем районам края арестовано кулацкого и антисоветского элемента 13 803 чел., в число которых входит 1105 чел. участников 164 контрреволюционных группировок и двух контрреволюционных организаций. Осуждено судами 6007 чел., приговорено к ВМСЗ (расстреляны – Е.К.) – 285 чел. Из общего числа арестованных на территории 13 районов Кубани изъято 4760 чел., ликвидировано 43 контрреволюционные группировки и 2 контрреволюционные организации с 504 участниками» [9].

«Доносим, что прибыли и приступили к работе в ст. Полтавской. Станица на протяжении всех лет существования Советской власти на Кубани являлась одной из наиболее контрреволюционно активных, возглавлявших контрреволюционную организованную деятельность в районе. До 1922 г. на хуторах в районе Полтавской оперировали крупные банды (Малько и др.), [в] 1926 г. в станице ликвидирована украинская контрреволюционная организация, связанная с педтехникумом. В 1928 г. ликвидирована такая же организация – отвлечение краснодарской» [10].

Таким образом, при всех масштабах репрессий, в сводках практически не фигурируют украинцы (за исключением украинской контрреволюционной организации) как этническая группа, подлежащая целенаправленному истреблению. На лицо классовый, социально-экономический характер репрессивных действий.

в) причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы.

Факты жестокого обращения, пыток по отношению к колхозникам в период голода, с помощью которых власть пыталась выбить недостающий хлеб так же широко представлены в документах того времени и в воспоминаниях современников.

«В трех километрах хутор. Но дсмой идти нет мочи. Нас бьет актив. До сныяков, до крови. Находят везде – в поле, в кустах терновника, в скирдах гнилой соломы. где в забыты, во сне мы видим хлеб! Активисты голодным, сонным на спине колесной мазью черной пишут: «Кошей», «Скелет», «Симулянт» и «Доходяга».

Проснется на заре «скелет», стряхнет труху соломы, не знает о черной той сметине. Актив уж тут как тут, пришел смотреть на свое искусство – на доходяга, скелетов, работяг, не выполняющих дневную норму. Берут в кольцо подростков, кричат, свистят, готовы и побить. Смотрят на расписанные спины и лица, пухлые от голода, и все до одного до слез хохочут. Не мы – они из кладовых колхозных продукты ежедневно получают, а по возрасту в отцы нам годятся...» [11].

Нечеловеческая жестокость, но направлена она была в первую очередь против «классового врага», «саботажников», и не имела четко выраженной национальной специфики, здесь основным врагом власти выступало казачество.

с) предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на полное или частичное физическое уничтожение ее.

Голод 1932–1933 гг., если представить его как целенаправленную организованную акцию, можно подвести под данный пункт. Документальные тексты, красноречиво описывают ситуацию в голодающих районах:

«Правления колхозов ежедневно были осаждены колхозниками просителями о выдаче – «хоть чего-нибудь, что можно было есть». И правление колхозов скупо выдавало на 2–3 дня то, что имели: кислую капусту, березку и куколь заменявшие хлеб. Значительная часть колхозников от длительного недоедания и питания суррогатом была пухлая. 1300 чел. по району деятельности МТС в эти предвесенние месяцы и первые весенние (3–4) вымерли. При чем большей частью взрослые мужчины и старики» [12].

«Факты продзатруднений в районах: Курганском, Армавирском, Ново-Александровском, Лабинском, Невинномыском, Моздокском, Ессентукском, Крымском, Анапском, Ейском, Старо-Минском, Кушевском, Тихорецком, Медвеженском, Ново-Покровском, Каневском, Краснодарском, Павловском, Кореновском, Майкопском, Вешенском, Калмыцком, Константиновском и Тимашевском.

В голодающих населенных пунктах имеют место случаи употребления в пищу различных суррогатов: мясо павших животных (в том числе сапных лошадей), убитых кошек, собак, крыс и т.п.

Курганский район. Наблюдается массовый выход в поле населения с лопатами, топорами для копки мерзлого картофеля и бурака. На одном из участков поля станицы Курганной обнаружено до 3 тыс. чел. мужчин, женщины и детей, собиравших оставшиеся неубранными овощи. В станице появилась вспышка брюшного тифа» [13].

Ужасающие факты, но они никак не квалифицируют ситуацию как направленную исключительно против украинского населения, а скорее против казачества в целом. Если же рассматривать приведённые в сводке районы, то среди них не только те где преобладало украинское население, но и такие где исторически доминировало русское, калмыцкое, горское и др. население (Армавирский, Майкопский, Лабинский, Ессентукский, Калмыцкий и др.).

д) меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде такой группы.

Отдельные случаи могут свидетельствовать в пользу этого пункта. Так в воспоминаниях С. Е. Домницкого приводятся такие факты: «...Однажды сию в хате, кручу мельничку ручную. Кукурузу мелко, чтоб мать кашу сварила. Председатель сельсовета линейкой засажает. «Ну вот казачка, что мелешь?» – На мать. – «Та мылю дитэй кормить». – «А нехай дохнут твои казачата, – говорит. Давай топор». Мать топор дала, а председатель (ростом здоровенный) поколол деревянную мельничку на вот такие кусочки» [14].

«Дети бродили как бездомные собаки по улицам, базарам и вокзалам в поисках пищи. Обессилив от голода, они падали под заборами. Милиция ездила на подводах, подбирала полуживые тела и отправляла в детприемники г. Краснодара. Назывался он «тысячник»... Ежедневно в детприемник привозили сотни полуживых трупов. Их обрабатывали, помещали в изоляторы, но в группу выздоравливающих попадали единицы. Остальные умирали...» – вспоминает Л. В. Белов [15].

Но и это не антиукраинская политика, а репрессивные меры против кубанского казачества с целью запугать, заставить выполнять указания советских руководителей.

е) насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую.

Четких свидетельств передачи украинских (казачьих) детей в другую группу нет, но факты разлучения детей с родителями (независимо от их национальности) – характерное для этого времени явление. Так П. Волыняк в своей статье «Кубань – земля казачья» приводит следующий эпизод: в станице Новомалороссийской за одну ночь было раскулачено 500 хозяйств, более тысячи человек взрослого населения арестованы и их готовили к высылке. Детей же оставили. И вот во время движения колонны арестованных к площади дети находившиеся в школе бросились к своим родителям. «Стража пришла в смущение. Отчаянно взорвался выстрел. Ударился эхом в затуманенные берега реки и заглох... Но ГПУ видело, что выстрелы здесь не помогут. Немедленно позвали на подмогу активистов и начали отрывать детей от матерей. Но это было не так легко сделать. Прошло с полчаса, пока женщины руками, ногами и прикладами загнали в конюшню...» [16].

Мы привели лишь небольшую часть имеющихся у нас материалов. Действительно в этот период погибло от голода и репрессий значительная часть украинского населения Кубани. По подсчетам профессора Е. Н. Осколкова, в целом за 1932 г. из более чем десятка кубанских станиц было выселено за «саботаж» хлебозаготовок не менее 63,5 тыс. чел (2% населения края) [17]. П. М. Ноляк называет цифру 45 тыс. чел. [18]. Кроме всего хотелось бы обратить внимание ещё на один факт. На первый взгляд при рассмотрении географической карты Кубани видно, что в зону репрессий в большей степени попали станицы бывшего Черноморского войска. Однако если использовать для анализа экономико-географический подход, становится очевидно, что при изъятии хлебных запасов страдали, прежде всего, районы преимущественно специализировавшиеся на зерновом производстве, степная зона правобережья Кубани. А она почти совпадает с ареалом расположения черноморских станиц. В то же время в предгорных лесных районах зерновое производство не занимало первостепенного места. В процессе раскулачивания у населения этих районов оставалась возможность выживания за счет других видов хозяйственной деятельности. При этом следует помнить, что на «чёрные доски» попадали не только станицы населенные потомками черноморцев, но и некоторые линейные станицы. Более того, аналогичные процессы проходили на Дону, Тереке и в других казачьих областях.

Сокращение численности украинского населения за межпереписной период выглядит куда более масштабным. Каковы действительные причины? С одной

стороны, это последствия коллективизации, репрессий, голода, когда сокращение местного населения (преимущественно украинского), компенсировалось массовыми миграционными потоками из южнорусских и центральных областей России, из Ростовской области и Ставропольского края для того, что бы заселить опустевшие станицы [19]. В массе своей и этот миграционный поток в этническом плане был русским. С другой стороны, быстрый рост численности и удельного веса русских и сокращения украинцев среди населения Кубани в 1930-е гг. обусловлен и таким обстоятельством, как продолжающиеся процессы ассимиляции основной части украинцев, которые до 1930-х гг., перейдя на русский язык как родной, вероятно ещё сохранили своё этническое самосознание, а в 1930-е гг. сменили его на русское, т.е. происходил процесс этнической конверсации [20]. По мнению В. М. Кабузана, это уникальное явление в истории: «Украинский этнос, некогда преобладавший над русским в этом регионе, полностью утратил здесь свои позиции, причем даже на территории бывшей Земли Войска Черноморского, где доля русских была невелика и украинцы были почти единственными жителями. Около 2 млн. чел. украинской национальности сменили здесь свое этническое самосознание на русское» [21].

Это можно объяснить в значительной степени разным подходом при проведении переписей. Именно на Северном Кавказе и на Кубани, в частности, критерии определения национальностей могли восприниматься и трактоваться по-разному [22]. При этом для значительной части населения Кубани был характерен в 1926 г. один немаловажный штрих – число лиц, для которых русский язык был родным, значительно превышало число русских по этнической принадлежности. То есть для многих людей, назвавших себя в переписи 1926 г. украинцами, родным языком был русский.

Подведём итоги. Репрессии на Кубани осуществлялись в отношении как украинского населения в частности, так и кубанцев вообще. Если говорить о геноциде здесь, имея в виду количество погибших людей в результате проводимой политики, то его следует рассматривать не как национальный, а как социальный, направленный преимущественно против казачества. Чтобы утверждать, что геноцид на Кубани осуществлялся по национальному принципу, необходимы документы, подтверждающие этот факт, но на сегодняшний день исследователи ими либо не располагают, либо имеют лишь косвенные данные, нуждающиеся в специальном анализе. Делать политические заявления о национальном геноциде без научных доказательств безответственно и опасно, так как это искажает историческую память народа, формирует националистические мифы.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Тарасюк ожидает, что ООН признает Голодомор геноцидом украинского народа // Новый регион. 2006. 28 сент. (Еженедельная газета «Новый регион» издаётся в Москве, учредитель В. И. Притула).

2. В апреле 2006 г. Украина на саммите лидеров СНГ уже поднимала вопрос о признании Голодомора геноцидом украинцев, однако данная инициатива была отклонена участниками саммита.
3. Зеленин И.Е. Организованный голод (1932–1933 гг.) // Проблемы массовых политических репрессий в СССР: Материалы II региональной научной конференции. Краснодар, 2004. С. 51.
4. Ракачѳв В.Н., Ракачѳва Я.В. Национальный состав населения Кубани по данным переписей населения СССР 1926, 1937 и 1939 гг. // Проблемы массовых политических репрессий в СССР: Материалы II региональной научной конференции. Краснодар, 2004. С. 41.
5. Ракачѳв В.Н. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории // Кубань-Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 1. Краснодар, 2006. С. 47.
6. Ракачѳв В.Н., Ракачѳва Я.В. Национальный состав населения Кубани по данным переписей населения СССР 1926, 1937 и 1939 гг. - С. 41.
7. Ломагин Н.А. и др. Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики. / Авт.: Ломагин Н.А., Кузнецов В.Е., Лисовский А.В., Павлов А.Ю., Сутырин С.Ф. М., 2001. С. 43.
8. Спецсводка № 9 Секретно-политического отдела ОГПУ о репрессиях в связи с хлебозаготовками в Северо-Кавказском крае от 20 декабря 1932 г. // ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 10. Д. 514. Л. 380–383.
9. Спецсводка № 7 Секретно-политического отдела ОГПУ о выполнении плана хлебозаготовок в Северо-Кавказском крае от 15 декабря 1932 г. ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 10. Д. 514. Л. 324–327.
10. Записка по прямому проводу ПП ОГПУ по Северо-Кавказскому краю Г. Г. Ягоде о репрессивных действиях в отношении населения станицы Полтавская от 8 ноября 1932 г. ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 11. Д. 896. Л. 77–78. См. также статью московской архивистки Н. С. Тарховой о выселении жителей станицы Полтавской: Тархова Н.С. Участие Красной армии в заселении станицы Полтавской зимой 1932/1933 г. (по материалам РГВА) // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. 1997. №1. С.38–42.
11. «Саботаж»: воспоминания П. П. Лигѳовка // Родная Кубань. 2002. № 3. С. 92.
12. Алексеенко И.И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX века. Краснодар, 1993. С. 46.
13. Информация Секретно-политического отдела ОГПУ о голоде в районах Северо-Кавказского края от 7 марта 1933 г. // ЦА ФСБ РФ. Ф. 4. Оп. 11. Д. 42. Л. 62–64.
14. Воспоминания С. Е. Домницкого // Родная Кубань. 2002. № 3. С. 136.
15. Алексеенко И.И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX века. Краснодар, 1993. С. 47.
16. Волянич П. Кубань – земля казачья // Родная Кубань. 2002. № 3. С. 92.
17. Осолков Е.Н. Хлебозаготовки и голод 1932–1933 гг. в Северо-Кавказском крае. Ростов н/Д, 1991. С. 55–60.
18. Полян П.М. Не по своей воле.. История и география принудительных миграций в СССР. М., 2001. С. 78.

19. Население России в XX в.: В 3 т. Т. 1. М., 2000. С. 27.
20. Казьмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии. М., 1994. С. 113.
21. Кабузан В.М. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках. СПб., 1996. С. 112–113.
22. Кубанские станицы. М., 1967. С. 32.

© 2007 г. И. М. Скибицкая

«КУБАНЬ С УКРАИНОЙ»? : ИЛИ КТО РАСКАЧИВАЕТ ПОЛИТИЧЕСКУЮ ЛОДКУ СЕГОДНЯ

В предисловии к нашему первому сборнику «Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия» мы уже отмечали ряд проблем, существующих на сегодняшний день между Россией и Украиной. Проблем, которые, к сожалению, стали порождением недалёковидной политики, проводимой в течение длительного времени. Из-за своих личных амбиций политики не видели, а возможно и не хотели видеть ту духовную, глубинную и сакральную связь наших народов которую выдающийся украинский историк Н. И. Костомаров, принадлежащий также и российской науке, обозначил как будущий славянский союз свободных народов. Союз, в котором «Южная Русь должна составить отдельное гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южно-русским языком, с сохранением единства, основанного не на губительной, мертвящей централизации, а на ясном сознании равноправности и своих собственных выгод» [6].

У кубанцев связь с Украиной особая, через родство кровное, а потому особенно болезненно здесь восприняли очередную политическую провокацию, появившуюся в Киеве в лице организации «Кубань с Украиной». С момента её возникновения в конце прошлого года Интернет стал наполняться обширной информацией о целях и задачах организации. Кубанцы узнали, что оказывается «Кубань с Украиной» неофициально действует в Краснодаре с прошлого года, что члены организации в Краснодарском крае тщательно законспирированы, а легализоваться они решили в Киеве, где нашли не только пламенных сторонников, но и спонсоров. Благодаря статье Натальи Вернигоры «Власть денег», а также материалам сайта «Нова Січ» (<http://novasich.org.ua>), размещенным в Интернете, кубанские историки смогли узнать много «интересного» о целях и задачах этого общества. Среди этих планов – создание Автономной Кубанской республики (правда, сначала в составе России, а впоследствии – в составе Украины), открытие базы НАТО на территории Кубани, изучение возможности постройки дамбы до острова Коса Тузла и строительство нового морского порта.

На сегодняшний день «отцами»-координаторами этого общества являются Юрий Костенко – главный редактор журнала «Музеї України», ставший координатором проекта по развитию украинского языка на Кубани, Виктор Тригуб – редактор журналов «Нова Січ» и «Музеї України», Владимир Шпакович

– полнттехнолог и сопредседатель партии «Пора», Иван Макар – правозащитник и координатор комитета «Кубань с Украиной», а также Сергей Пархоменко – студент исторического факультета Киевского национального университета, который является координатором по связям Кубани и Украины. Эти весьма образованные люди занялись мифотворчеством.

Согласно их воззрениям Кубань – это украинская земля, так как во-первых, эта земля была подарена казакам императрицей Екатериной II. Во-вторых, в 1917 году Кубань входила в состав Украины и в те времена Украинская Народная Республика прорубила окно аж до Каспийского моря. В-третьих, политика Сталина привела к тому, что многие украинцы в период Голодомора, опасаясь репрессий, регистрировались как русские. В-четвертых, до сегодняшних дней на Кубани отлично сохранился украинский язык, хотя в России его принято называть кубанским наречием. В совокупности все эти факты, по мнению координаторов, должны сделать организацию «Кубань с Украиной» весьма популярной в Краснодарском крае.

Любителям мифотворчества хотелось бы напомнить, что присоединение Крыма и Правобережной Кубани к Российской империи произошло в 1783 г., о чем Екатерина II не замедлила известить Европу своим манифестом 8 апреля того же года: «полуостров Крымский и остров Тамань и вся Кубанская сторона приняты под державу Всероссийскую» [3, с.6]. В январе 1788 г. князь Потемкин дал знать войсковому атаману Сидору Белому о том, что императрица «изволила снизойти на пожалование» казакам земли для поселения в Керченском Куте или на Тамани. При этом выбор земель для войска Черноморского проходил крайне медленно. В 1790 г. князь Потемкин, наконец, известил кошевого атамана Захария Чепега о том, что помимо земли «от Буга, по морю до Днестра линиею на карте означенною» войску Черноморскому «присовокупляется к тому же еще Еникольский с Таманом» (Современные Керчь и Тамань). Атаману Чепеге предлагалось послать надёжных людей для «обозрения тамошних земель». 8 июля 1792 г. премьер-майор Мокий Гулик составил подробную ведомость этих земель, на основании которой, войско Черноморское вручило войсковому судье Антону Головатому инструкцию с описанием обширной территории, просимой у Екатерины II во время поездки в Петербург. [3, с.6–7]. В прошении к императрице говорилось: «для поселения войска отводу земли на Тамани, начиная границу от Азовского моря по р. Кагальнику на урочище Хамутинское и на устье балки Терновой, впадающей в Маныч, и оною до устья Егорлыка и по Егарлыку редутами: Летницкою, Вестаславскою, Калаты, Медвежье-Курганскою, Преградною, Безопасною, Донскую, Московскою, по за русским лесом на Ставрополь, а от онаго до р. Кубани на редуты Недреманный, Овечий брод и Кубанью до Черного моря; также с правой стороны Азовского моря, ради воинских необходимостей, пристанную часть земли и на всю оную землю Высочайшей грамотой» [3, с.8]. Может эта информация всколыхнет сознание членов общества «Кубань с Украиной» так как, по сути, черноморцы запросили тогда половину Северного Кавказа, которым на тот момент могла располагать Россия. Однако Екатерина II ограничилась передачей Черноморскому войску только острова Фанагории со всей землею, лежащею на правой стороне р. Кубань

от устья её до Усть-Лабинского редута, так что с одной стороны р. Кубань, с другой Азовское море до Ейского городка служили границей войсковой земли. На прошальной аудиенции императрица благословила депутатов хлебом-солью, при этом войсковой судья Антон Головатый произнес речь, вошедшую в историю: «Дала хліб, сіль и грамоти / За вірнія служби, / От тепер ми, милі братя, / Забудим всі нужди. / В Тамані жить, вірно служити, / Границю держати, / Рибу ловить, горилку пить, / Ще й будем багаті...» [3, с.11–12].

Переселение черноморских казаков осуществлялось несколькими партиями в течение 1792–1793 годов. По документам прослеживаются три маршрута переселения: морской, вдоль берегов Крыма; сухопутный, через Крым и Керченский пролив на Тамань; обходной северный путь с выходом на границу войска к реке Ее. Удалось установить несколько основных групп переселенцев: под руководством Белого, Кордовского, Чепеги, Головатого, Тиховского, Юзбаша, Шульги, Орлова, Сутыки и партия казаков из бывшей пешей Черноморской команды Черненко [11, с.8]. Вскоре после переселения в 1793–1794 гг. была проведена первая перепись казаков Черноморского казачьего войска (материалы этой переписи изданы в Краснодаре в 2006 г. и содержат информацию о предках многих современных жителей Краснодарского края. – *И.С.*). В марте 1795 г. полковник Антон Головатый донес графу Зубову, что из-за Буга на Кубань перешло до 17 000 мужского пола душ. Из материалов по истории колонизации Северного Кавказа, собранных Иосифом Бентковским, общее число переселенцев в Черноморию вместе с женским полом могло насчитывать до 25 000 душ. Однако число **истинных запорожцев** по его расчету составило не более 30%. Служившие с ними в русско-турецкую войну 1787–1891 гг. охотники из свободных людей составляли 40%, остальные 30% не принадлежали ни к тем, ни к другим и являлись сами, пользуясь поддержкой войскового правительства [3, с.20]. Эти данные также подтверждаются материалами переписи 1793–1794 гг., в которой упоминаются: старшины и казаки от бывшего Запорожья, казаки не от Запорожья, а из вольных поступившие, имеющие и не имеющие армейские чины. Но при этом не вызывает сомнения тот факт, что подавляющая численность переселенцев являлись этническими украинцами, а запорожцы составили костяк Черноморского войска. [11, С.26–36].

В последствии на Кубань прибыло еще три волны переселенцев с Украины. С целью усиления войска Черноморского из малороссийских губерний 1809 г. на Кубань планировалось переселить 25 000 душ мужского пола. Всего за три года с 1809 по 1811 гг. общее число переселенцев составило 41 534 человека. [3, с.66–69]. Следующая волна переселенцев пополнялась за счет Полтавской и Черниговской губерний. Переселение, планируемое на три года растянулось на пять лет с 1821 по 1825 гг. Общее число переселенцев составило 48 382 человека обоего пола [3, с. 104]. В 1848 г. последовала третья волна переселенцев в Черноморию из Харьковской, Черниговской и Полтавской губерний. Общее число семейств тогда составило 1980, а общее число душ – 14 247 чел. [3, с. 121].

Создание Кубанского казачьего войска в 1860 г. привнесло свои изменения в этнический состав бывшего Черноморского войска. Вновь образованное Кубанское казачье войско было пополнено бригадами Кавказского линейного

войска, т.е. донскими казаками и едноворцами, составившими в основном русский элемент. Кроме всего на этнический состав казачества повлиял процесс колонизации Западного Кавказа. С 1861 по 1865 гг. на Западном Кавказе было водворено русского населения около 90 станиц и поселков в количестве 16 000 семейств. В это число входило – 147 офицерских семейств Кубанского войска, 3850 – казачьих семейств бывшего Черноморского войска, 4490 – Кавказского линейного войска, 51 – Терского, 1008 – Донского, 1051 – Азовского, 425 – Оренбургского, 83 – Уральского, женатые нижние чины Кавказской армии составили – 1014 семьи. Все остальные переселенцы были из крестьян и мещан разных городов и губерний (в том числе малороссийские казаки и крестьяне Полтавской, Воронежской, Харьковской, Черниговской губерний [7, с.48]. Из Кубанского казачьего войска к этническим украинцам можно отнести, прежде всего, семейства черноморских и азовских казаков. Причем командование старалось по возможности селить их вперемешку, хотя казаки хотели селиться с учётом их этнокультурных особенностей, однако власти преследовали иную цель – скорейшей этнокультурной ассимиляции, чтобы не допустить каких-либо сепаратистских выступлений, опасаясь видимо повторения событий мая 1861 года, когда был сорван план генерала Н. И. Евдокимова по переселению части казаков в горы. Общее настроение тогда черноморцев можно было выразить словами одного из них, описанных в письме Василию Семеновичу Мове: «я іх!... та іх... бісової душі маскалів... я іх у в одну жменю візьму!!» далее без комментариев [1, Л.5. Сохранена орфография оригинала]. Черноморцы не могли смириться с возможностью отрыва их от земель дедов, дарованных Екатериной II, и переселением их целыми станицами в горы.

Черноморья ещё долго сохраняла специфические особенности в управлении, землевладении и землепользовании, в культуре, самосознании и языке. Офицер и известный географ М. И. Венюков, прибывший на Кавказ в конце 1861 г., писал: «В бывшем Черноморском войске, состоящем из малороссиян и хранящем предания Запорожской Сечи, эта отдельность принимает вид национальности и выражается нерасположением к иногородцам, которых казаки недружелюбно называют москалями» [4, с.252–253].

В отличие от черноморцев, являвшихся для правительства периодически неблагонадежными, казаки-линейцы не противопоставляли себя России и не стремились отделиться от неё. Противоречия между черноморцами и линейцами стали более ощутимы в период гражданской войны 1918–1920 гг. Разницу в самосознании очень ярко показывает приговор №7 казачьего сбора станицы Старонижестеблиевской Таманского отдела от 10 августа 1918 года (то есть, сразу после падения Советской власти), опубликованный в газете «Великая Россия» в Екатеринодаре в сентябре того же года. Путь украинские и русские слова, что характерно для кубанского говора, текст гласил: «мы, нижеподписавшієся казаки куреня Старонижестеблиєвскоґо /.../, зібрались на свою збірню перший раз після пропажі москальської власті /.../, ми малы козачу мову в тим, що ми, козаки, потомки прежних запорожціє по своєму слабоумію или недохвату в науки, ны так давно изменили своґй рідний Кубани, дали волю и власть проклятому москалю таку, якою сами владили, памятую, що и вин наш брат по

нашому Государству, також будэ з нами вмисти робыты и жыты на Кубани на пользу всего казачства, ну наша думка гныла и плода з нэи доброты ны выйшло». Казаки подразумевали под «москалями» власть большевиков, каялись, что не так давно изменили родной Кубани и теперь благодарили своих спасителей, клялись в верности войсковому атаману Филимонову, Кубанской Раде и краевому правительству [13, с.26–27; 5, с.406–407. Сохранена орфография оригинала].

Вернемся к следующему мифу, озвученному неизвестным Юрием Костенко: о том, что в 1917 г. Кубань якобы входила в состав Украины. Разумеется, этого не было. Подобные мечты и мифы о расширении границ в истории не единичны. Вспомним хотя бы относящийся к тому же времени план Пилсудского, который в 1918 г., стремясь на восток, ставил своей конечной целью восстановление польского государства в границах 1772 г. Странники Пилсудского добивались объединения с Польшей (в форме федерации или включения в сферу её влияния) Белоруссии, Литвы, Латвии, Эстонии, заметив, большей части Украины и даже Кубани и Кавказа. Интересно, почему бы лидерам организации «Кубань с Украиной» не озвучить на сайте «Нова Січ» позицию Пилсудского и не предъявить претензии Польше. А к своей карте они бы могли приложить и польский вариант расширения земель «от моря до моря». Реальные события на Кубани 1917 года в корне отличаются от подобных «исторических» трактовок.

Часть кубанского казачества, чувствуя непрочность положения Временного правительства и будучи неудовлетворенным его половинчатой политикой, начало группироваться вокруг комиссара Временного правительства казака-кадета К. Л. Бардижа, выдвинув при этом лозунги: «Власть на месте» и «Кубань для кубанцев» [9, с.107]. Кондрат Лукич был избран тогда председателем Временного Кубанского областного исполнительного комитета. [10, с.498]. В марте – апреле 1917 г., на основании «Положения об общественном управлении станиц казачьих войск» прошли перевыборы атаманов и органов казачьего самоуправления, итогом этого стало смещение сторонников свергнутого режима [10, с.499]. 17 апреля казачий съезд подтвердил создание Кубанской краевой войсковой Рады и образовал Временное Кубанское войсковое правительство. В его состав вошли семь членов Кубанского областного исполнительного комитета и восемь избранных Радой представителей казачества. Председателем Рады стал Н. С. Рябовол, бывший до революции главой правления Черноморско-Кубанской железной дороги. Правительство возглавил полковник А. П. Филимонов, а позже Л. Л. Быч. (Л. Л. Быч являлся одним из лидеров группы казаков-черноморцев так называем федералистов, сторонников «самостийности» Кубани, заявивший Деникину, что «помогать Добровольческой армии – значит готовить вновь поглощение Кубани Россией». В дальнейшем это высказывание и его позиция дали повод его противникам обвинять его в украинофильстве. – И.С.). Однако в Раде не было единого мнения относительно пути развития Кубани. Так называемые черноморцы или федералисты, к которым принадлежали Н. С. Рябовол и Л. Л. Быч, являвшиеся сторонниками автономии Кубани, её самостоятельного существования, вошли в конфронтацию с «линейцами», придерживающимися курса на развитие области в составе единой и неделимой

России. К ним принадлежал А. П. Филимонов. В течение всех лет существования Рады между этими группировками шла непрерывающаяся борьба [10, с. 501–502]. При этом хотелось бы объяснить недопонимающим, что лидеры группы казаков-черноморцев являлись выразителями интересов не Украины, а лишь части кубанского казачества, склонявшихся к **кубанской самостоятельности** [подробнее см.: 5, с. 409–412].

Помимо внутренней конфронтации, Рада испытывала постоянную напряженность в отношениях с командованием Белой армии – сначала с Л. Г. Корниловым, затем – А. И. Деникиным и П. Н. Врангелем. Свидетель тех роковых событий кубанский казак Максим Карпович Кулик в своих воспоминаниях отмечал: «Несмотря на общность цели, взаимоотношения между командованием армии и Кубанским правительством и Радой никогда не отличались теплотой и дружелюбием. К концу же 1919 года они обострились до нетерпимости, а часто и враждебности» [8, с. 253]. О характере взаимоотношений между главнокомандующим вооруженными силами Юга России и кубанским казачеством свидетельствуют мемуары атамана А. П. Филимонова. На совещании, состоявшемся 6–7 июня 1919 г. в Екатеринодаре, А. И. Деникин жестко поставил вопрос перед казаками: «С Русью ли идем мы, представители казачества, или против Руси?». На что возмущенный А. П. Филимонов тогда заявил: «Нам надоело быть молодцами, Мы хотим быть гражданами» [10, с. 529–530]. По словам М. К. Кулика все, «высказываемые казаками пожелания о федеративном устройстве России рассматривались как недопустимая ересь и самостоятельность» [8, с. 255].

В июне 1919 года после выступления на казачьей конференции в Ростове-на-Дону, которая явилась одной из попыток создания на юге России союзного государственного образования, был убит председатель Краевой Рады Н. С. Рябовол. Расследование было замято, но никто из казаков не сомневался, что Николая Степановича убили агенты «Освага» (осведомительного агентства при командовании армий) [8, с. 256]. После убийства Н. С. Рябовола в армии юга России, состоявшей на 80–85 % из кубанских казаков, началось разочарование политической командования, что как следствие сказалось на ослаблении в дальнейшем её боеспособности. В конце 1919 г. Кубанская Рада предприняла дипломатический демарш, отправив делегацию на Парижскую мирную конференцию. Заметим, кубанцы попытались вступить в Лигу Наций в качестве полноправных членов мирового сообщества, а не как составная часть Украинского государства. Но эта попытка была обречена на провал, т. к. хаос гражданской войны был на руку странам-победительницам, рассчитывающим в конечном итоге на разгром Советской власти и расчленение территории бывшей Российской империи.

А. И. Деникин ответил на этот вызов разгоном Рады, один из членов делегации – полковой священник А. И. Кулабухов – был повешен. События эти вошли в историю как «Кубанское действо». Оказавшись их генерал В. Л. Покровский, окончательно утвердивший за собою репутацию вешателя и садиста. Одиннадцать членов Рады были арестованы. Чтобы спасти им жизнь, делегация от Рады вынуждена была согласиться с требованиями, предъявленными командующим Кавказской армией генералом Врангелем, прибывшим тогда в Екатеринодар.

Требования включали: изменения Кубанской конституции, уничтожения Законодательной Рады и изменения порядка ответственности войскового атамана. Арестованные казаки-черноморцы были высланы за пределы России и впоследствии переселились в Чехословакию, и если некоторые из них сильно тянулись к Украине, проявляя демократические и федералистские настроения, то это не повод для искажения исторической действительности. Последствия «Кубанского действа» оказались катастрофическими для кубанского казачества. Если от них кто-то и выиграл, так это большевики. М. К. Кулик, характеризуя эти события, отмечал: «Казаки, утомленные четырехлетней внешней войной, а за нею, почти без перерыва – двухлетней гражданской, вызвавшей огромные жертвы, вконец утомленные и обескровленные, узнав о происшедших в Екатеринодаре событиях, потеряли волю к борьбе, потеряли дух. А так как армия юга России состояла преимущественно из казаков, фронт дрогнул и покатился на юг» [8, с.258–265].

Настоящая трагедия кубанского казачества была ещё впереди. Правительство большевиков не простило позицию большинства казачества в годы Гражданской войны, рассматривало его как контрреволюционную силу, и начало проводить политику «расказачивания», которая переходила в социальный геноцид [5, с.412]. Соответственно, основная масса казачьего населения относилась к Советской власти с недоверием, а то и враждебно. Особое возмущение вызывали бестактные и нелепые замыслы властей Северо-Кавказского края выделить из конфискованных казачьих земель войскового запаса 75 тыс. десятин для евреев-переселенцев из США. [2, с.42].

В конце 1924 года власти временно меняют политику по отношению к казачеству. Это было связано с изменениями в целом в национальной политике и проведением «украинизации». Украинцы к 1926 г. оставались самой большой по численности этнической группой, составляя 45,48% жителей Кубани. За 1897–1926 гг. их численность выросла на 73,95%. Кубанский округ, где среди местных жителей абсолютно преобладали выходцы из украинских земель (в том числе потомки черноморских казаков), подлежал первоочередной и ускоренной украинизации. Здесь на долю украинцев приходилось 61,48% населения [12, с.49]. Более того, в перспективе предполагалось передать часть «украинских районов» Северо-Кавказского края Украинской ССР [15, с.30–32]. При этом следует учитывать, что по данным переписи 1926 г. значительная часть населения, отнесенная к украинцам, считала родным русский язык (по трем округам – около 32%) [12, с.51]. В 1932 г. «украинизация» была внезапно прекращена, сменившись жёсткой русификацией. Политика Сталина превзошла этнокультурную ассимиляцию царских властей. В результате украинский этнос сменил свое этническое самосознание на русское. При этом в ходе варварской коллективизации продолжилась политика социального геноцида. Депортации населения репрессированных станиц нанесли сильнейший удар по кубанскому казачеству. Несмотря на катастрофические последствия этой политики, не удалось полностью истребить культурные традиции, ставшие основой для возрождения кубанского казачества в конце 80-х гг. XX века. В отношении украинского языка, который, по мнению координаторов «Кубань с Украиной» отлично сохранился на

Кубани, хотелось бы отметить следующее. На сегодняшний день диалект, основанный на украинской речи, сохранился, прежде всего, в станицах бывшего Черноморского казачьего войска. В станицах, основанных в Закубанье с 1861 г., началось формирование новой этнокультурной традиции, сочетающей в себе элементы черноморской, линейной и других культур. В итоге этого культурного смешения язык закубанских станиц приобрел свое своеобразие. Украинский язык на Кубани, безусловно, нуждается в поддержке и даже в спасении, но Украина, к сожалению, не оказывает никакой реальной помощи кубанским украинцам: нет украинских школ, библиотек, театров, телепередач, нет в продаже украинских газет и книг. Между тем, цивилизованные страны выделяют значительные средства на поддержку своего языка за границей (Великобритания, Франция, Испания, Венгрия и др.). На российское правительство надежды нет, но и Украина забыла о своих детях на Кубани.

Если бы координаторы общества «Кубань с Украиной» занялись бы поддержкой украинской культуры на Кубани, то это стоило бы приветствовать. Но они заняты отнюдь не налаживанием тесного культурного взаимодействия, а пытаются расшатать политическую ситуацию на Кубани, что не может соответствовать интересам ни кубанцев, ни украинцев. Зато такая деятельность вполне отвечает интересам внешних сил, никак не связанных со славянством. В связи с этим в памяти всплывает описание К. Симоновым одной листовки начала 30-х гг.: «На листовке этом было нарисовано что-то вроде речки с высокими берегами. На одном стоят Троцкий, Зиновьев и Каменев, на другом – Сталин, Енукидзе и не то Микоян, не то Орджоникидзе – в общем, кто-то из кавказцев. Под этим текст: "И заспорили славяне кому править на Руси"» [14, с. 44]. На эту мысль наводит еще один факт, планы по созданию Автономной Кубанской республики сначала в составе России, а впоследствии в составе Украины. Подобный сценарий был уже вывешен в Интернете несколько лет назад. Его автор, Amjad Jaimoukha, предлагает проект Thoughts on North Caucasian Federation (Мысли о Северо-Кавказской Федерации) /<http://www.geocities.com/Eureka/Enterprises/2493/norcaucfeder.htm/>, путь к которому лежит через первоначальное объединение КБР, КЧР и РА в рамках исторических границ. Вновь образованная «Независимая Черкессия», вначале как единая Северо-Кавказская республика в составе России, через некоторое время совершает плавный дрейф на Запад. У однотипных сценариев обычно есть общий первоисточник, мозговой центр. При таком раскладе удар, прежде всего, наносится по интересам славянского населения, а значит и украинцев, и потомков украинских переселенцев на Кубани. В этом плане тем более непонятны заигрывания с горскими националистами в Киеве в связи с темой окончания Кавказской войны 1817–1864 гг. на Северо-Западном Кавказе. Налицо опять факт незнания истории, т. к. основную тяжесть этой войны несли на своих плечах не только регулярные войска, а прежде всего кубанское казачество. Что это как не предательство по отношению к нему? Если же оценивать с позиции исторической действительности материалы о кубанском казачестве публикуемые на сайте «Нова Січ», редактором которого является Виктор Тригуб, складывается впечатление, что либо автор человек недалекий,

либо соблазн заработать настолько велик, что притупляет чутье позволяющее отделять преувеличение отдельных фактов от откровенной фальсификации и лжи.

Что же касается отношения самих кубанцев к отмеченным выше проблемам, то деятелям организации «Кубань с Украиной» полезно ознакомиться с форумом «Вольная станица» /<http://forum.fstanisa.ru/>, где казаки считают, что мысли о присоединении Кубани к Украине аналогичны присоединению Канады к Украине (на том основании, что там есть районы, где украинцы составляют большинство населения) и ни как не вяжутся с интересами кубанского казачества, в том числе и потомками славных запорожцев. История знает примеры разумного решения проблем этносов, сосуществующих в одном государстве. Например, в Швейцарии есть районы абсолютного преобладания немецкого, французского и итальянского языков, но это не подрывает единства страны, не мешает франкоязычным швейцарцам свободно общаться с соседней Францией и т.д. Почему бы такую модель не использовать в нашем случае? Однако, несмотря на политические игры, ведущие к конфронтации между Кубанью и Украиной, у нас есть большее, способное этому противостоять – это единство кровное, культурное и историческое, которое невозможно измерить рамками политических границ.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф.670. Оп.1. Д.32.
2. Баранов А.В. Казачество в условиях «расширения нэпа» (осень 1924–1925 гг.) // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. Краснодар, 1998. №3/4.
3. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. // Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года. Екатеринодар 1881.
4. Венюков М.И. К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. 1878. №6.
5. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т. 2. Київ, 2007. 724 с.
6. Костомаров Н. Письмо к издателю «Колокола» // Костомаров Н.И. Казаки. М.: Чарли, 1995. С.401–411.
7. Кравцов И.С. Кавказ и его военачальники 1854–1864. М., 2007.
8. Кулик М.К. Из воспоминаний казака станицы Старотитаровской // Кубанский сборник Т. II (23). Краснодар 2007.
9. Октябрь на Кубани и Черномории. Краснодар 1924.
10. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар 1996.
11. Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII века: исторические документы. Краснодар 2006.
12. Ракачѳ В.Н. Украинцы на Кубани: особенности демографической истории // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Краснодар. 2006. Вып. 1.
13. Родная Кубань. 2003. №1.
14. Симонов К.Н. Глазами человека моего поколения. М., 1990.
15. Хлынина Т.П. Политика украинизации Кубани: 1920-е – 1930-е годы // Дикаревские чтения (4). Белореченск, 1998.

УКРАИНСКАЯ ТЕМАТИКА В НОВЫХ ФОНДАХ ПО ИСТОРИИ КУБАНСКОГО КАЗАЧЕСТВА, ПОСТУПИВШИХ В ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ

История формирования архивного фонда Краснодарского края неразрывно связана с Черноморским и Кубанским казачеством, их документами, датированными концом XVIII – началом XX в. Возрождению казачества Кубани в современных условиях способствовало принятие ряда нормативных актов о реабилитации и возрождении казачества. На первом учредительном Всекубанском казачьем съезде, проходившем 12–14 октября 1990 г. в Краснодаре, было принято решение о создании общественно-патриотической организации казаков Кубани под названием Кубанская казачья Рада. Открытым голосованием атаманом Кубанской казачьей Рады был избран Владимир Прокофьевич Громов. А в 1996 г. в Государственный архив Краснодарского края (ГАКК), после 76-летнего перерыва поступили документы Кубанского казачьего войска за 1990–1993 гг. Тогда же был сформирован архивный фонд возрождённого Кубанского казачьего войска, проведена научно-техническая обработка и экспертиза ценности его документов. Сейчас в этом фонде на государственном хранении в краевом архиве находятся дела за 1990–1999 годы в количестве 205 единиц хранения.

Данные документы уже сейчас имеют историческую ценность, как документы возрождения казачества России и Кубани, которые отражают его основную деятельность за период с 1990 по 2005 год, внутривойсковую и экономическую обстановку в стране и за рубежом, а так же события в Нагорном Карабахе, Абхазии, в Приднестровье и на Северном Кавказе. Документы раскрывают взаимоотношения казачества с органами государственной власти и управления, организациями и учреждениями, силовыми структурами РФ и Краснодарского края.

Большой интерес представляет переписка Кубанского казачьего войска с Союзом казаков и казачьими войсками России, а так же с казачеством Украины и потомками кубанских казачьих семей, проживающих в Ближнем и Дальнем зарубежье. Фонд содержит документы о проведении Войсковых Сборов и Рад Войска, Всемирных Сборов кубанских казаков. Также в документах фонда отражены: пребывание делегации от Войска на о. Лемнос (Греция) в 2004 году, документы по возвращению регалий Кубанского казачьего войска из США.

В 1997 году была проведена научно-техническая обработка, экспертиза ценности и формирование дел архивного фонда Пашковского казачьего общества, а в 2004 году – офицерской казачьей сотни.

Именно благодаря возрождению Кубанского казачьего войска стало возможным обретение документов и материалов, собранных Вячеславом

Григорьевичем Науменко – войсковым атаманом Кубанского казачьего войска за рубежом, которые 22 июля 2000 года были переданы в собственность администрации Краснодарского края дочерью генерала В. Г. Науменко – Натальей Вячеславовной Назаренко. Затем летом 2000 года атаманом Кубанского казачьего войска казачьим генералом В. П. Громовым были доставлены документы из США в Краснодар и 14 ноября того же года они поступили на хранение в ГАКК. В этих документах отражена жизнь В. Г. Науменко, полная легендарности, лишений и порой трагических перипетий в его личной судьбе, как и в судьбах многих тысяч казаков, которые в годы Первой мировой войны достойно защищали Россию, в лихолетья гражданской войны боролись против большевизма на Кубани и в России, оказались в эмиграции и в годы Второй мировой войны продолжали эту борьбу. Вячеслав Григорьевич бесценно возглавлял кубанцев, пробыв 38 лет во главе Кубанского казачьего войска за рубежом. Характеризуя его деятельность, генерал П. Н. Краснов отметил: «Сделавшись главою Кубанской эмиграции, генерал-майор Науменко проявил много заботы о казачьих эмигрантах. Он сохранил и сберег, вывезенные казаками войсковые штандарты, знамена, Императорские грамоты и другие ценности Войска. Он организовал и сплотил Кубанскую эмиграцию и устроил казаков на работу. Кубанские казаки за границей явились наиболее твердой и организованной частью эмиграции».

В 2001 году в результате проведения экспертизы ценности и научно-технической обработки документов и материалов, собранных Науменко, была составлена опись за 1909–1987 годы в количестве 104 ед. хр. По составу и содержанию это, в основном, документы, отражающие историю Кубанского казачьего войска, события гражданской войны на Кубани, участие казачества в двух мировых войнах. Здесь имеются также документы о подготовке и проведении выборов атаманов кубанского казачества в эмиграции; о возникающих противоречиях во взглядах по вопросам обустройства и деятельности войска, об отношении к различным политическим организациям с характеристиками их лидеров и отдельных представителей русского зарубежья, документы о казачьих частях и подразделениях в составе вермахта, боевых действиях 1-й казачьей кавалерийской дивизии под командованием генерала Гельмута фон Паннвица. В документах этого периода имеются сведения о Русской освободительной армии генерала Власова, более подробно освещена деятельность Казачьего Стана и группы (корпуса) походного атамана генерала Доманова, вплоть до их выдачи в Лиенце и других местах в 1945 году советским властям командованием 8-й английской армии. Этому событию посвящено 15 сборников документов под редакцией В. Г. Науменко, отражённых в архивной описи. В фонде хранятся также дневники генерала Науменко за 1920–1944 гг., записи в которых он начинал и заканчивал словами: «Пишу о том, что глаза мои видели и уши слышали», воспоминания генерала С. Г. Улагая за 1912–1918 гг., 21 выпуск «Кубанского исторического и лигатурного сборника», под редакцией В. Г. Науменко.

Большая часть документов представлена журналами, информационными сборниками, бюллетенями и газетами русской эмиграции, изданными в

Австралии, Англии, Аргентине, Бельгии, Германии, Канаде, США, Франции и Югославии. Они отражают хронику жизни русского зарубежья, деятельность казачьих организаций и их атаманов, различные политические события в странах пребывания, взгляды идеологического характера времен холодной войны на политические и социально-экономические аспекты жизни в СССР и в других странах лагеря социализма, с позиций зарубежной прессы и белой русской эмиграции.

В фонде генерала Науменко достаточно много документов и материалов посвящено украинской тематике, а именно:

1. В «Кубанском историческом и литературном сборнике» под редакцией В. Г. Науменко, изданном в США, имеются сведения:

— о переселениях из украинских губерний на Кубань;

— о дипломатической переписке запорожцев, о картине И. Е. Репина «Запорожцы»;

— о последних годах Запорожской Сечи.

2. В журнале «Казачья Надежда», изданном в Сиднее (Австралия):

— о гетмане Украины П. П. Скоропадском и казачестве;

— о роли украинцев в казачестве Дона и Кубани;

— об Антоне Головатом, на украинском языке;

— о сотрудничестве украинских и казачьих националистов;

— о фальсификации украинцами казачьей истории;

— о происхождении слов «хохол», «кацап».

3. В газете «Казак», изданной во Франции, имеются сведения:

— статья С. Савицкого на украинском языке «Казачество, Украина и Россия»;

— из истории казачества и Российского государства – о взаимоотношениях при Богдане Хмельницком;

— статья Г. Губарёва «Запорожцы»;

— о Симоне Петлюре, на русском и украинском языках;

— статья «Доклад для украинцев» неизвестного автора (псевдоним «Присутствующий»), о политике украинских «самостийников» по отношению к казачеству Дона и Кубани (1917–1920 г.), на украинском языке;

— о похоронах Степана Бандеры 29 октября 1959 г.;

— статья «Правда о Кубани, 1917» автор И. Билый, на украинском языке;

— об уничтожении Запорожской Сечи в 1775 г.;

— статья «Суд над убийцами», автор И. Билый, об убийстве С. Бандеры, 15 октября 1959 г.;

— статья «На Кубани за немцев», автор И. Билый, на украинском языке;

— об открытии памятника Т. Г. Шевченко в г. Вашингтоне, 1964 г.;

— статья «Запорожцы и Запорожье», автор И. Билый.

4. В информационном листке «Казак» под редакцией В. Г. Науменко, изданном в США:

— о Запорожской Сечи, 1775 г.;

— о малороссийском казачестве;

— об упразднении Запорожского Войска, 5 июня 1775 г.;

- о подавлении восстания Н. И. Махно, 1919 г.;
 - об истории старейших казачьих полков и запорожцев;
 - об уходе запорожцев в Турцию в 1775 г.;
 - о кошевых, наказных и войсковых атаманах за 1788–1951 годы.
5. В газете «Свобода», изданной в Нью-Йорке, на украинском языке:
— о 28-й конвенции Украинского народного союза.

6. Статья В. Левченко на украинском языке «Последняя казачья станица на Днепре».

По документам фонда прослеживается хронология руководства Кубанским казачеством за рубежом и проведение войсковых сборов. Большой интерес представляет переписка с русскими эмигрантами о жизни в зарубежье; с лидерами казачества об обустройстве и деятельности Кубанского казачьего войска за рубежом. В опись включены личные фотографии семьи В.Г. Науменко.

ПУБЛІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА ПУБЛИКАЦИИ ЧЛЕНОВ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМЕНИ ШЕВЧЕНКО

УДК 504.54 : 911.3

© 2007 р. Іван Ковальчук

ПОСЕЛЕНСЬКИЙ ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ВИМІРИ

Сформульована концепція, термінологічна база та методика досліджень поселень як чинника впливу на природне середовище. Висвітлені результати досліджень історії розселення населення, виникнення поселень, їхньої динаміки. Виділено XVII етапів розвитку поселенського навантаження на території Західної України. Представлені фрагменти різночасових картографічних моделей поселенського навантаження цього краю.

ВСТУП

У системі регіонального історико-географічного аналізу чільне місце повинні займати, на наш погляд, дослідження розселення населення та його життєдіяльності у природному середовищі, оскільки важливим видом впливу

людини на довкілля є будівництво житла і створення поселень різних типів, які забезпечують реалізацію зв'язків між індивідуумами, покращують умови життя етносу, тобто виконують суспільні функції. Поселення пов'язані між собою лініями комунікацій (дорогами різного типу – кінними, автомобільними, залізничними, водними і повітряними, а також трубопроводами, трасами електричного зв'язку тощо). Вони утворюють континуально-дискретні екстичні системи, які відрізняються за багатьма параметрами: розміром, особливостями розташування, структурою, функціями, віком, рангом, екологічними наслідками впливу на довкілля тощо. Ці системи виступають об'єктом вивчення як географії взагалі, історичної географії, демографії, урбогеографії та багатьох інших наук. Спектр географічних напрямів дослідження поселень також доволі широкий – від географії населення і розселення, географічного планування поселень до етногеографії, суспільної та економічної географії і картографії, палеогеографії, геоєкології і соціоєкології. Через те, що роль, значення і результати досліджень за останніми напрямками висвітлені недостатньо повно, спробуємо пильніше поглянути на цю проблему саме з історико-географічних, картографічних та геоєкологічних позицій.

1. ТЕРМІНОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕНСЬКОГО НАВАНТАЖЕННЯ

Поняттєво-термінологічна база проблеми поселенського навантаження оперує такими термінами, як поселення, населений пункт, поселенський потенціал, форма розселення населення, поселенське навантаження тощо.

Поселенням у суспільній географії називають компактний, територіально-цілісний ареал концентрації населення зі всіма необхідними умовами та обладнанням для життя, праці і відпочинку людей (населення) [Алаєв, 1983].

Крім поняття "поселення", у географічній літературі часто вживають терміни "населене місце", "заселене місце", "населений пункт". О. Колотієвський [1985, с. 7] населеним пунктом називає "концентрацію у певному місці людей, житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування і територію з антропогенними та природними ландшафтами", тобто включає в нього три складові – природу, населення і господарство.

В. Покшишевський [1978, с. 338] вважає, що "населене місце, населений пункт – це первинна одиниця розселення людей у межах земельної ділянки, де зосереджені також матеріальні форми їхнього проживання. Обов'язкова ознака населеного місця – постійність його використання як місця проживання, хоча б сезонно, але із року в рік".

У 1959 р. В. Покшишевський, С. Ковальов та В. Давидович запропонували кількісні критерії для визначення категорії поселення. Так, групу жител (будинків), достатньо наближених один до одного, з населенням понад 25 осіб (5–6 сімей) вони запропонували називати населеним пунктом. При наявності 15–25 жителів їх називають групою жител. Як виняток, можна вважати самостійними населеними пунктами окремо розташовані порівняно великі (багатолюдні) житлові будинки (будинки відпочинку, гуртожитки тощо), а в найменш заселених районах – навіть окремі постійно заселені житлові будинки, що віддалені від своїх сусідів на десятки, а іноді й на сотні кілометрів. Житлові ж будинки.

віддалені від меж села чи селища на 3–5 км, неправомірно вважати частинами цих поселень.

А. Доценко (1994) вважає, що критерієм розподілу (віднесення до населеного пункту жител людей) поселень в Україні варто визнати відстань між житловими забудовами понад 2 км.

Крім поселень з чисельністю населення 15–25 і понад 25 осіб, існують також однодвіркі, хутори, окремі житла. Усіх їх варто називати містким терміном "поселення".

Виділяють також [Доценко, 1994] поселенський потенціал, під яким розуміють сукупність взаємозв'язаних міських, сільських поселень певної території (району, області, регіону, країни).

Розселенням називають "як процес поширення, переміщення населення, зайняття ним будь-яких нових територій, так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної сукупності заселених місць, яка завжди перебуває у стані подальших змін" [Ковальов, Ковальська, 1980, с. 148].

Існуючу різноманітність форм розселення населення об'єднують у 6 головних і найпоширеніших форм [Покишишевский, 1978]:

1) дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями-садибами, яке безпосередньо наближає людей до об'єктів прикладання праці — земельних угідь, лісів, мисливських та рибальських угідь тощо. Прикладами дисперсної форми розселення є хутори, фермерські поселення-однодвіркі тощо;

2) дисперсно-групове сільське розселення, яке є домінуючою формою сільського розселення як в Україні, так і в більшості країн світу. Основним об'єктом розселення є села, розміри яких в різних країнах суттєво відрізняються;

3) міста як головну форму розселення міського населення;

4) промислові поселення, які ще не доросли до рівня міст (селища шахтарів, рудокопів, нафтопромисловців, лісозаготівельників, людей, які переробляють сільськогосподарську сировину тощо);

5) поселення службового характеру (поза містами, переважно у сільській місцевості), невеликі за розмірами, з певною спеціалізацією;

6) розселення кочових народів, коли постійні поселення відсутні, а кочове поселення живе в тимчасових таборах – стоянках.

Найбільш різнобічно проаналізував теорії систем розселення О. Шаблій [2003, с. 264–275]. Він вказує, що географія розселення населення (розселенська географія) має добре сформовані: 1) теорію інтегральних систем розселення; 2) концепцію опорного каркаса розселення; 3) принципи геопросторової організації систем розселення.

Згідно з теорією інтегральних систем розселення, первинними елементами систем розселення є міські і сільські поселення. Міські поселення відіграють роль організаційних ядер і від їхнього рангу залежить ранг усієї системи розселення. Ступінь зв'язаності поселень у систему розселення визначається відстанню між поселеннями та їхнім суспільно-економічним потенціалом. Система розселення є складною ієрархічною структурою, яка об'єднує окремі поселення, елементарні системи розселення, кушові районні та окружні підсистеми. Усі вони є складовими локальної системи розселення. Локальні системи, об'єднуючись,

утворюють регіональні системи розселення (обласні і міжобласні), а останні – загальнодержавну. Загальнодержавна система розселення України об'єднав 29,9 тис. поселень, з яких 1,343 тис. міських і 28,619 тис. сільських. У загальнодержавній системі сформовано шість міжобласних, 25 обласних, майже 60 окружних, 490 районних та майже 1,5 тис. кушових підсистем [Шаблій, 2003. с. 271]. Станом на 1.01.2005 р. в Україні існувало 28,585 тис. сіл, 886 селищ міського типу і 456 міст.

У концепції міських систем розселення [Шаблій, 2003] виділяються такі структурні елементи: 1) міська агломерація (певна сукупність близько розташованих, іноді з'єднаних міських поселень, між якими існують тісні економічні, соціальні, демографічні та адміністративно-управлінські зв'язки; вони бувають поліядерними і моноядерними); 2) опорний каркас міського розселення (сукупність міських поселень регіону чи країни разом з комунікаціями, що з'єднують їх) [Ланно, 1987]. Основними формами регіональних опорних каркасів міського розселення виступають радіально-кільцеві (з головним ядром у центрі та іншими ядрами навколо основного), прямокутно-регулярні, решітчасті і ґратчасті (чарункові), лінійно-вузлові, приморські та нерегулярні (багатоядерні).

В Україні процеси виникнення поселень, заселення території, формування систем розселення, їхній стан і розвиток вивчалися В. Кубійовичем (1943), Л. Воропай і М. Кунцею (1982), А. Доценком (1994), Г. Денисюком (1998), Є. Пітюренко (1977, 1983), В. Нудельманом, Б. Павлишиним, Г. Фільваровим (1980), Ф. Заставним (1992 та ін.), С. Шаблієм (2003), П. Сіреджуком (1989), В. Джаманом (2003), Н. Паньків (2003), М. Романюком (1999), В. Крулем (2001, 2004) та іншими вченими. Праці останніх п'яти вчених присвячені насамперед західному регіону України. Та незважаючи на це, досі не створено великомасштабних мап поселенського навантаження цього регіону України станом на різночасові моменти історії, хоч потреба в них є досить гострою з огляду на запити демогеографів, соціоєкологів, історико-географів, просекувальників та управлінців. Тому одним із завдань нашої праці є створення серії карт поселенського навантаження та його динаміки у ХХ ст.

До основного моменту не було й праць, які б аргументовано відображали еволюцію міських і сільських поселень від часу їх появи до теперішнього моменту, тобто моделей розвитку поселення та зміни ним природного середовища.

Таким чином, виконаний аналіз існуючого доробку в галузі вивчення географії поселенських процесів свідчить як про суттєві здобутки, так і про певні проблеми. До останніх ми відносимо: 1) недостатньо глибоку розробленість проблеми теоретичного і методичного забезпечення ретроспективного аналізу та моделювання еволюції поселень різних рангів від часу їх виникнення до теперішнього моменту; 2) відсутність великомасштабної картографічної моделі поселенського навантаження як України в цілому, так і кожного з її регіонів, яка б відображала його стан (кількісні параметри) на різновікових етапах розвитку суспільства; 3) відсутність карт, які б передавали масштаби і тенденції змін поселенського навантаження від одного облікового періоду до іншого;

4) відсутність моделей (в т.ч. комп'ютерних) системи "поселення – навколишнє природне середовище", які відображали б її стан на різних етапах еволюції; 5) недостатньо активне залучення у процес дослідження поселенського навантаження ІС-технологій і потенціалу нових пакетів прикладних програм.

У наших дослідженнях розселення населення та динаміки поселенського навантаження на довкілля розселення населення трактувалося як сукупність поселень різного типу з відповідними будівлями, комунікаціями та земельними угіддями, приуроченими до певної території. Поселенське навантаження підраховувалося як відсоткова частка площі поселення в межах однорідних ділянок (4 км²).

2. НАУКОВІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ СТАНУ І ДИНАМІКИ ПОСЕЛЕНЬСЬКОГО НАВАНТАЖЕННЯ, ЙОГО ВПЛИВУ НА ДОВКІЛЛЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

В основу історико-географічних досліджень поселенського навантаження покладений метод метричного аналізу різновікових (різночасових) топографічних карт з мірилом 1: 25 000 – 1:100 000, на яких відображена мережа поселень різних типів і їхніх складових – будинків, вулиць, доріг, присадибних земель, а також збору та аналізу історико-географічної, палеогеографічної, археологічної та статистичної інформації про поселення різних рангів і розмірів та умови їхнього виникнення, розвитку і сучасного функціонування.

Алгоритм аналізу включав:

- 1) збір та аналіз палеогеографічної, археологічної, історичної інформації про стан і зміни природних та суспільно-географічних умов регіону за період від моменту виникнення тут перших поселень до теперішнього часу;
- 2) пошуки в архівах, бібліотеках і фондах точних (великомасштабних) різночасових карт з відображеним на них розташуванням поселень різних типів;
- 3) підбір рядів різновікових одномасштабних карт на одну і ту ж територію (регіон);
- 4) візуальний аналіз форм розселення населення за допомогою топокарт;
- 5) обґрунтування розміру облікового "вікна" для підрахунку поселенського навантаження на довкілля;
- 6) розбивку досліджуваної території на мережу однорідних облікових ділянок;
- 7) розрахунок поселенського навантаження на кожен однорідну ділянку досліджуваного регіону;
- 8) інтерполяцію отриманої інформації та складання ізолінійних карт чи картограм поселенського навантаження;
- 9) аналіз та інтерпретацію складених карт поселенського навантаження;
- 10) визначення масштабів і тенденцій змін величини поселенського навантаження у просторі і часі;
- 11) районування території за величиною (масштабністю) поселенського навантаження;
- 12) аналіз висотного розташування поселень (ярусності поселень);
- 13) відстежування еволюції поселень від часу їхнього виникнення до

теперішнього моменту;

14) аналіз ступеня поселенського освоєння різних типів і форм рельєфу;

15) аналіз приуроченості поселень до ландшафтних або басейнових систем різних рангів і типів;

16) оцінку екологічних загроз, створюваних поселенським навантаженням на довкілля;

17) використання отриманих даних в еколого-географічних та конструктивно-географічних дослідженнях регіону, при обґрунтуванні рекомендацій з оптимізації поселенського навантаження та покращання еколого-географічної ситуації в регіоні тощо.

Базисом для створення різночасових моделей поселенського навантаження Західного регіону України виступали результати палеогеографічних та археологічних досліджень, різночасові топографічні мережі масштабу 1: 25 000 – 1: 100 000, які відображають особливості розташування поселень різних типів, їхню морфологію, історію виникнення та розвитку. За показник поселенського навантаження бралася відсоткова частка площі поселення від площі облікового вікна (переважно квадрату площею 4 кв. км на карті з мірилом 1: 100 000). Показник поселенського навантаження підраховувався для кожного квадрату мали. Після отримання цієї інформації вибиралася оптимальна шкала для інтерполяції даних і складалася картограма або ізолінійна мапа поселенського навантаження.

Методика побудови електронної карти поселенського навантаження базувалася на розрахунку процентного співвідношення площ населених пунктів і незаселених територій в межах рівновеликих квадратів.

Першим кроком стала підготовка растрової основи карти з масштабом 1:100 000. Вона включала сканування топографічної карти та геопросторове координування зображення. Оскільки використовувалася карта, яка не мала чітко визначених координат, то була застосована умовна система координат з точкою їх відліку у правому нижньому куті карти (X та $Y = 0$). Кожна наступна координата кілометрової сітки змінювалася на 2000 одиниць, що відповідає 2 км на місцевості. Вихідна роздільна здатність растру і загальна похибка геокодування склали 15 м.

На наступному кроці виділялися межі населених пунктів шляхом їх оцифрування та перетворення в полігональну тему (шар). Роботи виконувалися на програмному продукті ArcView GIS версії 3.2a.

Для побудови мережі рівновеликих квадратів був використаний модуль розширення до ArcView GIS — Drainage/Lineament/Road/Density, розроблений Аруфом Сарафом [www.esri.com], завданням якого є визначення густоти лінійних об'єктів на окресленій квадратній чи прямокутній площі.

Визначивши межі та розмір квадрату для просторового аналізу, який становив у нашому випадку 1×1 кілометр, за допомогою модуля Geoprocessing (геопросторова обробка даних) виконано операцію intersect (пересікання) двох полігональних тем, що дозволило отримати площу кожного населеного пункту та її відсоткове значення для кожного квадрата.

Для розрахунку інтерпольованої поверхні поселенського навантаження, з

сітки квадратів за допомогою модуля розширення X Tools, розробленого Орегонським департаментом лісівництва (Oregon Department of Forestry) [www.esri.com], була генерована точкова тема центрів (центральної точки квадратів) з відповідними абсолютними та відносними значеннями. Після чого за допомогою модуля Spatial Analyst (просторовий аналіз) статистичним методом інверсивного зважування за відстанню (IDW) побудовано поверхню значень густоти поселенського навантаження. Суть цього методу полягає у визначенні показників кожної інтерпольованої комірки з врахуванням відстані до пункту з вказаним значенням.

Отриманий результат свідчить, що показники поселенського навантаження в деяких випадках надто локалізовані, а поверхня — ламана і не відповідає реальному стану досліджуваного явища. Тому нами було застосовано фільтрування значень поверхні за допомогою опції Neighborhood Statistics (статистика сусідства) з наступними значеннями: метод статистики — Mean (усереднення значень); Neighborhood (пошук сусіда) — Circle (по колу); Radius (радіус пошуку) — 500 метрів. Застосування цих процедур дозволило отримати плавну поверхню значень поселенського навантаження з кроком 10%.

За охарактеризованою методикою складалися мапи поселенського навантаження станом на 1855, 1925, 1955, 1975 і 2000 роки. Ці мапи надалі використовувалися в якості інформаційної бази для складання мап сумарних змін поселенського навантаження (різниця показників між першим і другим, другим і третім, третім і четвертим, четвертим і п'ятим, першим і п'ятим обліковими періодами) та середньорічної інтенсивності розвитку розселенського процесу (частка від ділення показника сумарних змін поселенського навантаження на тривалість періоду цих змін). Отримані картографічні моделі стану і динаміки поселенського навантаження слугували в якості вихідної інформації при оцінюванні його масштабності та впливу на процеси трансформації ландшафтів і басейнових геосистем, а також на зміну їхнього геоекологічного стану.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

3.1. ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Досвід палеогеографічних та історико-географічних досліджень свідчить, що природно-історичні передумови виникнення поселень доцільно відстежувати на підставі інтерпретації палеогеографічної та археологічної інформації [Артюшенко, Арап, Безусько, 1982; Артюшенко, Турло, 1989; Бучинський, 1963; Борисенков, Пасецький, 1988; Веклич, 1982; Кліманов, Безусько, 1981; Ковальчук, 1989; Жупанський, Круль, 1999; Круль, 2001, 2004]. Тому поглянемо на розселенські процеси з історичних, палеогеографічних та археологічних позицій.

В історичному сенсі людська історія поділяється на: палеоліт (3 млн. р. — 10,3 тис. р. тому); мезоліт (10,3 — 8,0 (6,0) тис. р. тому); неоліт (8 (6) — 5,5 тис. р. тому); енеоліт або мідно-кам'яний вік (5,5 — 4,5 тис. р. тому); бронзовий вік (4,5 — 3 тис. р. тому); залізний вік (з 1000 р. до нар. Христа) та наш вік (період після народження Христа) [Словник-довідник... 1996].

Зазвичай відлік розселенських процесів ведуть від початку доби палеоліту, тобто кам'яного віку. Звісно, що дослідження процесів виникнення поселень та

їхньої еволюції, природно-історичної динаміки треба розпочинати саме з цього моменту.

Плейстоценова епоха кам'яного віку характеризується активізацією розселенських процесів первісної людини, ускладненням її матеріальної культури, удосконаленням способів і засобів ведення привласнюючого господарства в умовах багаторазових циклічних змін палеогеографічної обстановки. У кам'яному віці зняряддя праці виготовлялися головню з каменю, дерева і кісток. Археологи поділяють палеоліт на нижній (3 млн. р. – 150 тис. р. тому), середній (15–40 тис. р. тому) та верхній (40–10 тис. р. тому) [Словник..., 1996].

Найраніші стоянки людини в Україні датуються гонцем (800–890 тис. р. тому). У Західному регіоні України вони поширені у Закарпатті та верхній частині басейну Дністра.

Кліматичні умови у цей період змінювалися від теплих у міжльодовикові епохи до суворих континентальних під час материкових зледенень. На стоянках (поселеннях) археологи знаходять лише кам'яні вироби і кістки великих та середніх тварин — слонів, коней, оленів, бізонів. В якості матеріалу для створення зняряддя праці використовувалися жовна, галька, плитчасті різновиди гірських порід. Основними видами зняряддя праці були чопери, чопіги, рубила, скребачки, ножі. Вважають, що люди у регіон Західної України прийшли із Центральної Європи. Можливі й інші варіанти: з Балкан, з Середньої Азії або Кавказу [Словник..., 1996].

Оцінюючи вплив людини нижнього палеоліту на навколишнє середовище, можна зробити висновок про його локальний характер і невеликі масштаби, що зумовлено невеликою чисельністю населення і малою кількістю стоянок.

У середньому палеоліті пам'ятки матеріальної культури приурочені до останнього міжльодовиков'я (125–100 тис. р. тому) та ранньої фази Валдайського зледеніння (100–40 тис. р. тому). Кліматичні умови змінювалися від помірно-континентальних (міжльодовикові епохи) до аридних (умови лісостепу і степу) та перигляціальних у льодовикові епохи. Основу економіки становило полювання на мамонта, північного оленя, коня, бізона. Чисельність населення помітно змінювалася в епохи потепління і похолодання, але характерною рисою поселень є доволі тривалий час їхнього існування, про що свідчить наявність багатошарових археологічних пам'яток [Словник..., 1996]. Людина навчилася виготовляти одяг зі шкіри тварин, заселяла печери, видобувала і використовувала вогонь, тобто стала незалежнішою до небезпек природи. Верхній палеоліт характеризується появою й існуванням сучасної людини — неантропа, який вів головним чином привласнювальне господарство. В цей період удосконалюється техніка обробки каменю (свердління, розпилювання та шліфування), розширюється набір зняряддя праці (майже 100 типів), освоюється технологія будівництва житла. Головною галуззю господарства було спеціалізоване колективне мисливство на північного оленя, мамонта, коня, бізона. Людина заселяє майже усю територію сучасної України, а межі заселення суттєво змінювалися в періоди наступання та відступання льодовика. Спосіб життя набуває осілого характеру [Ситник, 2003; Иванова, 1969; Природа..., 1969].

Верхній палеоліт приурочений до заключної фази Валдайського зледеніння. Він поділяється на: ранню пору (мологошекснинський інтергляціал — 40–25 тис. р. тому); середню пору (осташківське зледеніння — 24–17 тис. р. тому); пізню пору (післяльодовиків'я — 16–10 тис. р. тому). Домінувало в цей час привласнювальне господарство. Кінець верхнього палеоліту співпадає з кінцем плейстоцену і льодовикового періоду, появою й існуванням сучасної людини — неантропа, формуванням первісного суспільства.

У Придністер'ї палеолітичні поселення виникли більш як 25 тис. р. тому [Іванова, 1977]. Мустьєрські люди вже вміли будувати утеплені житла, використовуючи для цього кістки великих тварин. Пересічна людність мустьєрських поселень перевищувала 30 осіб, а тривалість їхнього існування вимірювалася 1–5 роками [Черниш, 1980].

Пізніше у Придністер'ї почали будувати складні житла, а поселення поєднували будівлі різного характеру і призначення. Вони заглиблювалися у землю, обкладалися камінням і кам'яними плитами. частково кістками мамонта. мали округлу форму і містили до 15–20 осіб.

У вюрмський час (24–26 тис. р. тому) житла споруджували для захисту від холоду. Вони опалювалися одним або кількома вогнищами.

У пізньому палеоліті будувалися міцні і довготривалі житла, бо клімат був континентальним і суворим. Розміри жител в цей період були меншими, вони розташовувалися близько одне від одного. Мешкало в них від 5 до 20 сімей. Стоянки пізньопалеолітичних мисливців були переважно сезонними.

У післяльодовиковому періоді виділяють: Дріас I (13,3 – 13,0 тис. р. тому); Бйоллінг (13 – 12,3 тис. р. тому); Дріас II (12,3 – 11,9 тис. р. тому); Аллеред (11,9 – 10,9 тис. р. тому); Дріас III (10,9 – 10,3 тис. р. тому) [Словник..., 1996]. Є й інші точки зору на це питання [Lessy..., 2002; Теодорович, 2005 та ін.].

Для людей епохи верхнього палеоліту властиві наступні риси: 1) розширення набору знарядь та удосконалення техніки обробки каменю (призматична техніка розколювання каменю, свердління, розпилювання, шліфування); 2) початок житлобудування; 3) ускладнення структури поселень, основними елементами яких виступали: житло — напівземлянки, місця для виготовлення знарядь праці, ями-сховища; 4) поява мистецтва, розвиток духовної культури; 5) розвиток спеціалізованого мисливства (полювання на північного оленя, мамонта, коня, бізона та ін.). 6) поява родової общини, консолідація родів у племена, спільне володіння засобами виробництва, зрівняльний розподіл продуктів праці.

Епоха мезоліту співпадає з пом'якшенням клімату і характеризується особливими рисами адаптації людини до природного середовища — диференційованим розвитком привласнюючого господарства, мікролітизацією кам'яного інвентарю, появою нових типів знарядь праці і зброї (долота, сокири, тесла, ножі, кинджали, списи, винайдення лука і стріли), удосконаленням технологій ведення господарства, подрібненням соціальних організмів та рухливим способом їхнього життя (розпадання великих мисливських колективів та індивідуалізація виробництва і споживання), зростанням ролі парної сім'ї. У зв'язку з кризою мисливського господарства, активно розвивається рибальство, а з ним і технологія та знаряддя вилову риби. В цей час прогресує збиральництво

(рослин, ягід, молюсків), приручення собаки і свині [Словник, 1996; *Телегин*, 1983; *Бойко*, 2003].

У мезоліті від його початку до кінця посилюється ступінь осілої населення. Поселення концентруються у річкових долинах на перших надзаплавних терасах і заплавах, мають переважно округлу форму, розташовуються в один ряд. В цих поселеннях мешкало від 50–60 до 100–150 осіб [*Телегин*, 1985].

Характерними рисами неоліту був перехід людини до вирощування рослин і доместифікації (одомашнення) тварин, зростання відносної осілої населення й інтенсивності освоєння та використання менших, ніж у мезоліті, територій. В цю епоху активно ведеться житлове будівництво, удосконалюються транспортні засоби, розчищаються (з допомогою рубил) ділянки для раннього землеробства, створюються мотики, палки-копалки, жнивні ножі, зернотерки і товчачики, глиняний посуд, виникли плетіння і ткацтво. Поселення функціонували як у степовій і лісостеповій, так і в лісовій зонах. В західному регіоні України в цей час існували дві культурно-господарські зони — південно-західна (лісостепове Правобережжя і Придністер'я, Західна Волинь і Закарпаття), головною рисою якої була землеробсько-скотарська спеціалізація, та північно-східна (Полісся), яка мала мисливсько-риболовецьку спеціалізацію. Цей період називають неолітичною революцією, адже відбувся перехід від присвоєвального до відтворювального господарства [Природа..., 1969 та ін.].

Таким чином, епоха неоліту характеризувалася такими найважливішими рисами: 1) винайденням і розповсюдженням якісно нових (досконаліших) способів виготовлення знарядь праці - шліфування, пиляння, свердління; 2) виникненням нових видів виробництв та виготовленням нових виробів (керамічного посуду, прядіння тканин); 3) переходом до осілого способу життя, зумовленим розвитком землеробства і тваринництва, появою харчових запасів, побудовою постійних жител; 4) активним формуванням стад свійських тварин (бики, свині, кози, вівці), використанням частини з них в якості тяглової сили (запрягання до саней та волокуш); 5) збільшенням кількості та розмірів поселень, шільності їх забудови, помітним (у більш як 10 разів) зростанням чисельності населення тривалості життя людини до 30–32 років [*Бойко*, 2003]; 6) все ще збереженням залежності людини (суспільства) від природних умов (кліматичних ритмів) і природних процесів; 7) наявністю природно-демографічної саморегуляції населення (покращання умов — збільшення чисельності населення, погіршення — зменшення кількості людей).

В неоліті (мідно-кам'яному віці) співіснували мідні вироби з кременевою і кам'яною індустрією. Людина навчилася виплавляти метали та проводити їхню обробку, застосовувати досконаліші знаряддя в господарстві. В цей час відбувся перехід від мотичного до орного землеробства з використанням тяглової сили бика, розвивається гончарство і металургія, зростає продуктивність праці, обмін і торгівля, розвивається майнова диференціація, появляються перші міста і держави, формується трипільська культура.

Саме в неоліті розпочався перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало виділення пастуших племен і розвиток землеробства (винайдення рала, складання печі). В цей час будуються укріплені поселення, відбувається

приручення коня, розвиток колісного транспорту [Словник..., 1996; *Бойко*, 2003].

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська (IV–III тис. до народження Христа). В Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток. Характерними її рисами були: 1) розвиток зернового господарства; 2) заміна мотики ралом та приселищний розвиток тваринництва; 3) поява мідних знарядь, які разом з кам'яними і крем'яними підвищили рівень оснащення торішньої людини; 4) перехід від матриархату до патріархату, зародження міжплеменних об'єднань, формування ієрархічної структури родів та збереження великих сімей, які склалися з кількох парних сімей і відігравали основну роль у функціонуванні суспільства; 5) побудова глиняних будівель, розвиток кераміки, утворення великих протоміст (з населенням до 15–20 тис. жителів), міграція населення через кожні 50–100 років, зумовлена землеробським виснаженням землі; 6) розвиток мистецтва, культури, специфічної релігії. Елементи трипільської культури (система господарювання, географія і топографія поселень, декоративний розпис будинків, орнамент на кераміці) стали невід'ємною частиною сучасної української культури, тобто виступають в якості праісторичної бази сучасної української нації.

Бронзова доба, яка тривала майже 1000 років, характеризується винайденням бронзи та виплавлянням з неї різноманітних знарядь, які були міцнішими і досконалішими. У цей період завершилися процеси першого суспільного поділу праці, відбувся розвиток орного землеробства та общинного ремесла, виникли спеціалізовані майстерні для виготовлення серпів і тесел, були створені кінська упряж та колісниця тощо. Суттєву роль у суспільному розвитку відіграли створення парної сім'ї, виокремлення племенної верхівки [*Бойко*, 2003].

Важливими чинниками суспільної еволюції у бронзовому віці були: а) зміна кліматичних умов (насамперед вологості клімату); б) підвищення якості знарядь праці та зброї (завдяки використанню бронзи); в) активна міграція населення; г) відокремлення скотарства від землеробства; д) значна геопросторова неоднорідність господарського і культурного розвитку, удосконалення спеціалізації господарства, а згодом — посилення міжплеменних контактів; е) зростання ролі чоловіка в усіх сферах життя та еволюційна заміна матриархату патріархатом; є) підвищення продуктивності праці, яка спричинила спочатку майнову, а пізніше і соціальну диференціацію суспільства; ж) поява малої сім'ї (у сучасному її розумінні) та союзів племен; з) ускладнення суспільної організації з виділенням племенної верхівки, стану воїнів тощо.

Перехід до ранньозалізного віку зумовлений дією таких чинників, як зміна клімату (наприкінці II тис. до народження Христа він став дуже посушливим), погіршення екологічних умов проживання населення (через виснаження оброблюваних земель, збіднення біоресурсів, розвиток несприятливих геоморфологічних процесів), посилення міграційних процесів населення, які спричинили розрив старих господарських і суспільних зв'язків, дефіцит мідної руди та виробів з бронзи, який спричинив розвиток місцевого залізрудного виробництва.

У зв'язку з цим, для залізного віку властиві такі явища, як остаточне розселення індоевропейців, значні міграції населення, технологічний перелом у

виготовленні знарядь праці і зброї, посилення торгівельних зв'язків, становлення приватної власності, майнова диференціація суспільства, утворення класів, перетворення сім'ї на господарську одиницю, витіснення родової общини територіальною, виділення ієрархічно-структурованої військової еліти та утворення організованих воєнно-політичних об'єднань і союзів, зародження державності [Бойко, 2003], виникнення перших ранньодержавних та потужних кочових утворень тощо. В цей період вплив людської діяльності охопив не лише рослинний покрив і ґрунти, а й рельєф та геологічне середовище, водні ресурси. Він зумовив активний розвиток процесів деградації компонентів природи.

Подальша історія господарського освоєння території та її заселення пов'язана з киммерійцями та скіфами. Вважають (Бойко, 2003), що киммерійці першими на території України перейшли від осілого до кочового скотарства, почали виплавляти залізо з болотяної руди. Сенсом життя кочового народу було збереження власної худоби і майна, оборона землі та заволодіння багатством сусідів. Киммерійці здійснювали масштабні походи в Малу Азію, звідки переймали прогресивні звичаї і державотворчі навички. Однак своєї повноцінної держави вони не створили і у VII ст. до Христа їх витіснили скіфські племена.

Скіфи у другій половині VII ст. до народження Христа утворили об'єднання племен – Велику Скіфію, яка проіснувала до III ст. до народження Христа [Бойко, 2003]. Усе населення скіфів поділялося на скіфів-кочівників та осілі племена, у складі яких виділялися скіфи-орачі (поширені на захід від Дніпра), скіфи-землероби (лівобережжя Дніпра) та ін. У V ст. до народження Христа Скіфія перетворилася у рабовласницьку державу. Найбільшого розквіту вона набула у IV ст. до Христа, а у III ст. до Христа під ударами сарматів володіння скіфів значно зменшилися. Припинила своє існування Скіфія на початку III ст. після народження Христа.

Же у II ст. до народження Христа в західному напрямку (на межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю) рухаються войовничі й агресивні сарматські племена, які проіснували тут до VI–IX ст. Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але своєї власної держави вони так і не створили, хоч мали видатні досягнення у військовій справі [Бойко, 2003; Словник, 1996 та ін.].

Наступним етапом господарського освоєння краю і розселення населення вважають тисячолітню історію виникнення та існування на території України античної цивілізації (у Причорноморському регіоні). В ній виділяють грецький (друга половина VII – середина I ст. до народження Христа) та римський періоди (середина I ст. до народження Христа – IV ст.). Вона мала такі наслідки: 1) під впливом колонізації на територію сучасної України було перенесено грецький демократичний полісний устрій і державотворчу традицію; 2) місцеве населення освоїло прогресивні технології землеробства і ремесла, було залучене до товарно-грошових відносин; 3) відбувався процес урбанізації регіону; 4) автохтонне населення освоєвало здобутки античної культури; 5) усі ці чинники суттєво вплинули на темпи історичного розвитку розташованих північніше і західніше регіонів України та населяючих їх народів і надовго визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, тісні контакти Київської Русі з Візантією.

Важливим напрямом досліджень еволюції населення і поселень нової ери є встановлення місця історичної прабатьківщини слов'ян. Дослідники виділяють декілька теорій походження слов'ян: 1) дунайську, за якою слов'яни пішли з Дунаю — з території нинішньої Угорщини та Болгарії) (Нестор, С. Соловійов, М. Погодін, В. Ключевський та ін.); 2) скіфо-сарматську (азійську), згідно з якою скіфи і сармати, прийшовши з Передньої Азії, осіли на півдні Східної Європи, а пізніше звідси розселилися на північ і захід; 3) вісло-дністерську (Л. Нідерле, М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та ін.), згідно з якою ще у II тис. до народження Христа існувала балто-слов'янська спільність, при розпаді якої на Волині утворився центр правічних слов'янських земель; 4) вісло-одерську концепцію (Ю. Косташевський, Я.Чекановський, Т. Лер-Сплавинський), яка пов'язує етногенез слов'ян з лужицькою культурою, поширеною у період пізньої бронзи та раннього заліза, а слов'янську прабатьківщину — з межиріччям Вісли та Одри (Одера); 5) дніпро-одерську теорію (В. Гензель, П. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рибаків), згідно з якою прабатьківщина слов'ян приурочена до території між Дніпром та Одрою. Сучасні українські археологи В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський та інші у своїх працях довели, що становлення слов'янського етносу — досить тривалий процес, який мівив кілька етапів і відбувався у різних частинах Європи: а) до III–II ст. до народження Христа головні події розверталися на межиріччі Вісли – Одри, частково поширюючись на Волинь; б) у II ст. до народження Христа — I ст. н.е. центр формування слов'янства перемістився у межиріччя Вісли – Дніпра [Бойко, 2003].

Таким чином, слов'янство як самостійний етнос появилось на початку I тис. після народження Христа, тобто у період Великого переселення народів (II–VII ст.). У цій історії були періоди розселення готів на землях Західної України, потім гунів (375–451 рр.). За В. Крулем (2005), етногенетичний процес, який розпочався у II ст. до народження Христа, у першій половині V ст. завершився створенням східнослов'янської етнічної спільності – черняхівської культури. Південними сусідами племен черняхівської культури були племена культури карпатських курганів, які заселяли Карпатське передгір'я у кінці II – першій половині V ст. У V–VII ст. між Дніпром і Прип'яттю на сході та півночі і Дунаєм та Ельбою на південно-заході і заході живуть племена празької культури, які є спадкоємцями племен черняхівської культури. Празька культура на Заході України була представлена білими хорватами (у Прикарпатті та Західному Поділлі) і дулібами (на Волині). Починаючи з V ст., слов'яни проникають у візантійські землі. У VI–VII ст. вони контролюють територію Фракії, Македонії, Далмації та Істрії. Балканського півострова тощо. Саме племена антів і склавінів історики вважають предками українського народу [Бойко, 2003]. Нащадки склавінів та антів у VIII–IX ст. утворили над Дністром, Західним Бугом і Дніпром нові етнічні угруповання (на базі культури Луки Райковецької, в основі якої лежали празька та пенцьківська культури). Система господарювання східних слов'ян базувалася на землеробстві при допоміжній ролі скотарства і сільських промислів. Активно розвивалися залізобробне, косторізне, гончарне ремесла.

У VII–IX ст. техніка землеробства удосконалювалася: появились залізні наральники, серпи, коси-горбуші, мотики, ручні жорна, розширився асортимент

культивованих злаків (пшениця, жито, ячмінь, овес), була введена двопільна система землеробства, підвищилася продуктивність праці, зросли обсяги продукції. З розвитком виробництва відбувалося соціальне розшарування, родово-общинний лад трансформувалася у феодальні відносини. Землевласники поступово перетворюються на феодалів, а вільні общинники — у залежне від феодала населення. У цей же період швидко розвиваються ремесла, зокрема металургія, розширюється асортимент залізних виробів, удосконалюється технологія, підвищується якість продукції, активізується торгівля, виникають постійні поселення – «гради» [Бойко, 2003], формуються великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. За свідченням арабських джерел, уже у VIII–IX ст. існували три осередки східнослов'янської державності: найбільший — Куявія (полянська земля з центром у Києві), Славія (Новгородська земля) та Арганія (Ростово-Суздальська, можливо Причорноморська і Приазовська Русь) [Бойко, 2003]. У IX–X ст. відбувалося об'єднання дулібів, полян, бужан, волинян, сіверян, тиверців, уличан у племінні князівства, серед яких наймогутнішими були дулібське і полянське, а дещо пізніше, після послаблення дулібів аварською нагалою, сильною залишилося полянське князівство. Заснування Києва, утворення навколо нього Полянського і Київського князівств консолідувало древлян і сіверян, на основі яких виникло державне об'єднання – Руська земля. Як свідчать історики, у IX ст. південноруські землі на 100–200 років випереджали розвиток північноруських.

Помітну роль в пізнішій еволюції Київської Русі відіграла військова діяльність, захоплення князем Олегом Києва (882 р.), об'єднання Північної і Південної Русі, зовнішньополітична активність Давньоруської держави, головним вектором якої була Візантія. Після смерті Олега (912 р.), Давньоруську державу очолив Ігор (912–945 рр.) син Рюрика, який продовжував політику військового тиску на Візантію і Закавказзя. У 945 р. на чолі держави стала княгиня Ольга (945–964 рр.), дружина Ігоря, яка реформувала процеси збирання данини, створила осередки центральної князівської влади на місцях, окреслила повинності залежного населення тощо. У 964 р. князем став Святослав (964–972 рр.), який завдяки своїм військовим успіхам (походи до Каспію і Балкан) чітко вписав молоду давньоруську державу в євразійський геополітичний простір [Бойко, 2003]. За час його князювання кордони Русі значно розширилися, військова могутність зросла. При цьому не бракувало й проблем: недостатня консолідація земель, слабкість великокнязівської влади (через недостатню її організованість і централізованість), надмірні побори з залежного населення тощо. Після короткого періоду боротьби за владу між синами Святослава (972–980), у 980 р. повноправним правителем Русі став Володимир (980–1015 рр.). Його держава займала майже 800 тис. км² і була найбільшою в Європі. Для захисту кордонів у цей період будуються могутні земляні вали і рови, військово-феодальні замки та городища. На зміну родоплемінному поділу приходить територіальний поділ. Формується беззатне, віддане князю військо, створюється нова знать — дружина, цілком залежна від великого князя. Вона стала протиположною місцевому боярству. Володимир запровадив християнство як державну релігію, створив новий збірник законів звичаєвого права, налагодив

тісні стосунки з багатьма державами, зробив Русь державою, до якої з повагою ставилися і Візантія, і Рим. Після смерті Володимира і кривавого братовбивчого прогистояння князем Київської Русі став Ярослав (1019–1054 рр.). За його правління Київська Русь набула найвищого розвитку і найбільшого піднесення.

Головними здобутками Київської Русі цього періоду були: 1) розширення кордонів держави та захист їх "змієвими валами" з укріпленими фортецями; 2) перемога над печенігами (1036), яка значно посилила захищеність півдня і сходу держави; 3) покращання становища і зростання авторитету Київської держави на міжнародній арені (завдяки активній дипломатії та укладанню династичних шлюбів); 4) будівництво монастирів і храмів, виведення церковної ієрархії з-під контролю Візантії; 5) збільшення кількості і площі міст, зростання їхньої ролі у господарському, політичному і культурному розвитку території.

Характерними рисами впливу людини на природне середовище у X–XI ст. були: а) збільшення чисельності населення і зростання його осілости; б) збільшення площі сільськогосподарських угідь та активне вирубування лісів, деревина яких використовувалася для будівництва укріплень і житла; в) будівництво потужних укріплень (замків, земельних валів і ровів з вежами на них тощо), які виступали в якості антропогенних форм земної поверхні; г) періодичні пожежі, які знищували дерев'яні будівлі і споруди та випалювали значні масиви лісів і чагарників; д) активний прояв на вирубках і схилових орних землях процесів лінійної та площинної ерозії і супутніх явищ (зсувів, обвалів, суфозії, карсту тощо); е) розвиток ловецтва, рибальства, тваринництва і землеробства, який супроводжувався змінами стану таких компонентів природного середовища як ґрунти, рослинний покрив, тваринний світ, поверхневі води (малі річки); є) розвиток місцевих промислів (металургії, гончарства, різьблення тощо), який призводив до створення різнорангових антропогенних форм рельєфу і ландшафтів, сліди яких зберігаються в рельєфі впродовж багатьох століть.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) міняється форма правління в Давньоруській державі – від одноосібної до федеративної монархії, якою одночасно управляли брати Ізяслав, Святослав та Всеволод (1054–1073 рр.). У 1073–1093 рр. посилюється відцентрові тенденції розвитку держави, відбувалися міжусобні війни, зросла загроза ззовні. Лише у період князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) завдяки його зусиллям вдалося знову об'єднати майже 75% території Русі в одну державу і повернути її до числа наймогутніших країн Європи. Цю тенденцію зберіг і його син Мстислав (1125–1132 рр.). Пізніше Київська Русь ділиться на самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігіво-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське і Новгородську та Псковську землі. Надалі (впродовж XII–XIII ст.) процес подрібнення тривав: у XII ст. утворилося 15 князівств і земель, на початку XIII ст. виникло ще 35 утворень [Бойко, 2003].

Причинами цих процесів були: 1) величезна площа держави та етнічна неоднорідність населення; 2) відсутність добре структурованого, міцного, розгалуженого апарату державної влади; 3) слабка комунікаційна інфраструктура

(погані дороги або їхня повна відсутність, слабкий розвиток транспорту і зв'язку тощо); 4) поліетнічний склад населення (понад 20 народів); 5) розвиток великого феодалного землеволодіння, яке посилювало владу місцевих князів, зумовлювало їхнє прагнення до економічного і політичного відокремлення; 6) відсутність чітко усталеного механізму успадкування князівської влади; 7) зміна торгівельної кон'юнктури, «віддалення» Києва від головних торгівельних шляхів, виникнення поліцентричності у торгівельних відносинах, а, відтак, зменшення прибутків Києва, виникнення інших торгових центрів у Київській Русі; 8) разом з негативними наслідками, зростання роздрібності мало і позитивні: формування великого землеволодіння спостерігаються прогрес у сільському господарстві, виникнення і ріст нових міст, зростання чисельності населення, розвиток культури, мистецтва і релігії.

Домінуючою галуззю господарства Київської Русі було аграрне виробництво — землеробство і тваринництво. У землеробстві переважали вирубна, перелогова та парова з двопільною і трипільною сівозмінами системи землеробства, які базувалися на використанні достатньо різноманітних і досконалих знарядь обробітку ґрунту – плуга, сохи, рала, борони, заступа, мотики, серпа і коси. Урожайність зернових сягала 7–8 ц/га. Розвивалося приселищне скотарство, бджільництво, мисливство і рибальство. Існувало понад 60 видів ремесел, найважливішими з яких було виплавляння та обробка заліза [Бойко, 2003; Словник, 1996].

У часи розквіту Київської Русі інтенсивно розвивалися процеси урбанізації. За літописними даними, у IX–X ст. нараховувалося 20 міст, в XI ст. — 52, перед монгольською навалою – 300 «градів», з яких 100 були справжніми містами.

Починаючи від першої битви монголо-татарських військ з об'єднаними військами князів Київської Русі на р. Калка у 1223 р. і завоювання Батисм Києва (1240 р.), на Русі встановлюється на 238 років Золотоординське іго. Його наслідки були згубними для держави, населення і культури Київської Русі. Найбільш негативними з них вважають: 1) руйнування міст, зменшення їхньої ролі у суспільному житті. За підрахунками вчених, з 74 міст Київської Русі, які існували у XII–XIII ст., 49 було поруйновано Батисм. З них 14 не піднялися з руїн, а 15 потім перетворилися на села. Домонгольського рівня кам'яне будівництво досягло через 100 років після навали Батия; 2) занепад ремесел і торгівлі, зумовлений загибеллю або рабством значної кількості ремісників, втратою навиків тощо; 3) зменшення чисельності населення, особливо у районах, в яких не було природних схованок (лісів, печер, гір); 4) втрата Києвом ролі об'єднувача слов'янських земель, піднесення на заході Галицько-Волинського (XIII–XV ст.), а на сході — Московського князівств (XIV–XV ст.); 5) послаблення обороноздатності Русі, входження південних і західних руських земель до складу Литовського князівства і Польського королівства, а Північно-Східної і Новгородської землі — до Золотої Орди.

Спадкоємцем Київської Русі наприкінці XII – початку XIII ст. стало Галицько-Волинське князівство (1199 р.). Майже 150 років воно відіграло дуже важливу роль у житті східних слов'ян, чому сприяла низка чинників: 1) зручне географічне розташування та дуже різноманітні природні умови (від низовин і

височин до гір, які були важкодоступними для степових кочівників), розміщення на перехрестях торгових шляхів; 2) необхідність об'єднання двох князівств для захисту від посягань на їхні землі з боку Польщі, Угорщини, Монгольської Орда та Іга; 3) об'єднувача діяльність князів Романа Мстиславича та Данила Романовича; 4) наявність на території князівства великих запасів «золотого» ресурсу — родовищ солі.

На території князівства існували потужні міста-замки (Львів, Кременець, Угровеськ, Данилів, Володимир, Луцьк, Холм та ін.), активно розвивалися ремесла, торгівля і культура, існувало достатньо продуктивне землеробство і тваринництво. Найбільшого розквіту держава набула за часів Данила Галицького та, дещо пізніше, за Лева Даниловича (1264–1301) і Юрія I (1301–1315). Занепади Галицько-Волинська держава після 1340 р., а її землі опинилися під владою чужоземців — Польщі (Галичина), Литви (Волинь), Молдавського князівства (Буковина).

Одночасно з литовським проникненням в українські землі відбувалася її польська експансія, яка активно проявлялася у 1340, 1349 і 1366 рр. Внаслідок цього до Польщі приєднано майже 52 тис. км² українських земель з населенням 200 тис. осіб [Бойко, 2003]. У 1370 р. після смерті Казимира Галичина перейшла під владу Угорщини, а в 1387 р. Польща приєднує цей край до своїх володінь. В наступні роки Галицькі землі були предметом зацікавлень та їхнього завоювання Литвою і Польщею. У 1431 р. Західне Поділля відійшло до Польщі, Східне залишилося під контролем Литви. У 1569 р. в результаті Люблінської унії об'єднано Польську державу і Велике Князівство Литовське в Річ Посполиту. Для українських земель настали часи економічних і політичних утисків, прогресуючої втрати національних традицій, занепаду культури.

Важливим чинником впливу на природне середовище, поселення і людей були татарські набіги. Особливо вони розширилися у 80-х роках XV ст. після розриву союзу Менглі-Гірея з литовським князем. Набіги татар принесли величезні руйнації жител, культурних об'єктів, оборонних споруд. Вони супроводжувалися пожежами, масовими вбивствами місцевого населення, його захопленням у полон з метою продажу в рабство. За деякими підрахунками, лише за період з 1450 до 1556 року татари зробили 86 великих грабінницьких походів на українські землі.

Підсумовуючи аналіз суспільно-географічних процесів, впливу людини та її господарської діяльності на природне середовище Західної України у XIV–XV ст., можемо констатувати: 1) якщо до XIV ст. серед видів впливу людини на природне середовище переважала примітивна експлуатація величезних природних багатств (рослинного і тваринного світу, будівельних матеріалів, кременю тощо) з домінуванням мисливства, бобрівництва, сокільництва, ловецтва і рибальства, то у XV ст. інтенсивно розвивається тваринництво (вирощування худоби в Західну Європу) і землеробство (вирощування товарного зерна, а також квасолі, петрушки, пастернаку тощо), будуються водянні і вітряні млини, удосконалюються знаряддя праці, зростають кількість великих землевласників, площі їхніх землеволодінь; 2) у XIV–XVI ст. активізувалися урбанізаційні процеси, поглибився суспільний поділ праці; міські жителі займалися

землеробством, скотарством і промислами, ремеслом і торгівлею, але водночас вони відбували різні повинності, сплачували натуральні і грошові податки; нивидко зростала кількість ремісничих спеціальностей, формувався внутрішній постійний ринок, виникали цехи, мануфактурні виробництва, запроваджувалося Магдебурзьке право; 3) відбувалася соціальна стратифікація суспільства (наверху — шляхта, нижче — пани, ще нижче — дрібна шляхта /зем'яни/. Чітко виділяються духовенство, міщани, також селяни /чиншові, тяглі, службові/); 4) створюються греко-слов'яно-латинські школи (першими були Острозька академія (1576 р.), братська школа у Львові (1586) та ін.).

Суттєвий вплив на розселенсько-поселенські процеси здійснило виникнення у XVI–XVII ст. українського козацтва та козацької держави. Головними факторами його виникнення та розвитку були:

- наявність великих площ вільних земель, придатних для землеробства і скотарства у порубіжжі між землеробською і кочовою цивілізаціями;
- набутий досвід освоєння цих територій ухадниками, добичниками, бродниками та ін.;
- природне прагнення людей знайти краще для життя і самозбереження місце [Бойко, 2003].

Необхідність виникнення козацтва зумовлювалася також зростанням (починаючи з XV ст.) великого феодалного землеволодіння, яке підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель; феодалною експлуатацією, посиленням закріпачення, релігійного і національного гніту; зростанням зовнішньої загрози і потреб захисту населення і території від нападів татар і турків.

У XVII ст. фільварково-панщинна система суттєво погіршувала становище народних мас, гальмувала розвиток кооперації та мануфактурного виробництва. Утруднювала формування єдиного ринку, через нещадну експлуатацію селян і земель зумовлювала їхнє зубожіння. Водночас відбувалась концентрація матеріальних цінностей у великих землевласників (у 1629 р. 37 найбагатших волинських магнатів володіли 75% усіх селянських господарств [Бойко, 2003, с. 151]).

Через утиски і зубожіння місцевого населення у першій половині – середині XVII ст. в українських землях посилилася національно-визвольна боротьба, яка переросла у національно-визвольну революцію 1648–1676 рр. У ці роки відстоювалися право українського народу на створення власної держави в її етнічних межах, незалежність і соборність Української держави, спадкоємність Київської Русі з козацькою державністю, їхніми традиціями і культурою. В роки війни населення, господарство, природне середовище зазнали великих змін і втрат. Так, у кінці 1654 р. внаслідок вторгнення польсько-татарських військ на Брацлавщину було зруйновано 270 поселень, убито майже 10 тисяч немовлят, захоплено в неволю 200 тис. осіб [Бойко, 2003, с. 162]. Подібна ситуація спостерігалася в інших землях України. Доба Руїни (1657–1663 рр.) принесла спустошення українським землям, громадянську війну, розкол України на Правобережну і Лівобережну, соціальну, політичну та економічну кризи. Втрати населення сягали 65–70%.

Ці процеси призвели в кінці 1676 р. до глибокої кризи, втрати територіальної єдності і державності. Чисельність населення скоротилася на 65–170%. В кінці XVII – початку XVIII ст. в результаті збігу обставин, внутрішніх протиріч, наступу російського царату на українську державність у центральній і східній частинах України, а Польщі — на Правобережжя становище українських земель досягло критичного рівня. Ситуацію на Правобережжі у середині – другій половині XVIII ст. літописець Самійло Величко описує таким чином: "Бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали..., що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Бачив я там ... багато кісток людських, сухих і нагих..." [Цит. за *Бойко, 2003*].

В кінці XVIII ст. внаслідок першого (1772 р.) і другого поділу Польщі (1793 р.) до Росії відійшли Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина і Київщина, а після третього поділу (1795 р.) — і Західна Волинь, а Галичина ввійшла до складу Австрійської імперії.

Економічна ситуація на Правобережних землях у XVIII ст. також була напруженою. В середині XVIII ст. майже 40 магнатських родів контролювали 80% території Правобережжя. В Галичині і Волині в цей час існувало кріпацтво, технічна озброєність сільського господарства була низькою, зростала кількість селянських господарств, їхня площа зменшувалася. Водночас простежуються і позитивні тенденції: впровадження у землеробство сівозмін, зростання ролі зернового господарства, розширення асортименту культур (поява картоплі, кукурудзи, тютюну), спеціалізація у вирощуванні різних культур.

Стосовно розвитку промисловості у цей період, то він характеризується наступними рисами: 1) розширенням спектра ремісничих спеціальностей (на 15%) та поглибленням спеціалізації ремесел; 2) включенням ремесел у систему товарно-грошових відносин; 3) зв'язком розвитку ремесел з урбанізаційними процесами (наприклад, кількість міст і містечок з XVII ст. до середини XVIII ст. зросла у 1,5–2,0 рази); 4) появою мануфактурних виробництв (70-і роки XVIII ст.) – рудних, гутних, поташних, паперових, селітрових, суконних та ін.; 5) розширенням книгодрукування.

Характерними рисами розвитку сільського господарства, еволюції поселенського навантаження, зміни чисельності населення та впливу цих чинників на природне середовище і його компоненти у XIX ст. були: 1) технічна і технологічна відсталість розвитку системи землеробства; 2) низький рівень забезпеченості селян знаряддями праці; 3) низький рівень організації праці та малоземелля; 4) падіння врожайності через виснаження земель, розвиток ерозійних процесів засухи тощо; 5) дуже велика кількість малих за розмірами селянських господарств; 6) поява великих землеволодінь.

Позитивним явищем стало скасування кріпацтва. Стосовно розвитку промисловості, то спочатку намітилося зростання кількості промислових підприємств (від 1825 р. до 1861 р. — у 3,6 рази), дещо пізніше — перехід до машинної праці, впровадження парових двигунів, зростання частки вільнонайманих робітників (від 25% до 74%), виникнення нових галузей виробництва, спеціалізація окремих районів на виробництві певних видів продукції, формування капіталістичних відносин. Однак у середині XIX ст.

виробництво промислової продукції на 1 особу в західноукраїнських землях було у п'ять разів нижчим, ніж у чеських і німецьких частинах імперії [Бойко, 2003].

У період перебування західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії характерним було чергування періодів реформ з періодами реакції, відміна кріпосного права, обезземельнення селян, занепад і деградація маєтків поміщиків, вимушена міграція селян тощо.

У кінці XIX ст. Україна стає потужним центром виробництва сільськогосподарської продукції — ячменю (43% світового врожаю), пшениці (20%), інших культур. Тут розвивається залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна промисловість, будуються залізниці, вирубуються ліси, розширюються площі агроландшафтів, збільшується кількість і розміри поселень. Розвиток капіталізму сприяв появі у сфері аграрного виробництва таких прогресивних тенденцій і процесів, як ріст технічної озброєності землеробства, використання вільнонайманої праці, зростання площі посівів та поліпшення їхньої структури. Водночас, на початку XX ст. в селах проживало 80% населення. Стосовно промислового розвитку, то українська промисловість давала майже 70% сировини та напівфабрикатів Російської імперії, 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробки [Бойко, 2003; Ковальчак, 1988].

На землях Західної України гостро стояла проблема малого забезпечення селян землею, через що наприкінці XIX – поч. XX ст. із Східної Галичини і Північної Буковини емігрувало 250 тис. осіб, із Закарпаття — 170 тис. осіб. З 1890 р. до 1913 р. майже 1 млн. осіб емігрувало до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії та ін. країн [Грицак, 1996]. 94% промислових підприємств були маленькими (до 5 робітників), в них працювало понад 50% зайнятого у промисловості населення. Великих підприємств налічувалося 220 і в них працювало 25% усіх робітників [Ковальчак, 1988] відбувалася хижачья експлуатація родовищ нафти, озокериту, лісів. Так, щорічні об'єми вирубанної деревини в Карпатах перевищували 6 млн. м³, а площа лісів лише за 1 рік скорочувалася на 1100 га.

Станом на 1931 р. на українських землях, окупованих Польщею проживало 8,9 млн. осіб (5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків) [Ковальчак, 1988]. В цей же період частина українських земель (Закарпаття) перебувала у складі Чехословаччини, а інша (Північна Буковина) — у складі Румунії. Ним була відведена роль сировинного придатка, відбувалося стримування промислового розвитку, більшість населення перебувало у злиденному стані.

Особливо великих втрат зазнали західні області України в роки Другої Світової війни. Зокрема чисельність населення зменшилась майже на третину, було знищено понад 80% промислових підприємств, поруйновано майже дві третини поселень, сільське господарство характеризувалося дуже низьким рівнем технічного озброєння та продуктивності. За підрахунками [Перковській, Пирожков, 1990; Безмертя..., 2000], станом на 1 січня 1941 р. у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях проживало 8 млн. 713 тис. осіб, а станом на 1 січня 1945 р. — 5 млн. 385 тис. осіб. Таким чином. чисельність населення зменшилася на 3 млн. 328 тис. осіб або 38,2%. За іншими даними [Украинская..., 1975], у західному

регіоні (крім Закарпаття) за роки війни було знищено 1 млн. 557 тис. 950 жителів. Ще 524 тис. 740 вивезено на примусові роботи до Німеччини. Після закінчення II Світової війни у містах Волинської області залишилося лише третина населення, майже половина — у містах Тернопільської та Чернівецької, 57,2 – 72% — у містах Кам'янець-Подільської, Дрогобицької і Станіславської областей [Безсмертя, 2000].

На масштабність втрат вказують і такі цифри: у період з 22.06.1941 р. по 18.11.1942 р. безповоротні втрати військових становили 6 млн. 155 тис. осіб, санітарні — 5 млн. 7 тис. осіб, разом 11 млн. 162 тис. осіб [Безсмертя, 2000]. Безповоротні втрати українців та громадян України інших національностей становили: 4,5 млн. цивільного населення (вбитих і зниклих безвісти на окупованій німцями території); близько 4,1 млн. осіб військового персоналу (вбитих, загиблих, тих що попали у полон, зниклих безвісти. померлих у госпіталях у перші повоснні роки); 2,4 – 2,8 млн. осіб, вивезених до Німеччини на примусові роботи, значна частина яких загинула; не менше 100 тис. членів ОУН–УПА [Безсмертя, 2000].

Демографічні втрати України в цілому за період з 1.01.1941 р. по 1.01.1945 р. становили 13 млн. 584 тис. осіб. До цієї цифри треба додати 143 тис. 141 особу примусово виселених та 143–200 тис. українців, які виїхали в інші країни.

Суттєвих втрат зазнало населення внаслідок депортацій і репресій у післявоєнні роки (тільки у 1946–1948 рр. було депортовано у східній райони СРСР майже 300 тис. осіб; у 1945–1946 рр. 437,7 тис. осіб з Закарпаття в Україну і 140,5 тис. – у західні і північні райони Польщі (операція "Вісла"); в Польщу з території України було переселено 810,4 тис. польських громадян [Безсмертя, 2000]. Лише у 1944 р. у західних областях України в результаті боротьби військ НКВС з членами ОУН–УПА було вбито 57,4 тис. та заарештовано 50,9 тис. осіб, 17 тис. виселено у Красноярському край. Близько 300 тис. репатрійованих з країн Європи українців було вислано в Сибір, а решта зазнали політичних переслідувань. Жертвами радянського режиму стали близько 80 тис. осіб, членів національно-визвольних змагань та 25 тис. військовослужбовців НКВС.

Зазначимо, що процес кількісного відтворення населення України до передвоєнного рівня тривав 15 років: у 1959 р. в Україні проживало 41 млн. 869 тис. осіб, з них українців 76,8%.

У повоснні 40-і роки у Західних областях було побудовано понад 2,5 тис. промислових підприємств, збільшено у 3,2 рази випуск промислової продукції. розвивалися нові галузі господарства — машинобудування, приладобудування, деревообробна, паперова, хімічна, гірничовидобувна, повним ходом відбувалася примусова колективізація сільського господарства (від 158 колгоспів у 1946 р. до 7190 у 1950 р.), у 50-і роки зріс на 65% обсяг валової продукції сільського господарства, у 2,5 рази збільшилася площа житла [Бойко, 2003]. Однак надалі ці процеси уповільнилися (через захоплення "надпрограмами", непослідовність реформ, екстенсивний шлях розвитку господарства, надмірну централізацію управління тощо).

Командно-адміністративна система управління не дозволила ефективно використати наявний трудовий і ресурсний потенціал, здобутки науково-

технічного прогресу у 60–80-і роки ХХ ст. І хоч усі показники економічного розвитку західної України у 60–85-х роках ХХ ст. зростають, але з явним уповільненням темпів. Валовий же національний продукт, починаючи з 1965 р., зменшився у два рази; знизилася й ефективність господарювання, відбувалися деформаційні процеси в економіці (зменшення частки галузей, які працювали на споживчий ринок, поява товарного дефіциту, загострення демографічних, соціальних та екологічних проблем тощо).

Стосовно 90-х років, то після утворення незалежної України (1991) її економіка та господарство пережили глибоку кризу, яка супроводжувалася зупинкою великих підприємств, ростом безробіття, масовою еміграцією населення на заробітки за кордон, різким зниженням природного приросту, старінням населення у сільських поселеннях тощо. Ці процеси у дещо сповільненому вигляді розвиваються і тепер.

3.2. ЕТАПНІСТЬ РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПРИРОДУ

Поселення панують над просторами, що їх оточують та виконують наступні функції: 1) концентрують, переробляють і розподіляють масово-енергетичні, людські та інформаційні потоки; 2) притягують до себе, утримують і заставляють рухатися навколо них людей, транспорт, речовину та енергію; 3) поширюють імпульси свого впливу на прилеглі території (освоєння нових земель, розширення площі поселень тощо); 4) підвищують рівень і комфортність життя етносу; 5) виступають фокусами розвитку економічного і культурного життя; 6) мають шанс перетворитися в суцільне урбанізоване поле (ареал); 7) урбанізовані поля з'єднуються між собою транспортними та іншими комунікаціями; 8) навколо поселень виникають смуги різної інтенсивності їхнього впливу на природне середовище (промислового, аграрного, транспортного, лісогосподарського, водогосподарського, рекреаційного, гірничого тощо). Такий вплив може бути експансивним або дифузним.

За тривалістю проживання населення у поселеннях виділяють п'ять їхніх типів [Сминтина, 2001]: 1) ефемерні (використовувалися впродовж кількох днів); 2) тимчасові (поселення мисливців і збирачів, які функціонували у теплу пору року); 3) сезонні (використовувалися взимку впродовж кількох місяців); 4) напівостійні (використовувалися декілька років); 5) постійні (пов'язані з життєдіяльністю кількох поколінь).

З розвитком суспільства поселення усіх типів збільшують свою площу, кількість населення, урізноманітнюють господарську діяльність і посилюють вплив на природне середовище. В епохи неоліту — залізної доби вони були переважно невеликими (сільськими), а на початку періоду формування української державності набувають вигляду городищ і сільських поселень навколо них; у період феодалізму виникають феодальні міста і сільські поселення.

Сучасна поселенська мережа західного регіону України представлена 7968 поселеннями (на кінець 2001 р.). Станом на 1 січня 2005 р. у 7 областях цієї частини України нараховувалося 6928 поселень різного типу. Археологічні старожитності палеоліту — давньоруських часів виявлені [Круль, 2004] у 2192

поселеннях (27,5% від загальної кількості поселень Західної України). Ці поселення утворювалися впродовж XVII етапів: I етап – ранній палеоліт; II етап – середній палеоліт; III – пізній палеоліт; IV – ранній мезоліт; V – пізній мезоліт; VI–V тис. до н. Христа; VII–IV тис. до н. Христа; VIII–III тис. до н. Христа; IX–II тис. до н. Христа; X–I тис. до н. Христа; XI–I тис. після н. Христа; XII – 1000–1300 р. після народження Христа [Круль, 2003]; XIII – 1300–1700 рр.; XIV – 1700–1900; XV – 1900–1950 рр.; XVI – друга половина XX ст. – 80-ті роки XX ст.; XVII – 90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.

На першому етапі найбільше поселень утворилося на Волинській частині Житомирської області (11), Івано-Франківській (1) та Чернігівській (1) областях. На II етапі найбільше поселень зафіксовано у Тернопільській (9), Івано-Франківській (6), Рівненській (2) і Житомирській областях (1). III етап характеризується суттєвим збільшенням числа поселень практично в усіх частинах Західного регіону України. При цьому найбільш інтенсивно заселялися Тернопільська (84 поселення), Івано-Франківська (45), Рівненська (38), Чернівецька (21) та Волинська (11) області.

На IV етапі темп виникнення поселень хоч дещо й уповільнився, але залишався високим: найбільше (68) поселень утворилося у Волинській області; досить багато їх виникло у Рівненській (35), Львівській (27), Тернопільській, Івано-Франківській (по 16) та Волинській частині Житомирської (9) областях.

V етап заселення характеризується тими ж рисами, що й попередній: зі 123 нових поселень найбільше їх утворилося у Волинській (42), Рівненській (32) та Львівській (22) областях; у Волинській частині Житомирщини та Івано-Франківській областях по 9, Тернопільській – 8. Майже стільки ж поселень виникло і на VI етапі (117): по 27 у Волинській області, у Волинській частині Хмельницької області, 18 — в Івано-Франківській, 15 — у Рівненській, 14 — у Тернопільській, 10 — у Львівській, 5 — у Буковинській частині Чернівецької області.

На трьох наступних етапах (VII–IX) чисельність поселень досягла відповідно 351, 645 і 891. Найбільше нових поселень на VII етапі утворилося у Волинській (98), Волинських частинах Житомирської (48) та Хмельницької (32), Чернівецькій (65), Рівненській (42), дещо менше у Львівській (20) і Тернопільській (18) областях. На VIII етапі темп утворення нових поселень зріс майже повсюдно, але найшвидше це відбувалося у Тернопільській (157), Рівненській (116), Львівській (112) та Волинській областях (102); на Житомирщині (48), Івано-Франківщині (59), Хмельниччині (29) та Чернівецьчині (22) він був трохи повільнішим.

IX етап (він охоплював II тис. до народження Христа) характеризувався повсюдним виникненням поселень, але найбільше їх утворилося у Волинській, Рівненській та Івано-Франківській областях.

На X етапі практично повсюдно (за винятком Тернопільської (105) і Чернівецької (66) областей) приріст поселень був в 1,7 рази нижчим (Львівська — 99, Рівненська — 94, Івано-Франківська — 62, Волинська — 62, Волинські частини Житомирської — 22 і Хмельницької — 30).

На XI і XII етапах кількість поселень збільшилася відповідно на 958 і 946 одиниць, причому найбільші темпи були у Волинській (161 та 223), Львівській

(140 і 124), Тернопільській (по 167), Рівненській (108 і 163) областях [Круль, 2004].

Перед початком XIII етапу картина заселення мала наступний вигляд: найбільше поселень було у Волинській області (1028), Тернопільській (840), Рівненській (831), Львівській (673), Івано-Франківській (517), Буковинській частині Чернівецької (423), Волинській частині Житомирської (402) та Хмельницької областей (275 поселень).

Певну уяву про кількість поселень, що існували на XIII етапі, дають результати досліджень Я. Гладилевича (1931), які, на жаль, не охоплюють територію всієї Західної України, а лише Львівську землю (9172 км²). Вони свідчать, що у середині XV ст. тут існувало 495 поселень (в середньому одне поселення на 18,5 км²), у кінці XVI ст. – 657 поселень (одне поселення на 13,9 км²). Якщо врахувати, що у XIV–XVII ст. у цьому краї відбувалося багато міжусобних війн, змагань з національно-визвольної боротьби, інтервенцій з боку сусідніх держав, набігів татар, які супроводжувалися пожежами, захопленням у полон місцевих жителів, розоренням поселень, загибеллю людей, то помітне скорочення поселень від XII до XIII етапу виглядає явищем закономірним.

На XIV етапі відбуваються події протилежного спрямування, які, з одного боку, сприяли росту чисельності населення, збільшенню кількості поселень, підвищенню рівня соціально-економічного розвитку, а з другого — викликали зубожіння поселення, масові його міграції, розосередження жителів (утворення хуторів, зменшення розмірів поселень тощо). Про це свідчать такі дані: якщо на початку етапу існувало майже 700 поселень, то у 1780–1800 рр. у Львівській землі їх уже було 813 (одне поселення на 11,3 км²), а в кінці XIX ст. ця кількість збільшилася майже на 10%.

На XV етапі кількість поселень продовжувала збільшуватися і на його початку (1910–1921 рр.) на території Львівської землі становила 1040 (одне поселення на 8,8 км²). За переписами 30-х років, у Галичині, Західній Волині та Західному Поліссі проживало 7,15 млн. осіб, у Буковині та Бессарабії – 1,47 млн. осіб, у Закарпатті – 0,74 млн. осіб. Така ситуація зберігалася аж до 1939 р. Охарактеризовані тенденції перервалися на початку 40-х років, в часи II Світової війни. Масштаби втрат населення, зменшення кількості поселень у 1941–1945 рр. оцінюються як катастрофічні. Вони зумовили не лише кількісне зменшення показників поселенського навантаження на регіон, але й якісні зміни стану поселень (зменшення їхніх розмірів, високий ступінь зруйнованості житлових і господарських будівель, різке зменшення чисельності населення, погіршення його демографічних параметрів тощс). Масштаби цих втрат у просторовому аспекті були достатньо диференційованими і відчувалися впродовж майже усього наступного етапу.

Характерними рисами зміни поселенського навантаження на XVI етапі були: 1) відбудова поселень, зруйнованих у часи війни; 2) виникнення нових поселень (міст, селищ, сіл), зумовлене насамперед розвитком промисловості (Новий Розділ, Новояворівськ, Соснівка та ін.); 3) збільшення площі існуючих поселень, зростання чисельності їхнього населення; 4) поява поселень дачного типу; 5) зменшення кількості населення (насамперед у поселеннях сільського типу),

ліквідація хуторів і так званих неперспективних сіл; б) старіння сільського населення, зменшення чисельності дітей, школярів, розвиток несприятливих суспільних явищ (алкоголізм, наркоманія, безробіття).

XVII етап характеризується поглибленням цих тенденцій суспільного розвитку, зумовленим економічною кризою, трансформацією суспільних відносин, старінням населення поселень, розпадом колгоспів, банкрутством великих підприємств тощо. Стосовно поселенського навантаження на природне середовище, то воно змінюється у трьох напрямках: 1) збільшується (за рахунок будівництва житла, об'єктів туристично-рекреаційної сфери тощо) у приміських, екологічно чистих та комфортних районах; 2) зменшується (за рахунок "вмирання" малих поселень, зменшення кількості будинків і числа жителів у поселеннях; 3) залишається практично без змін.

Базуючись на даних державної статистики, порівняємо, для прикладу, чисельність поселень усіх типів (міста, селища міського типу, села) у 7 західних областях України станом на 1 січня 1990, 1995 і 2005 рр. Станом на 1 січня 1990 р. в усіх областях Західної України існувало 112 міст і 158 селищ міського типу та 2404 сільради (на жаль, статистика не відображає кількість власне сільських поселень). У 1995 р. кількість міст збільшилася на три одиниці, селищ зменшилася на одне поселення, а сільрад зросла на 463 одиниці. Кількість сіл становила 6658. Через 10 років (1.01.2005 р.) ситуація змінилася наступним чином: кількість міст досягла 120 (+5), селищ міського типу — 141 (- 7), сільських поселень — 6667 (+ 9). Від 1990 до 2005 рр. кількість міст зросла на 8, селищ — на 17, а сіл — на 9 одиниць. Стосовно тенденцій цих змін в областях, то вони різноорієнтовані: за останні 10 років у Тернопільській, Львівській і Рівненській областях відбувається скорочення кількості усіх поселень; у Волинській, Закарпатській та Івано-Франківській — їхнє збільшення; у Чернівецькій збереглася відносна стабільність.

3.3. КАРТОГРАФІЧНІ МОДЕЛІ ПОСЕЛЕНСЬКОГО НАВАНТАЖЕННЯ ТА ЙОГО ЗМІН У XX СТ.

Нами побудована серія однолистових великомасштабних ізолінійних різночасових карт поселенського навантаження Західного регіону України. Фрагменти цих карт подаємо на мал. 1 і 2, які відображають закономірності просторового розподілу величини поселенського навантаження (район Львова) станом на 1950 і 2000 рр. Як видно з мал. 1, величина поселенського навантаження станом на 1950 р. коливалася в межах 80–100% (Львів) та 1–10 і 10–20% (ареали з такою величиною поселенського навантаження займають найбільшу площу). Карта відображає "смугастість" розміщення поселень, зумовлену особливостями будови рельєфу — чергуванням горбистих пасм і міжпасмових понижень — заболочених долин маленьких річок Пасмового Побужжя та малого Полісся, які характеризуються різним ступенем придатності для забудови.

Станом на 2000 рік ситуація дещо змінилася: зросла кількість арéalів з величиною поселенського навантаження 20–20 і 30–40%; збільшилося число арéalів з навантаженням 40–60%. Усі ці факти вказують на збільшення площі

населених пунктів, ущільненні їхньої забудови, появу дачних поселень і зростання кількості багатоповерхових будинків, появу у приміській зоні поселень, які зовнішньо нагадують міські квартали тощо.

Масштаби змін поселенського навантаження від 1950 р. до 2000 р. відображені на наступній картографічній моделі (мал. 3). З неї видно, що головною тенденцією зміни поселенського навантаження впродовж останніх 50-ти років було збільшення його величини (на 10% і більше).

В інших регіонах Західної України тенденції змін поселенського навантаження різноспрямованіші — від збільшення його показників до зменшення або відносної стабільності.

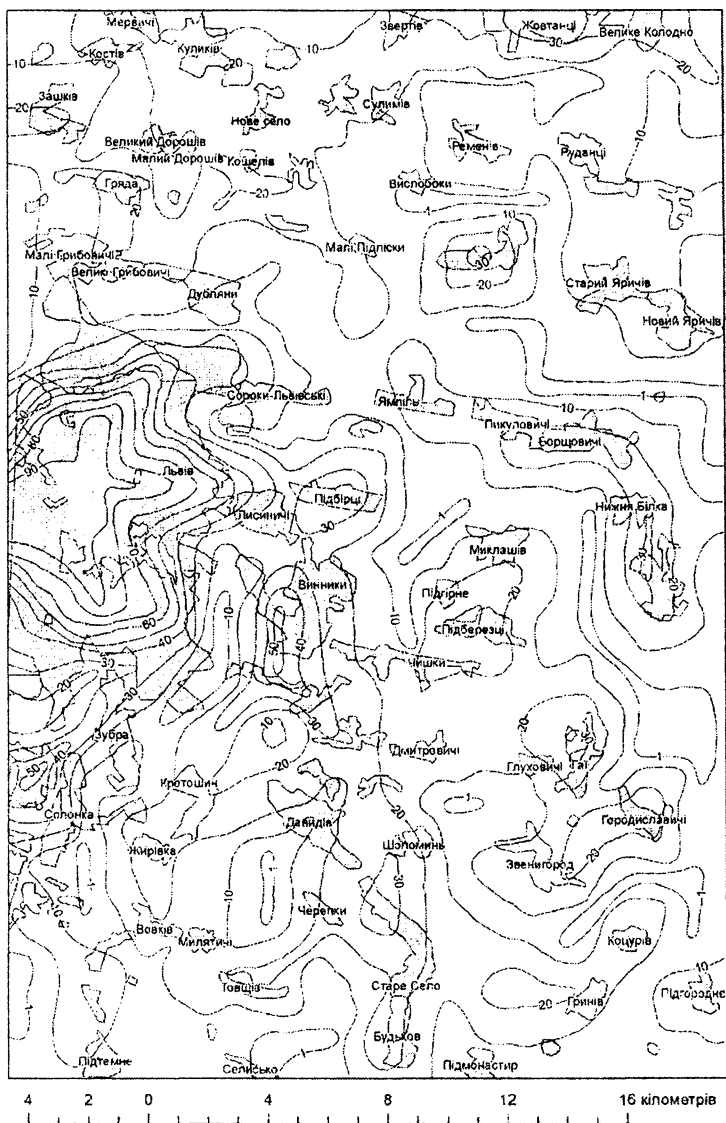
Побудовані різночасові картографічні моделі стану поселенського навантаження та його змін представляють інтерес для геоecологічного аналізу території, бо поселення є чинн-иком антропогенної трансформації компонентів ландшафту, забруднення повітряного басейну, поверхневих і підземних вод та ґрунтів. Їх можна використовувати і для розробки генеральних планів забудови території, створення рекреаційних зон тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. - М.: Мысль, 1983. - 350 с.
2. Артюшенко А.Т., Арап Р.Я., Безусько Л.Г. История растительности западных областей Украины в четвертичном периоде. - К.: Наук. думка, 1982. - 136 с.
3. Артюшенко А.Т., Турлю С.И. Изменение растительности и климата на территории Украины в плейстоцене // Палеоклиматы и оледенения в плейстоцене. - М.: Наука, 1989. - С.81-86.
4. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-45. / Головна редакційна колегія (Голова І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Васильківський). - Київ: Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2000. - 944 с.
5. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - 2-ге вид., доп. - К.: Академвидав, 2003. - 656 с.
6. Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. - М.: Мысль, 1988. - 522 с.
7. Бучинский Н.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. - К.: Госсельхозиздат УССР, 1963. - 308 с.
8. Веклич М.Ф. Палеозагпаность и стратогини почвенных формаций верхнего кайнозоя. - К.: Наук. думка, 1982. - 202 с.
9. Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. - М.: Наука, 1974. - 254 с.
10. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. - Черновцы: ЧГУ, 1982. - 92с.
11. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: Навчальний посібник. - К., 1996. - С. 79.

12. Герасименко Н.П. Развитие зональных ландшафтов четвертинного периода на территории Украины // Автореферат. дис... докт. геогр. наук. - Київ, 2004. - 40 с.
13. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. - Вінниця: Арбат, 1998. - 292 с.
14. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. - Чернівці: Рута, 2003. - 392 с.
15. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. - Київ: Наукова думка; 1994. - 196 с.
16. Жупанський Я.І., Круль В.П. Ландшафт і етнос: деякі дефініції та характеристики взаємодії і впливу // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя: Зб. наук. праць. - К., 1999. - С. 153–155.
17. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. - Львів: Світ, 1993. - 176 с.
18. Иванова И.К. Геоморфология и палеогеография Приднестровья в палеолите // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. - М.: Наука, 1969. - С. 111–119.
19. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва ХІ – середини ХVІІ сторіччя. - К.: СтилоС, 2002. - 230 с.
20. Кліманов В.А., Безусько Л.Г. Клімат і рослинність Малого Полісся в голоцені // Укр. ботанічний журнал. - 1981. - № 4. - Т. XXXVIII. - С. 24–26.
21. Ковалев С.А., Ковальская Н.А. География населения СССР. - М., 1980. - 284 с.
22. Ковальчук Г.Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. - К., 1988. - С. 161–185.
23. Ковальчук И.П. Пути картографирования многолетних тенденций развития системы расселения и изменения экологической ситуации в бассейне Днестра // Тез. докл. науч. конф. "Экология – народонаселение – расселение: теория и политика". - Л.: Изд-во ГО СССР, 1989. - С. 47–48.
24. Колотиевский А.М. Система основных категорий общей теории расселения // Районная планировка и градостроительство. Вып. 1. - Рига, 1985. - С. 7–8.
25. Круль В.П. Реляційний аналіз хорологічних аспектів етногенезу Галичини у VIII тис. до н.е. – IX ст. н.е. // Наук. записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Серія: Географія. - 2001. - № 1. - С. 39–47.
26. Круль В. Ретроспективна географія поселень західної України: Монографія. - Чернівці: Рута, 2004. - 382 с.
27. Кубійович В. Розміщення людності // Географія українських і сумежних земель. - Львів – Краків, 1943. - С. 279–289.
28. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. - М., 1987. - 237 с.
29. Нудельман В.И., Павлышин Б.В., Фильваров Г.И. Региональная схема расселения на территории УССР // Строительство и архитектура. - 1980. - № 2. - С. 8–10.
30. Паньків Н. Населення українських Карпат. - Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 248 с.
31. Питюренок Е.И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР. - К.: Наук.думка, 1977. - 205 с.

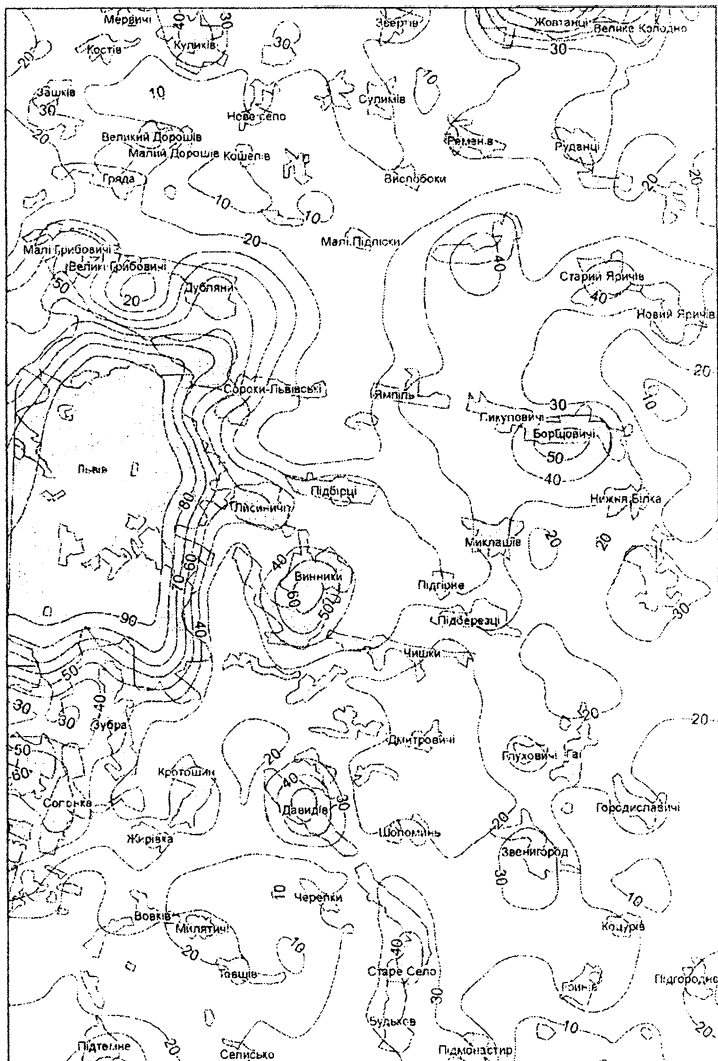
32. Питюренко Е.И. Системы населения и территориальная организация народного хозяйства. - К.: Наук. думка, 1983. - 139 с.
33. Покшишевский В.В. Население и география. Теоретические очерки. - М., 1978. - 345 с.
34. Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. К VIII Конгрессу INQUA. Париж, 1969. - М.: Наука, 1969. - 240 с.
35. Перковский А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках // УІЖ. - 1990. № 2. - С. 17.
36. Романюк М.Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки. - Львів: Світ, 1999. - 168 с.
37. Сиреджук П.С. История заселения Галицкой земли в XIV–XVIII вв. // Автореферат дис. ... канд. ист. н. - Львов, 1989. - 16 с.
38. Ситник О. Середній палеоліт Поділля. - Львів, 2000. - 372 с.
39. Словник–довідник з археології / Ред., укладач, керівн. авт. колект. Н. О. Гаврилюк. - К., 1996. - 431 с.
40. Сминтина О.В. Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. Монографія. - Одеса: Астропринт, 2001. - 308 с.
41. Телегин Д.Я. Мезолитическая эпоха // Археология Украинской ССР. Т. 1. Первобытная археология. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 83–108.
42. Теодорович Л.В. Природні умови палеоліту північного Поділля - Автореферат дис. ... к.г.н. - Львів, 2005. - 19 с.
43. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. - Т. 3. - К., 1975. - С. 153.
44. Черныш А.П. К вопросу о длительности существования палеолитических поселений и количестве их обитателей (по материалах Прикарпатья) // Первобытная археология – поиски и находки. - К.: Наук. думка, 1980. - С. 57–63.
45. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. - Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. - 444 с.
46. Lessy i paleolit Naddniestrza Halickiego (Ukraine) / Pod red. T. Madeyskiej // Studia Geologica Polonica. Vol. 119. Krakow, 2002. - 391 s.
47. Hładyłowicz K.J. Zmiany krajobrazu w ziemi Lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku. – Odbitka s studjow s historii społecznej i gospodarczej poświęconych prof. Dr. Pr. Bujakowi. - Lwow, 1931. - P. 101–132.

Умовні позначення

- ізолінії густоти поселенського навантаження
- населені пункти

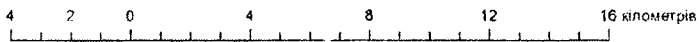
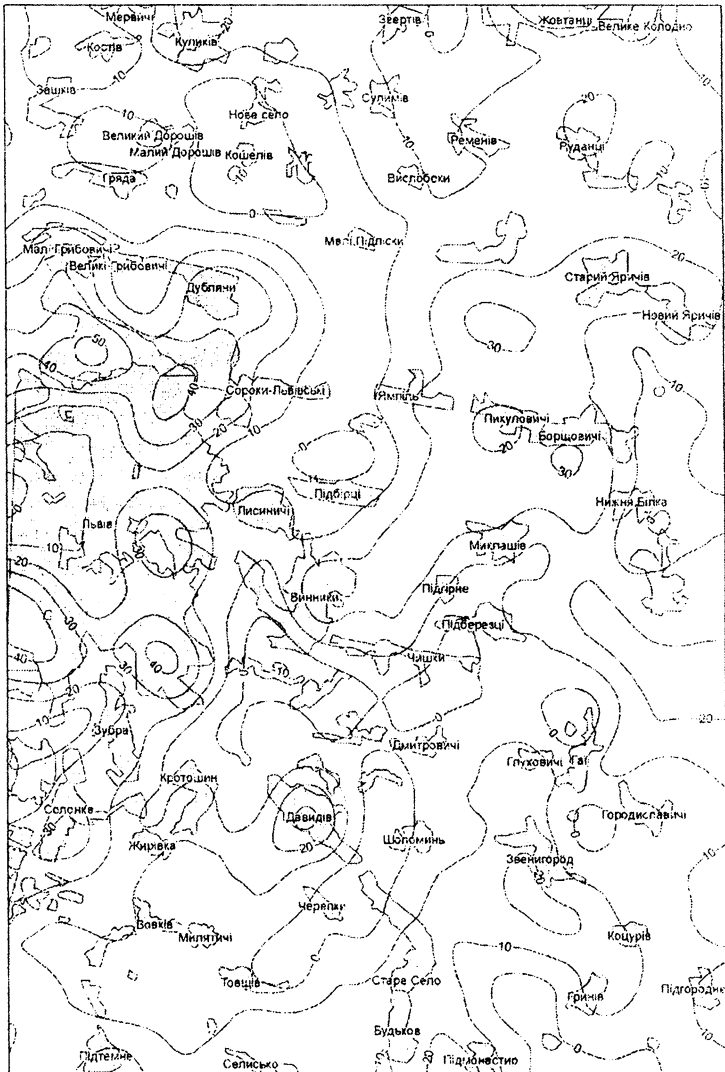
Рис. 1. Поселенське навантаження на довкільля (Львів та його країни, 1950 р.)

Умовні позначення

- ізолінії густоти поселенського навантаження
- населені пункти

Рис. 2. Поселенське навантаження на довкілля (Львів та його країни, 2000 р.)

Умовні позначення

- ізолінії густоти поселенського навантаження
- населені пункти

Рис. 3. Масштаби змін поселенського навантаження на довкільля (Львів та його окраїни, 1950–2000 р.)

ОСТАННІЙ ДЕНЬ ОРЛИНОГО ГНІЗДА (ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ У 1775 Р.)

8-го липня 2005 року виповнився 230 років з тої пори, як закінчилась військова операція царських військ: по ліквідації першого і останнього республіканського осередку на території самодержавної Російської імперії – казачої Запорізької Січі. Їх співіснування було нелогічним і неможливим. Зараз до цього історичного факту треба відноситись філософськи: без загибелі Січі не було б народження кубанського козацтва – чудового сплаву волелюбних представників українського та російського народів. Так було, але тепер це не привід для будь-яких міжнаціональних суперечок. Дотримуючись офіційної точки зору, відомий радянський письменник Валентин Пікуль писав в своєму романі «Фаворит»: «разгромить Сечь удалось без крови и выстрелов. Многие запорожцы рыбу ловили, гостили на хуторах у «гнездуков» (семейных казаков-землепашцев), пушкари дремали в тени лафетов. Запорожцев попросту разогнали как сброд, а все реликвии их (бунчуки там, булавы гетманские и прочее) свалили на возы и увезли. Горланили, конечно, чубатые много. Но курени их сгорели, укрепления рассыпались – куда денешься?»

Невже злякались? Повірити в це просто неможливо. Як же було насправді? Міф про покірність козаків розпущтев царський уряд Катерини Другої, щоб загладити перед освіченою Європою тяжке враження про своє віроломство. Запорожці в усі часи славились не тільки відчайдушністю, але й повною відсутністю боязні смерті, а над усе – почуттям власної гідності. Згадаймо Тараса Бульбу. Його захопили в полон поляки тільки тому, що він не міг допустити що його загубленою люлькою будуть користуватися вороги. Про сміливість та військовий хист козаків яскраво промовляє той факт, що до них звернулись по допомогу французи, які протягом десятиріч не могли звільнити власне місто-фортецю Дюнкерк, захоплений в свій час іспанцями. А українські козаки взяли його за одну ніч. Перед ними тремтіли отоманська Порта, кримський Бахчисарай, шляхетська Річ Посполита. То чи могли вони розійтись як безсловесне бидло, хай навіть і під загрозою смерті?

Треба віддати належне – операція по захопленню Січі, з військової точки зору, була спланована бездоганно. Не вказівці імператриці, план її ліквідації почали розробляти ще в 1760 році, але тільки в 1775-му для цього склалися сприятливі умови, поскільки в зв'язку з закінченням російсько-турецької війни 1768–1774 років, перехід по території Запорозьких Вольностей великої кількості регулярних військ не здавався б підозрілим в очах січовиків, прислав їх пильність та, природно, можливість їх збройного опору.

Перш за все, військове командування вирішило зменшити занадто велику концентрацію козаків в Січі, добре розуміючи, що розпорошені вони не будуть небезпечними. Для цього в серпні 1774 року князь В. М. Долгорукий послав запорожцям «ордер», в якому наказував їм «следовать немедля в свои селения и войско распустить в дома, так же как и пехоту внизу Днепра на лодках состоящую». Тому, коли на початку 1775 року запорізькі землі були оточені регулярними військами під виглядом прикордонної служби, тимчасових військових таборів і постою, в самому січовому таборі перебувало всього біля 3 тисяч козаків. А щоб ослабити їх економічно, Г. О. Потьомкін задалегіть видав наказ не видавати запорожцям так зване «царское жалование» за участь в російсько – турецькій війні.

Аргументом Катерини Другої на користь ліквідації Січі стали: «в пресечение производивших оных бунтов», «оказывали Ея Величеству непослушание». «предупреждение будучих беспокойств» та небажання «иметь в своей империи общество холостых людей». За її вказівкою на території Війська Запорізького необхідно було зібрати таку кількість полків, «чтоб было довольно ради обуздания сих беспутников». 23 квітня 1775 року Державна Рада вказала відноситись до запорожців як до «домашних злодеев», а 7 травня «истребить Кош сих казаков, как гнездо их своевольств и, усмирив, учредить над ними начальство».

Загальне керівництво військовим угрупованням з 31 піхотинських полків і 37 ескадронів кінноти було довірено генерал-поручику Петру Текелі, колишньому сербському дворянину, який раніше служив австрійському цісареві. Все угруповання було поділене на 5 частин. Найбільше з'єднання, яким керував безпосередньо Текелі, складалося з таких полків: Пермського карабінерського і Вятського драгунського, Охтирського і Острогожського гусарських, Орловського, Козловського, Бутирського, Інгерманландського, Навагінського, Копорського піхотних і 5-ти донських козачих. Цей «деташамент» повинен був захопити серце Запоріжжя – Січ і нараховував 20 тисяч вояків з гарматами.

Другий загін, під керівництвом генерал-майора Г. Чорби (також серба) складався з Волоського і Угорського гусарських полків, 3-х ескадронів Жовтого гусарського і Єлисаветградського пікінерського полків, а також 11 ескадронів донських козаків. Він складався з 4 тис. кавалеристів, які повинні були наступати від р. Сугоклеї Комишоватської до гирла р. Домотканой.

В третьому з'єднанні на чолі з генералом-майором Г. Лопухіним нараховувалось 12 тис. солдат. В нього входили Харківський гусарський, Сибірський, Куринський, Низовський піхотний та 3 донських полки. Його об'єкт – простір між гирлом Південного Бугу і фортецею Казикермен.

Четвертий «деташамент» складався з полків Інгерманландського карабінерського, 2-го Московського піхотного і 2-х полків донців загальною чисельністю 6000 вояків. Ним командував генерал-майор граф де Бальмен, який повинен був захопити землі в районі Нового і Старого Кодака.

П'ятий загін з 4-х тисяч солдат перебував під командуванням полковника Звєрева і рухався з Єкатерининського укріплення до гирла Інгула з метою роззброєння гарнізону Бугогартівського паланочного укріплення і запорізьких

рибалок, що промишляли на Бузі і Інгулі. Це з'єднання складалось з 7-ми піхотних рот гарнізону Єкатерининського укріплення, Астраханського і Чернігівського карабінерського, 2-х полків донців і 12-ти ескадронів Молдавського гусарського полку.

На території лівобережних запорізьких паланок одночасно з Текелі повинен був діяти корпус генерал-поручика А. Прозоровського, що нараховував 20 тис. багнетів.

Таким чином, загальна кількість військ, спрямованих на захват Запорізьких Вольностей дорівнювала приблизно 65 тис. багнетів та шабель, яких було досить, щоб оголосити війну будь-якій з європейських країн. Навіть якби запорожці встигли зібрати всі свої сили, то, в кращому випадку, їх би набралось біля 10 тис.

І ось перед Святою Троїцею 4-го червня урядові війська, рухаючись по 20–30 км в день, досягли Січі. Їх поява була настільки раптова, що козаки вирішили ніби почалась нова війна з Туреччиною, бо ніхто не міг і уявити, що православна армія буде воювати з козаками-християнами під час православного свята. Посланого з ультиматумом полковника Місюрева козаки спочатку не пустили в Січ, але, побачивши, що оточені з усіх боків, почали переговори. Текелі дав на роздуми 2 години, після чого запорожці повинні були через своїх представників доповісти про підкорення вимозі генерала.

Останній раз в історії Січі зібратися старшинська Рада, в якій приймало участь і духовенство. Рада проходила бурно, а на майдані в тривозі чекали рядові січовики-«сірома». Поскільки в ультиматумі значилися деякі пільги, які будуть надані тій старшині, яка буде покірлива волі імператриці, то за те, щоб дати бій, голосувала тільки менша частина старшини. Сірома поголовно була за збройний опір: «чи то можна Січ і славне Запорожжя віддати за спасибі? Цього ніколи, поки світ сонця не буде!» Не дивлячись на заборону кошового Калнишевського, збуджені козаки виламали ворота артилерійського складу і почали витягувати на стіни кошових укріплень гармати. Ніхто не думав про власне життя.

Прискакала розвідка, доповіла про повну блокаду Коша. Тоді на майдані з'явився запорізький архимандрит Володимир Сокольський – один з тих дуже шановних людей, що зберіг холодний розум і володів почуттям реальності. Він зумів довести, що батою обох не переб'єш, закликав до покори імператриці, погрожуючи Божою карою за пролиття християнської крові. Це справило на січовиків сильне враження, тому поміркованій частині досвідченої старшини вдалося переконати їх здати Січ без бою. Таким чином, історія повинна бути вдячна архимандриту за те, що вдалося зберегти в потомках славне запорізьке козацтво, перетворивши їх в наступні роки в кубанських козаків. Прагнучи применшити драматичні події і оправдати зруйнування Січі, а скоріше всього виконуючи пряму підказку імператриці, в своєму донесенні уряду О. Прозоровський і написав про міфічну «робость казаків, нежели и к какому-либо буйству склонного».

Після закінчення Ради керівництво Січі прибуло в табір Текелі, де кошового Калнишевського, військового писаря І. Глобу та генерального суддю П. Головатого було заарештовано. Чотири роти московської піхоти негайно зайняли Кіш. Наступного дня, 5-го червня, всі старшини й козаки за наказом

Текелі вийшли в поле поблизу кошових укріплень, де їм зачитали імператорський указ з переліком «простунков» запорожців і оголошено про ліквідацію війська. Козакам було наказано обеззброїтись. Слухняним старшинам дали різні звання та «служби». В той же день була реквізована запорозька скарбниця, де знаходилась колосальна на той час сума – 400 тис. карбованців, а більшу частину запорізьких клейнодів, гармати та іншу зброю, боєприпаси, матеріальні цінності і січовий архів зразу відправили в Петербург, зруйновані всі будівлі, навіть січова церква.

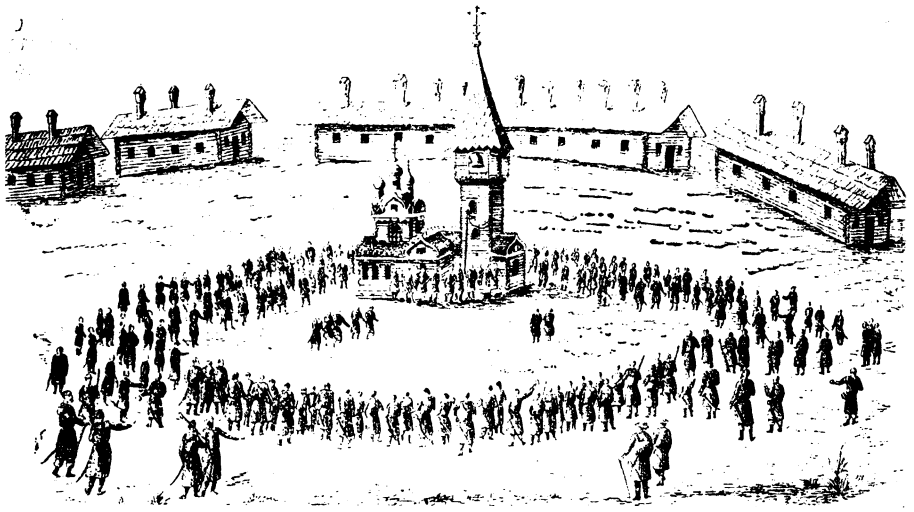
3-го серпня 1775 р імператриця видала маніфест, який повинен був пояснити Європі те, що сталося, а 3-го вересня – указ Київському і Галицькому митрополиту Гавриїлу про те, що Січ «разрушена со истреблением на будущее время и самого названия Запорожских казаков». Незабаром вісьмидесятип'ятирічного кошового отамана Калнишевського «милостивая» Катерина звеліла вислати на «вечное содержание» в Соловецький монастир, а військового писаря Глобу та суддю Головатого вислати в віддалені сибірські монастирі. Заарештували та закували в кайдани незговірливого кальмиуського полковника Валігуру, судили з конфіскацією майна військового старшину Андрія Порохно, полковників Мусія Чорного, Степана Гелеха, Івана Кулика, Івана Гараджу та інших.

Проте не всі січовики опустили руки. Найбільш відчайдушні, яких, як описує відомий кубанський історик Ф. А. Щербина, очолив полковник Лях, за походженням польський шляхтич, вночі сіли в заховані в плавнях чайки і «накивали п'ятами». По дорозі до них приєдналися інші розпоршені, але нескорені групи. Разом їх набралось біля 5-ти тисяч і подались вони під протекцію Туреччини, заснувавши в гирлі Дунаю спочатку на лівобережжі на місці теперішнього міста Вилково, а згодом навпроти на правобережжі Задунайську Січ. Тепер це територія Румунії. Турецький султан був тямущим і вчинив розумно. Надав землю, звільнив від податків і спочатку навіть зобов'язався не залучати до воєнних дій проти християнської Росії.

Знищення Січі не знищило причини, які штовхали народ шукати вихід з життєвих незгод в козацтві. Поскілки Задунайська Січ зберігала особливості своєї попередниці в соціальному і військовому бутті, то скоро знову стала заданям притулком найбільш енергійних втікачів-кріпаків з усієї південної Росії.

Січ на Туреччині проіснувала з 1775 по 1828 рік. Поступово турки почали заставляти задунайців приймати участь в каральних експедиціях проти поневолених болгар, греків, сербів, які повставали за свою національну незалежність. Не бажаючи бути безсловесним знаряддям пригнічення та під впливом таємних послань Г. Потьомкіна, погоджених з царицею (20 серпня 1787 р., 19 жовтня 1787 р., 31 січня 1788 р.), незначна частина козаків вже в кінці XVIII сторіччя втікла з Дунаю до Чорноморського козацького війська.

Коли на початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 років задунайці отримали турецький наказ виступити проти Росії, то 18 травня 1828 року півтори тисячі козаків на чолі з кошовим отаманом І. Гладким перейшли під Ізмаїлом на бік російських військ. У відповідь турки зруйнували та ліквідували Задунайську Січ.

Церковь, рада и курени Запорожские в 1773 году.

Последняя Запорожская рада, на которой кошевой атаман Калнышевский объявляет казакам об уничтожении Запорожской Сечи (5-го июня 1775 г.)

ИЗ ПЕРЕПИСКИ ЭТНОГРАФА М. А. ДИКАРЕВА С РЕДАКЦИЯМИ УКРАИНСКИХ ЖУРНАЛОВ «ПРАВДА» И «ЗОРЯ»

В дореволюционной России научная репутация ученого не в последнюю очередь складывалась из его публичных выступлений. Выступлений устных: на всевозможных научных съездах, которые в конце XIX – начале XX века вошли в большую моду, и выступлений письменных: в специальных, научно-популярных и культурно-просветительских изданиях. Ведь не у каждого исследователя, особенно работающего в провинции, была возможность получить университетскую кафедру. Тогда выход на более-менее широкую аудиторию через печать становился едва ли не основным.

Большое значение налаживанию продуктивных творческих связей с отечественными и зарубежными печатными изданиями придавал кубанский украинский этнограф Митрофан Алексеевич Дикарев (1854–1899). Вопрос этот практически не изучен и достаточно запутан, отчасти по вине самого ученого, не оставившего нам полного и точного перечня опубликованных работ и сознательно замалчивавшего некоторые из них, но в еще большей степени – его первыми биографами, многие бравшими на веру или заимствовавшими друг у друга непроверенные факты.

Совершенно не проясненным оказался вопрос о первых публикациях Дикарева. Сам он, задумав отметить 20-летие своей работы на ниве этнографии, неоднократно утверждал в письмах к коллегам, что самая первая его публикация под названием «Мандругат» появилась в «Воронежском телеграфе» в 1876 году [1]. Но, просмотрев весь комплект данной газеты за указанный год, мы такой заметки, подписанной или напечатанной анонимно, не обнаружили. Более глубокое знакомство с эпистолярием Митрофана Алексеевича выявило его собственную неуверенность в названной дате. Даже название этой самой первой, по его словам, публикации он писал по-разному. Так в письме к А. Конисскому он говорит о 1875 годе и называет свою заметку «Мандугатом» [2]. Наша проверка комплектов за 1875-й, что и там она не была напечатана. Эта неточность не играла бы существенной роли, когда бы следующие две реально выявленные публикации М. Дикарева не отделяло от гипотетической первой целые восемь лет. К слову сказать, публикаций М. Дикарева в «Воронежском телеграфе» мы пока вообще не выявили, да и сам он говорит об этой газете лишь в связи с публикацией таинственного «Мандругата» (или «Мандугата»).

Нельзя сказать, что тесное сотрудничество у него сложилось с «Воронежскими губернскими ведомостями», которые, подобно другим официальным провинциальным изданиям, в 80–90-е годы XIX столетия начали регулярно публиковать материалы краеведческой тематики. Причем две публикации 1884 года – заметки чисто статистического характера с минимумом

авторского аналитического текста, т. е. явно ученические [3]. А потом вдруг вновь перерыв на целые четыре года. В 1888 году он пишет предисловие к публикации малороссийских песен, записанных И. Омельченко (Ив. Ем. Кобзарем), а в 1889 готовит продолжение их публикации [4]. Больше в воронежском офицозе он не публиковался. Очевидно, и «Воронежский телеграф» и «Воронежские губернские ведомости» ему, как ученому, не подходили. Вернее, он не подходил им, так как, во-первых, был слишком наукообразен, писал, что называется, не для широкой публики, а, во-вторых, потому что писал об украинском фольклоре и этнографии – темы, в официальных изданиях нежелательные.

Молодой ученый настойчиво искал «свои» издания, и подобно многим тогдашним деятелям украинской науки и культуры, свои взгляды обращал к Галиции, где, в отличие от России, издавались украинские газеты и журналы. Эти издания хороши были тем, что их структура не противилась самому разнообразному по характеру материалу, органично вбирая в себя и произведения художественной словесности, и сугубо научные статьи. Разумеется, такой плюрализм жанров и мнений был отчасти вынужденным, в силу немногочисленности как самих изданий, так и недостатка профессиональных авторов. Эти два недостатка и породили тот тип украинского универсального, синтетического издания, который восхищает нас до сих пор, несмотря на все его очевидные недостатки.

Здесь мы публикуем письма М. А. Дикарева, адресованные в редакции двух львовских журналов: «Правда» и «Зоря», привлечших его внимание тем, что они содержали этнографические рубрики. Восемь писем адресовано редактору «Правды» Александру Барвинскому, которого Дикарев называет по имени лишь в последнем письме. Переписка с редакцией относится к третьему периоду существования журнала, который, издаваясь с 1867 года, дважды закрывался на длительный срок из-за финансовых трудностей. Третье возрождение относится к октябрю 1888 года, когда он попал под влияние правых «народовцев», став узко партийным изданием, о чем М. А. Дикарев, естественно, не знал. Уже в январе 1889 г. Митрофан Алексеевич посылает деньги за подписку на первое полугодие. В сопроводительном письме он представляется как собиратель материала к малорусскому словарю. Объясняет свой интерес надеждой, что «Правда» «осветит и нас, не имеющих своего украинского органа» и потому что журнал печатается фонетическим способом, который «более чем этимологический способствует вольному развитию народного языка и оберегает его от неслыханных нападков ученых литераторов».

Во втором письме Дикарев проявляет горячее желание стать подписчиком первого американского украиноязычного журнала «Америка», на что также высылает деньги в «Правду», с просьбой переправить их по назначению. За океан адресуется и сопроводительное письмо с подробным рассказом о жизни воронежских украинцев. Обычно такие письма создавались в расчете на публикацию в соответствующем разделе журнала, отводимого под переписку с читателями. Возможно, письмо Митрофана Алексеевича, если оно дошло до «Америки», было опубликовано, и только изучение комплекта этого чрезвычайно

редкого теперь издания позволит ответить на вопрос, насколько далеко распространились интересы пытливого исследователя. Дикарев также интересуется новыми украинскими книгами, просит помочь в их покупке, высказывает профессиональное суждение о качестве изданных в последние годы украинских словарей.

В третьем письме Дикарев благодарит редакцию за то, что она хорошо следит за рассылкой своего ежемесячника в отличие от «Зори» и «Батьківщини». В четвертом и пятом письмах он делится новостями, которые могли бы послужить в качестве мелких заметок с мест: о гастролях в Воронеже труппы Садовского, о запрете цензурой сборника пословиц и поговорок М. Ф. Комарова и о том, что тот готовит к изданию «Велико-малорусский словарь».

Остальные три письма наполнены упреками на невыполнение редакцией своих обязательств: не доходят в Воронеж очередные номера журнала, бесплатные приложения и заказанные книги. Но, вероятно, главная причина разочарования крылась в другом: редакция не заинтересовалась возможностью занять в Воронеже своего постоянного корреспондента и бескорыстного пропагандиста. Сотрудничество не состоялось.

Зато новому автору из Слободской Украины была рада издававшаяся с 1885 г. в Черновцах «народовническая» газета «Буковина» и ставившая, в числе прочих, задачу способствовать развитию украинской литературы в Буковине и в целом в Украине. В этом еженедельнике в 1892 г. в №№ 22 и 42 было опубликовано две большие статьи М. А. Дикарева, подписанные псевдонимом М. Крамаренко. Обе они назывались «З України» (очевидно, название дала редакция) и представляли собой по жанру развернутые письма по актуальным проблемам украинской жизни в российской империи. Поводом для первой публикации стала выступление «Правительственного Вестника» против введения в Австро-Венгрии в галицко-русских (украинских) школах и учебниках фонетического правописания, так как оно якобы разъединяет русский народ и ослабляет его влияние в Галичине. „Не нужно быть очень прозорливым, чтобы понять, – пишет Дикарев, – по какой причине забил в набат «Правительственный Вестник». – Ему хочется, чтобы славянские языки не отрывались от старославянского языка, а через него и от русского литературного. А се желание опять-таки вытекает из стремления подчинить своему влиянию духовную жизнь всех Славян”. Этим он объясняет приверженность Российской академии наук этимологическому правописанию. Далее он дает характеристику того, как относятся российские украинцы к галицийским периодическим изданиям, «Буковине» и «Батьківщині», отдавая предпочтение первой, и приводит статистический обзор российских изданий, выписывавшихся в Воронежской губернии в 1889 году, который он ранее безуспешно пытался опубликовать в Памятной книжке Воронежской губернии. Дикарев „предложил Украинцам выбрать «Буковину» своим органом для публикации научных произведений для народа”. Всячески расхваливая эту газету во второй статье, он противопоставляет ее журналу «Зоря» с её „галицкой мовой”, непонятной для жителей подросийской Украины, привыкших к языку произведений Т. Шевченко.

Однако вскоре, подобно многим, кого не устраивала программа возрожденной «Правды», Дикарев пыгает счастья именно журнале «Зоря». Это издание с переменным успехом выходило с 1880 года. В 1891 году в его истории начинается качественно новый этап в связи с назначением главным редактором талантливого журналиста Василия Лукича – псевдоним Владимира Левицкого (1856–1938). Первым делом новый редактор вводит фонетическое правописание, которым пользовались авторы из Надднепрянской Украины, не признававшие и плохо понимавшие правописание историческое (этимологическое). Журнал становится иллюстрированным, в нем появляется «Современная летопись жизни общественной». Помимо поэзии и прозы теперь публикуется драматургия, произведения из литературного наследия умерших писателей, переводы зарубежной классики. Насыщенной стала хроника, богаче – библиографический раздел. Не говоря уже о том, что для участия в «Зоре» Василий Лукич сумел привлечь лучшие творческие силы всей Украины: И. Нечуя-Левицкого, Б. Гринченко, М. Коцюбинского, О. Кобылянскую, А. Крымского и др. [5].

Были в журнале два отдела, которые вел сам редактор: «Статьи из истории, литературы и этнографии» и «Воспоминания, биографии и материалы биографические». Во втором из названных отделов он публиковал очерки о видных украинских деятелях (Л. Глибове, Ив. Манжуре, М. Щепкине, Як. Щоголеве, П. Гулаке-Артемовском, М. Сумцове, А. Конисском и др.). Очевидно, его заинтересовала и личность автора «Воронежского этнографического сборника», о котором тогда с одобрением писали различные журналы.

Мы смогли выявить и представить здесь только 4 письма М. Дикарева за 1892–1894 годы, адресованных Василию Лукичу. Это далеко не все, так как публиковаться в «Зоре» Митрофан Алексеевич начал в 1894 году и продолжал это делать в 1895–1896 годах, что предполагает, естественно, переписку с редактором. Публикации М. Дикарева прекратились с уходом из журнала В. Лукича в самом конце 1896 года.

Можно предположить, что Лукич первый обратился к Дикареву с просьбой написать о себе что-нибудь «биографичное», прислать свою фотографию. Об этом и идет речь в первом из воронежских писем. Митрофан Алексеевич скромно отказывается от предложенной чести, считая, что пока еще «ничего путного для Украины не сделал», не «сделал ничего такого, что давало бы ему право на общественное внимание». Признается, что до сих пор не писал для «Зори» потому, что «считал и свое образование и знание родного языка недостаточным». Покончив с экивоками и ссылками на занятость новыми научными проектами, он заключает: «Але чи так чи сяк – я буду поволі писати й Вам для «Зорі». При этом научные работы он просит подписывать собственной фамилией, а прочие – псевдонимом М. Крамаренко. К письму прилагался фотоснимок, сделанный в 1889 году с обещанием прислать в будущем более свежий портрет.

Во втором письме М. А. Дикарев вынужден оправдываться, что не может поместить проспекты «Зори», как того просит В. Лукич, в местных изданиях в разделе частных сообщений. Причиной тому цензурные притеснения в отношении всего украинского. В качестве примера он приводит историю с запретом на публикацию в «Памятной книжке Воронежской губернии на 1893 г.»

подготовленного им народного календаря Борисовской волости Валуйского уезда. В качестве неприступного цензора выступил сам Ф. А. Щербина, которого Митрофан Алексеевич называл учителем. Тем не менее, можно предположить, что именно благодаря М. А. Дикареву в Воронеже вскоре насчитывалось полтора десятка подписчиков, в то время как в Екатеринодаре их было только два, да и то если считать вместе с переехавшим на Кубань Митрофаном Алексеевичем. Здесь же обсуждается вопрос о возможности передачи «Просвите» хранящегося в Воронеже у частного лица архива журнала «Основа». Дикарев делится своими новыми издательскими планами (как выяснилось позднее, неосуществившимися) об издании сборника украинских песен в московском издательстве «Посредник» и предлагает свою развернутую рецензию на украинский словарь Уманца (М. Ф. Комарова), которая, как мы знаем, также не была напечатана.

В третьем письме М. А. Дикарев сообщает о репрессиях против украинцев в Харькове, арестах и обысках по всей России, в том числе в Польше. Он также сообщает, что в конце июня или в июле перебирается на постоянное жительство в Екатеринодар, обещая по приезде туда подать о себе весть.

К четвертому письму прилагается 6 экземпляров отдельных оттисков только что отпечатанной в «Кубанском сборнике» его «Программы для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерой». Сообщается о материалах, которые присланы ему одним из этнографических корреспондентов и которые он намерен переправить в редакцию. Проясняется казусная ситуация с обратным переводом на украинский язык рассказа Э. Соколова «Андрийко», который сделал для «Зори» М. А. Дикарев. Оказалось, что он был изначально написан автором по-украински, но напечатан впервые по тем же цензурным соображениям в русскоязычном издании, без указания, что это перевод.

Первые три из четырех публикуемых писем М. А. Дикарева Василию Лукичу выделяются своей подробностью и эмоциональностью. Автор делится воронежскими новостями, например, о пребывании в Воронеже украинской труппы Дворниченко и о прочем. Эти эпистолярные откровения содержат и новые биографические черты к портрету самого М. А. Дикарева. Так в первом письме он признается В. Лукичу, что «трошки помазаний музикою» – играет на семиструнной гитаре и даже «сложил» ноты для двух выпусков украинских песен Лысенка, которые предложил для издания Чайченко (Б. Гринченко), с тем, чтобы полученные от продажи средства направить на издание книг для народа. На это Гринченко ему ничего не ответил, что косвенно говорит о невысоком качестве этих переложений.

М. А. Дикарев выступил на страницах «Зори» лишь четырежды. В 1894 г. он опубликовал статью на тему «Остання запорозька рада» (опис малюнка «Последняя Запорожская рада, поміщ. у праці Ф. Щербини «Кубанское казачье войско. 1796–1888». Воронеж, 1888» (№ 20). Если не знать содержания этой публикации, может возникнуть вопрос, зачем понадобилось вспоминать об иллюстрации в книге, вышедшей 6 лет назад. А дело в том, что в № 21 за 1893 г. «Зоря» опубликовала тот же самый рисунок под названием «Чорна рада в Ніжині» и Дикарев указывает редакции на эту неточность. Эта его статья

подписана псевдонимом М. Крамаренко, что в данном случае весьма правомерно, так почти все ее содержание составляет большая цитата из книги «Кубанское казачье войско» с изложением соответствующего исторического эпизода.

В 1895 году в переводе Василя Лукича напечатан очерк «Різдвяні свята» (№ 4), чуть ранее (1 января) увидевший свет в газете «Кубанские областные ведомости». Под публикацией стоит подлинная фамилия ученого, из чего следует, что эту публикацию он признает научной. В том же 1895-ом году напечатан сделанный им перевод рассказа Е. Соколова «Андрійко» (№ 23), также подписанный М. Крамаренко – единственная попытка М. Дикарева выступить в качестве переводчика на украинский язык. Наконец, в 1896 году он публикует любопытную заметку «Власноручний портрет Тараса Шевченка, роблений гушою», рассказывающий об обнаруженном у екатеринодарского врача Ваганова неизвестного автопортрета Кобзаря. Данная публикация подписана усеченным псевдонимом М. К-о. На странице 85-й журнала № 5 публиковался и сам портрет, очевидно подаренный поэтом 3 марта 1858 года управляющему акцизными сборами в Симбирске Федору Арсеньевичу Белокрыленко. Сын Белокрыленко после смерти отца передарил его Ваганову.

И это все, что связывало талантливого исследователя российско-украинского порубежья с замечательным украинским журналом в едва ли не лучшую пору его издания. Вскоре М. Дикарев начинает печататься исключительно в специальных этнографических изданиях, которые наконец-то появились в России и в Галиции: московский журнал «Этнографическое обозрение» и львовский «Етнографічний збірник». Их не пугали многочисленные сравнительно-исторические параллели из разных языков и культур, которыми пестрели работы кубанского самоучки. С беллетристикой было почти покончено. Исключением делалось лишь для «Кубанских областных ведомостей», в которых он по существу служил черновым редактором. В них М. А. Дикарев, как говорится, по службе печатался часто и по самому широкому спектру вопросов жизни кубанского казачьего края [6].

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Дикарев М. А. [Автобиография] / Публ. В. К. Чумаченко // Дикаревские чтения (8). Краснодар, 2002. С. 134.

2. Конисский О. До життєпису М. О. Дикарєва // Літературно-науковий вістник. 1900. Т. 12. Кн. X. С. 25. Конисский пишет: „Торба, в которой были завязаны данные от рождения Дикареву чувства и способности, начала проиграться еще тогда, когда он учился в семинарии и выступил с первой своей литературной работой в 1875 г, напечатанной в «Воронежском телеграфе» под названием «Мандугат» (так в тексте – В. Ч.). (Письмо от 24/VII 1895). Абсолютно не ведаю, что это за работа была».

3. В 1884 г. «Воронежские губернские ведомости» опубликовали две заметки М. А. Дикарева: «Сведения о производстве табаку в Воронежской губернии за 1880, 1881 и 1882 гг. (№ 3) и «О конских заводах и конских ярмарках в Воронежской губернии» (№ 96).

4. Дикарев М. Малороссийские песни, записанные И. Омельченком в окрестностях г. Павловска, по Острожскому и Павловскому уездам Воронежской губернии // Воронежские губернские ведомости. 1888. № 70, 71; Малороссийские песни, записанные И. Омельченком (Ив. Ем. Кобзарем) в окрестностях г. Павловска, по Острожскому и Павловскому уездам Воронежской губернии // Там же. 1889. № 50, 51.

5. Михайлин І. М. Історія української журналістики ХІХ століття. Київ, 2003. С. 427.

6. См. статьи М. А. Дикарева: К вопросу о самостоятельности станичного суда и о пределах его власти // КОВ. 1896. № 251; К юбилею малорусского поэта И. П. Котляревского // КОВ. 1896. № 150; По поводу сообщения из станицы Платнировской // КОВ. 1896. № 267; Экскурсия в область статистики // КОВ. 1897. № 29; Программа для собрания сведений о народных толках по поводу однодневной статистической переписи // КОВ. 1897. № 31; Великдень на Украине и в Черномории // КОВ. 1897. № 84; К вопросу об административном центре Карачая // КОВ. 1898. № 255; Кубанская старина. Посрамление – в виде наказания // КОВ. 1899. № 18; Кубанская старина: [Штрафные суммы, взимавшиеся с горцев] // КОВ. 1899. № 51; Станичные – учитель, фельдшер и аптекарь // КОВ. 1899. № 57; Письма Т. Г. Шевченка к Я. Г. Кухаренку. // КОВ. 1899. № 74, 82, № 88; Кубанская старина. Подметное письмо // КОВ. 1899. № 131 и др.

Письма М. А. Дикарева в редакцию журнала «Правда»

1

Високоповажний Добродію, П[ане] Редакторе!

Посілаючи 3 карбованці передплати, прошю Вас вислати міні Ваше поважне видання через перве півріччя і вважати мене роковим пренумератором. Останні гроші, 3 карбованці, я вистачу Вам перед початком другого півріччя.

Хай Ваша «Правда» освітить і нас, не маючих свого вкраїнського органа. Міні, як збірачеві матеріалу до малорусского словника [1], пробуваючому більш як 10 годів у кацапському кутку, треба надто повчитись Вашої живої мови. Ваше видання одібрав я через те, що воно, як міні переказували добрі дюдї, друкується фонетичним способом. Я і сам схильюсь на цей бік, гадаючи, що фонетичний спосіб правописа більш як етимологичний запомогає вільному розросту народної мови і заберегає її од неминучого нетхання вчених письменков.

Мій адрес: Росія, г. Вороніж,
Стара Московська вулиця,
д. Світозарова,
кв. Єрмолаїхи, Митрофану Олексієвічу Дикареву.
Щиро шануючий Вас

М. Дикарев.

Г. Вороніж.
21 січня 1889 р.

Вороніж, Ст. Московська,
д. Світозарова, кв. Єрмолаїхи,
7 марта 1889 г.

Високоповажний Добродію,
Пане Редакторе!

Будьте ласкаві, не положите гніву за цю мою турботу. Удаюсь до Вас через те, що загубив адресу часописи «Америка» [2], котру ми хочемо передплатувати. Посилаючи Вам три карбованці, прошу Вас, Добродію, два з них одишліть в редакцію «Америки», а третій вживайте на расходи.

Тепер я добре бачу, що дуже помилився, одіславши Вам за перше півріччя 3 цілкових. Незабаром я висточу Вам останні гроші за це півріччя, а теж і за три перші випуски минулого року.

Зміст і напрям Вашої шановної «Правди» усіх нас вороніжців, дуже і дуже вдовольняє. Велике й щире Вам спасибі за розбужування нашої сплячої матері-Вкраїни.

З листа в редакцію «Америки» Ви дізнастесь, які в нас новини.

Коли маєте вільний час, звістите мене, в якій львівській книгарні можна купити «Малорусько-німецький словар» д[обродієв] Є. Желіховського і С. Неліньського [3], і скільки він (словар) стає по наші російські рублі.

Проглядівши прихвально цей словар, я, шануючи працю його укладачів, переконався, що ще багато треба прикласти роботи і рук до цієї речі. В цім словнику чимало таки не виконченого, багато помилок, перехоплених од пп. Закревського [4] і Піскунова [5], котрий, на мій погляд, більш дбав за власну кштеню, ніж за користь науки. Опрочи того корні до назв сел і фамілій теж не ввійшли в словник, а це добрий мктериал для того, хто зуміє покористуватися їм.

Одни видання Кубанського статистичного Комитету [6] дали б чимало такого матеріалу.

Бувайте здорові і прийміть ширю шану од поважаючого Вас М. Дикарева.

Вороніж, Ст. Московська, д. Світозарова,
кв. Єрмолаїхи.
4 цвітня 1889 р.

Високоповажний Добродію,
Пане Редакторе!

Додаючи до прежніх трьох цілкових ще пять, прошу Вас з цих грошей два цілкових полічити в передплату за перше півріччя, а за останні три прислать міні перший том «Правди» за прошлий рік. Велике Вам спасибі за те, що добре нільгуєте за розсилку свого місячника. А то ось наші передплатники «Зорі» [7] та «Батьківщини» [8] скаржують, що не всі числа доходять до нас. Наприклад, «Батьківщини» нема кілька чисел до ряду, а після того одержусця по два одинакових числа. Видно, що в цій справі не одна російська цензура винувата. Тутечки і при добрих та щирих відносинах до рідного слова передплатник,

опасаючись, що й поперед буде також, може і покінчить передплату після першого ж року. Це буде великою шкодою для руської справи, котра без Вашого письменства не скоро видерещя з становища байдужості. Читаючи Ваше сучасне періодичне видання, ми бачимо, що Ви попережаєте нас, що в Вас є живе діло. с мета, до котрої Ви простуєте, не покладаючи рук. Читаю про це все й самому стає сором без жодної роботи. Велике Вам спасибі, що Ви не даєте нам спати.

Користуюсь нагодою, щоб широко побажати Вам весело зустріти і також проводити святки. Бувайте здоровеньки!

Шануючий Вас

М. Дикарев.

4

Вороніж, Стара Московська вул., д. Стітозарова,
кв. Єрмолаїхи.

24 червня 1889 р.

Високоповажний Добродію,

пане Редакторе!

Додаю Вам ще сім карбованців за друге півріччя «Правди» і на рекомендовану пересилку «Гомерової Одиссеї» [9] і премій. Досі я дістав VIII-й випуск сього року, один аркуш повісти «Пропащі» [10] і перший випуск 1888 року – сподіваюся незабаром одібрати і останні випуски прошлого року.

Теперечки в нас гостює трупа Садовського [11], пробуде вона в Вороніжці до 1-го липця, а відтіль подається на Полтаву, у котрій після двоохрочних заходів труппи нарешті дозволені українськи вистави. Все питаються теперчки в тим, як злагодиться с полтавським антрепрнером, бо він оддає театр не інакше, як на цілий сезон.

Театр наш навидаєця гаразд і українцями і москальвою, а московський театр з своїми опретками через те пустує. Більш ходять на такі вистави, де є співи і танці. Усі жалкують, що бракує в трупі п. Заньковецької, котра через лиху хворобу пробуває теперички в Києві.

Більш усіх вітають братів Садовських [12], Саксаганського [13] і Карпенко-Карого [14]. Уподобались вороніжцям і наша Переверзева [15] в ролі сердитих баб, і пан Єрмоленко [16], котрому пророкують незабаром дістати чин театрального генерала.

В комедії Карпенко-Карого «Мартин Горуля» п. Єрмоленко так типично удав наймита Омелько, що оплескам не бачилось і кінця. Після цієї пєси вороніжці звать п. Єрмоленко не иникши, як Омельком. І справді цего Омелька довго памятають вороніжці.

Смого марця цего року я послав Вам 2 карбованці в передплату на «Америку» і 1 карбованец на расходи. З тих пір передплатувач Волієнко, що давав мені гроші, не одібрав ще жодного числа «Америку». Подайте звістку в «Правді» – з якої причини забуває «Америка» своїх передплатників.

З великою пошаною по вік ширій до вас

М. Дикарев.

5.

Високоповажний Добродію, Пане редакторе!

Шалаючись по селах Бобровського повіту, я не маю завчасу вистачити Вам передплату за друге півріччя цього року, а проте маю гадку передплачувати Вам місячник і через останнє півріччя. З цього поводу прошу Вас надсилати міні Ваше видання без переш. Передплату я снесу Вам, не гаючись, як тіке звернеться у Вороніж, себто після 20–25 числа цього місяця.

З новин повідаю Вам теке одну. Одеська цензура, заборонивши М. Ф. Комарову, видання нової збірки приказок, теперечки змилювалась і прохала д. Комарова вдруге подати приказки до цензури [17].

Опріч того Комаров лаштує до друку Велико-малоруський словник, скінчивши його буквою П [18].

По вік ширий до вас

М. Дикарів.

6.

Вороніж,

Жовтня 4, р. 1889.

Високошановні пп. Добродії!

Спочатку сього року я передплачую місячник «Правда», котрий за д. Олесницького одбірав я свого часу. Так діло шло до місяця липця, в котрий і скінчилось одбирання «Правди» в Вороніж. Опріч того я замовив ще перший том прошлого року і одібрав тільки 1-й випуск цього тому (місяць жовтень) і один аркуш повісти «Пронащі» (16 стор.). Таким робом з місяця серпня я не одібрав нічогосінько, одіславши в редакцію усього 15 російських рублів (тут же і за три місяці прошлого року). Таке становище діла силкує мене удатись до Вас, П[ани] Д[обродії], с прозобою: разрахувати, скільки стоють одібрані мною випуски «Правди», останні гроші одібрати в редакції на користь шановного «Товариства» [19], якщо редакція не добере способу прислати міні належичисть.

Що зробите. Високоповажні П[ани] Д[обродії]. Після цього листа, будьте ласкаві – подайте міні звістку.

Моя адреса: В Вороніж, угол Воскресенской и Богоявленской улиц, дом бівшій Архипова, квартира Еромолаевой – Митрофану Алексеевичу Дикареву.

По вік ширий до Вас

М. Дикарьєв.

7.

Вересня 27, року 1889.

Високошановний Добродію,

Пане Редакторе!

Що се за халепа скоїлась, що я не одбираю «Правди» ні за серпня, ні за вересня. 26-го червня, посылаючи 7 рублів, я замовив «Одісею», і тиєї досі нема. Таким робом за Вами стоять: 1) випуски другий і третій прошлого року; 2) серпень і вересень сього року; 3) повість «Пронащі», починаючи з другого аркушу; 4) «Одісея» з самого початку. Якщо причинка залежала од Вас, то поспішайте

надсилать усе те, про що мовлено угорі; а як що причинка залежала не од Вас, то треба надалі щось іншого. Часом трапляється, що «Правда» стирчить з протертого вугла – так не диво, що чоловіку цікавому забажаєцца і подивитися, що воно там стирчить.

Моя нова адреса:

Воронеж, угол Воскресенской и Богоявленской улиц, дом бывший Архипова, кв. Ермолаевой, Митрофану Алексеевичу Дикареву.

Задля перестороги можна адресувати і такечки:

Воронеж, et cetera, Федосьі Ермолаевой, заложним до востребования.

По вік шириий

М. Дикарев.

8.

Високоповажному П[ану] Д[обродію]

Олександру Барвінскому [20]!

Жовтня 8, р. 1891.

Високоповажний Пане Редакторе!

Давно я збирався побалакати з вами не тільки що од себе, але й од інших тугешніх, та горечко, що не маю вільного часу. А побалакать є про що. Вибачайте, Добродію, за моє довго мовчання. Иньшим разом я напишу дуже довгий лист. А поки що посилаю Вам через Д[обродія] Ом. Огоновського [21] «Ворон[ежский] Этногр[афический] Сб[орник]» і уклінно прошу Вас, Добродію, доповнити і мою бібліотеку.

М. Дикарев.

(Отдел рукописей Львовской научной библиотеки
им. В. Стефаника. Барв. 4767. Л. 1–8.)

Письма М. А. Дикарева в редакцию журнала «Зоря» (Василю Лукичу)

1.

Високоповажний Добродію Пане Редакторе!

Складаю Вам глибоку подяку за пошану, яку вчинили Ви Вашим ласкавим листом. Перечитавши той лист, я поклав собі не писати про себе нічого біографічного, бо писання біографій такими людьми, як я, нічого ще не зробивший путящего задля України, було б полічено нахабним бажанням злізти на якийсь п'єдестал. Але люди, що пнуться на п'єдестал, часто-густо потрапляють замісто п'єдестала на ходулі, з котрих падають шкереберть. Взявшись с такими думками за перо і почавши свій перший лист, я мимохіть передавсь на стежку автобіографії: мені бажалось хоч трошки підняти край зависи, хоч одним краєчком показати той повний ківш лиха, з котрого не раз пив я в своєму житті. Пережите лихо знов з'явилося мені виразно, я роз'ятрив свої колишні рани, роздратував себе, і не міг більш нічого писати. Після цього знов поклав я не писати ніякої автобіографії. Та й справді, навіщо виявлять усе оце,

коли я ще не зробив нічого такого, що давало б мені право на суспільну увагу. Так я й становлю на тому листі хрест і починаю оце новий.

Сам я не посилав Вам нічого задля „Зорі”, що вважав і свою освіту і знання рідної мови недостаточними для того, щоб сказати щось нового, путящого. Хоч я і вихопивсь с своєю філологічною працею хоробро, але перечитавши тільки тепер ось твори прихильного до мене перворядного знавця фонетики проф. Бодуена де Куртене [22], я перелякався своєї хоробрості. Ці твори довели мені. Що я повинен ще багато вчитись, щоб без сорому працювати в верстві такої поважної науки, як філологія. Легко висловити: Треба вчитись! Але трудно це виконати тому, хто мусить вироблять свій шеляг невдячним канцелярським трудом. Тут доводиться турбуватися про конечні потреби фізичного життя, залишивши всі мрії про купування якихсь наукових книжок. Але чи так чи сяк – я купую книжки і вчусь. Отсидівши в канцелярії комітету 6 годин, я працюю дома вже задля себе 6–9 на добу. Ці години я вживаю на науковій праці і самоосвіту, бо я належу до гурту тих, що в нас звуться „недоучками”. Мене витасувано с третьою кляси духовної семінарії, яко „государственного преступника”.

Скажу Вам дещо про свої чергові роботи. В. Л. Беренштам [23] в двух листах писаних до мене, наполягає на те, що я подав свій філологічний твор в російську академію наук задля премовання. Цього на думку В. Л. вимагає сама українська справа. Поступившись виконати бажання В. Л-ча, я поклав собі раз виправити ті помилки, які я зробив у своїй праці через свою неостаточну компетентність і друге: додати до своєї праці те, що не висловлено було мною знов-таки через малий філологічний досвід. До цього потрібні пильні філологічні студії, щоб не сором було виступати на конкурс. Черговий реченець подачі творів на конкурс 1 липня 1893 р. До цього речення мушу я перестудіювати кілька таких філологічних творів, яких нема навіть в Вороніжі, треба їх купувати.

Тепер друга робота. Запрошує мене д. Ол. Кониський до участі в «Записках» Товариства імені Шевченка. При моєму станові не слід було б одриватися од своєї головної роботи, але я дав згоду, і сподіваюсь подати Товариству, хоч і не скоро, ріжносторонній етнографічний збірник Борисовської волості Валуйського повіту. Збірник містить в собі: казки, пісні, приказки, прислів'я, демонологію, стародавнє і сьогочасне убрання, дитяче життя, народну ботаніку, календарь і т. д. Усі матеріали записані місцевою говіркою слобод Борисовки і Тишанки. Збірник займає аркушів 10–15 друкованих. Народний календарь я маюсь надруковати в «Пам. Книжці Ворон. губ. на 1893 р.» [24]. Трете. Незабаром приїде до мене у Воронеж моя мати, що добре знає й старовину й сьогочасне життя. Треба буде на який час залишити всі свої роботи і записувати оповідання матері. Але чи так чи сяк – я буду поволі писати й Вам для «Зорі». Наукові твори я можу поміщати під своїм прізвищем, а інші під псевдонімом: М. Крамаренко. Поки що маю на думці написати Вам про фонетичну правопись Желехівського. Укупі з племенником сподіваюсь дати Вам оповідання з життя сільської інтелігенції, але загоді скажу Вам, що я ніколи не працював на ґрунті белетристики.

Наведені свої роботи я назвав черговими, бо вони вимагають од мене неотложного виконання. Є ще в мені робота, котру я не знаю, коли й відновлю. До другого півроччя 1889 року я працював коло україно-московського словника,

зібрав 30000 слів, але Памятна книжка на 1892 р. спинила мене. М. Комар поступився передати мені всі свої матеріали, що з їх він склада московсько-український словник [25].

Три тижні перебувала в Воронежі українська трупа Дворниченка [26], тільки оце сложена. В ній беруть участь деякі артисти з трупи Старицького, а саме: Підвисоцький з жинкою (галичане), Ванченко, Зініна, Бурчака-Кірпос. Хоч трупа ся припала і не до влодоби воронежцям, вона проти грошових зборів не ремствує на воронежців. Відсіль вона поїхала у Тамбов. Що ж до трупи Старицького, то вона розповзлась як руді миши, перевагам через безлюддя, і тепер овсі не існує. Почалось с того, що д. Старицький захворів і жив на хуторі, а трупою орудував перевагам Касиненко [27]. Потім трупа, здається. Під приводом Касиненко змагається існувати без фірми Старицького. Обрано головою трупи д. Грицяя, яко людину усіма поважану. Д. Касиненко, що вважав себе досі справжнім кермачем трупи, не сподівався такого оберу і вийшов с тупи, а в д. Грицяя не стекло адміністративної вдачі: його взивають людиною доброю, але безхарактерною. Про стан усієї взагалі театральної справи у нас В Росії поступився докладно написати Вам О. Т. Ушаньов, передплатник «Зорі».

Артист Касиненко казав мені, що йому передані кубанським полковником Вареником дуже цікаві історичні записки, що іздавна велись у сімі Вареників.

У мене «в сховаці» брульон П. Куліша – заказаний цензурою збірник його стихотворів під заголовком «Дзвінок» [28]. В цьому збірникові погляди Кулішеві виявляються виразніше, ніж де інде. Виявляти про цій збірник я не можу без дозволу автора.

Тут же у Воронежі зберігаються українські рукописи, друковані в «Основі» і ще не друковані. Із недрукованих є книга Іова М. Лободовського, перекладача «Тараса Бульби» [29]. Є тут і славний лист лист Куліша, в котрому він розписує свою спадщину, маючись застрелитися. А бажання це пришло йому ось через що. Він був закоханий у Марковичку-писательку, котра, як видно з листа, зрадила Куліша, появившись у Парижі з москалем Тургеневим. Це знов такі речі, про котрі нічого друкувати не можна. Добродій, що має архів «Основи» [30], жде часу. Коли буде заведений у Києві музей, щоб передати свій український скарб туди.

В «Зорі» поміщені деякі музикальні твори д. Бігдая [31]. Років зо три я чув, що цей композитор під зглядом музикальним стоїть вище Лисенка [32]. Між іншими речамн він написав оперу «Гайдамаки» [33], турбовався, що не має до неї лібретта. Вам годилось би удатись до його самого. Тоді його напис був такий: Кубанська область, станиця Тихорецька, судовому слідователю Акиму Митровичу Бігдасві.

Я і сам трошки помазаний музикою. Попсувавши велику силу нотного паперу, я придбав нарешті добрий досвід проти транскрипції фортепіанної музики задля 7-струнної гітари. В мене скомпільовані зтого 2 випуски українських пісень Лисенка. З powodu сього я писав д. Чайченкові [34], щоб він допоміг мені влаштувати видання сих пісень, щоб отримані за видання гроші цілком повернути на видавництво книжок для народу. Д. Чайченко проти цього нічого мені не відповів.

Засилаю Вам разом з цим листом бібліографію «Этнографического обозрения» [35], що до України-Русі. Передивлюсь попередні числа, зроблю й відтіль витяги. Вам, Високоповажний Добродію, годилось би подивитись в «Зорі» зміст «Записок Киевского общества естествоиспытателей» і «Трудов Харьковского историко-филологического общества». Мені здається, що Ви б знайшли сталих кореспондентів у Кисві й Харкові. Щороку Харківський статистичний комітет видає «Харьковский Календарь», і там проявляється дещо про Україну. У Харкові ж якесь товариство, в котрому беруть участь і українські діячі, видає книжки для народу. На обкладі усіх книжок є один чепурненський малюнок з українського життя. Між книжками є й такі. Що в їх зміст позичений з українського життя, але писані московською мовою, або лиш з українськими розмовами. Про це і Ви можете докладніш дознатись у Харкові.

Засилаю Вам свою фотографію, виконану в березолі 1889 року, коли мені було з роду 35 год і 10 місяців. Коли спроможусь на новішу фотографію, тоді пришлю Вам.

Щиро прихильний до Вас високоповажний Добродію, М. Дикарьєв.
Вороніж, Нейоловська вул., д. Олесієвої, кв. Єрмолаєвої.
Року 1892, жовтня 21.

2.

Вибачайте, будьте ласкаві, що я лиш тепер відповідаю на Ваш любий лист. Перша вістка моя буде Вам невесела – не міг я помістити проспект „Зорі” в приватних оповістках. З того powodu, що вікарний архієрей наш Володимир їздив до губернатора скаржитись на вульгарності проти попівства в моєму „Ворон. етногр. сборн.”, помошник председателя нашого комітету п. Щербина [36] поклав собі пильніш доглядати за моїми працями. В „Памятн. книж.” на 1893 рок я мавсь помістити народний календар Борісівської волості Валуйського повіту, що записав місцевою українською говіркою. Об’єм календаря має бути – 4.5 друкованих аркуші. Попереду Щербина й накинувсь мокрим рядном на об’єм календаря. Для Пам. Кн., на його думку великій – в 7 аркушів. Коли ж були перелічені картки і стрічки на картках і тим довведена неправдивість Щербини, тоді він уже виявив свої справжні відносини до моєї праці: йому не подобалось, що така сила матеріалу друкується по-українськи та ще в моїй книжці. Щ. Прохав мене перекласти все на московську мову, згадавши соромливо і в засалених, не зовсім зрозумілих виразах про московську культуру. Я не згодився на переклад, і в Памятн[ої] Кн[ижке]; жадної участі не брав. Докладніш про цю справу я писав д[обродію] Перебенді. Знаючи мене як „українофіла”, Щербина опасувався, щоб і ця річ не пошкодила йому яко фактичному голові комітету. При таких обставинах не можна було й знімати річ про поміщення проспекта „Зорі” в партикулярних оповістках.

Оповідаю на друге Ваше питання, що до архіву „Основи”. Коли б навіть і згодився власитель цього архіву передати його товариству „Просвіта”, він поспреду удався б за порадою до В. Б. Антоновича [37] та до О. М. Лазаревського [38]. Отже Вам краще улатись просто до тих осіб.

Тепер оповідастиму про свої роботи. Через місяці жовтень і липень я продовжував свої етнографічні дослідження, що розпочав в Борисівській волості. Оповідачкою була моя мати. Од неї я зібрав стільки матеріалу, як і в Борисівці. З усієї збірки найдокладніші тепер у мене от-які одділи: народний календар, демонологія, народня ботаніка, сімейні відносини, дитяче життя, стародавня і сучасна одіж, обуга, убори і т. і. Уся збірка складеться за того 40 друков. аркушів. Проти неї в мене такі заміри: влаштувати, групувати збірку по частині і одсилати за для вирівнювання на село своїм кореспондентам. Коли таким чином буде вирівнювана вся збірка. Подати її цілком товариству ім. Шевченка. Я маю кореспондентів у Борисівні і в Богучарі. Святками маюсь поїхати у Россоші Острогозького повіту і там же кореспондента. Зараз збираються на селі етнографічні відомості проти голоду. Холери і інших бід того року. Це буде матеріалом для моєї статті в „Записки тов. ім. Шевченка” [39].

В січні я працював над збіркою укр. пісень, що мається видавати московський „Посередник”. В піснях не буде палкого кохання і національного напрямку. Подав я в збірці і п’ять дум: плач невольників, про азовських братів і ін., але не знаю, чи згодяться друкувати їх толстовці. Взагалі Горбунов-Посадов, редактор „Посередника” [40], цупко взявся за видавництво українських книжок для народу.

Зараз засилаю Вам рецензію на Уманців словар [41]. Коли я вже викінчив цю працю, прислав мені листа д. Уманець і теж прохав надрукувати цю рецензію, сподіваючись, що Ви дасте їй місто в „Зорі”. Що до уваг на поодинокі слова і додатків до словаря, ви можете робити з ними те, що, на вашу думку. Буде найкращим: коли додатки, на вашу думку, будуть не цікаві для читачів „Зорі”. друкуйте одні уваги, а додатки передайте в „Записки” або й просто д. Уманцеві. Але, мені здається, краще б друкувати все, щоб читачі могли бачити, яка запомога од їх побажана.

Якщо моя праця буде надрукована, прошу дати мені оддруків з десять, або цілих чисел „Зорі”, скільки можете, для засилки тутешнім професорам.

Чи мені й надалі засилати Вам свої уваги на словар д. Уманця, чи просто д. Уманцеві. Про Ваш рішенець подайте вістку в „Переписці Редакції”.

Щиро прихильний до Вас, Високоповажний Добродію, М. Дикарьєв.

Вороніж, Нейоловська вул., д. Олексієвої, кв. Єрмолаєвої.

Р. 1893, березолу 19.

3

Високоповажний Добродію!

Листа Вашого од 9 червня (н. ст.) № 91 я дістав. Одіславши Вам уваги з додатками на словар д. Уманця, я мався пильно працювати й надалі в тому ж напрямкові. Залишивши на час інші свої роботи. Таким чином, гадав я. Мої уваги могли б друкуватись в „Зорі” слідом за друком словаря. Ждав я лиш Вашої згоди. Тим часом мої очі од довгої роботи при світлі розболілися, особливо ліве, так що ч примушений був од великодня й досі сидіти. Згорнувши руки, в темній кімнаті с пов’язаним оком і нудитись.

Тепер я за того вигоїв око, але лікар мій дивується, що воно не витекло й його не довелося вийняти зовсім, щоб зберегти друге око. В кожному разі доктор порадив мені пильно берегти очі.

Скоро я покину це місце і переїду на життя в город Катеринодар Кубанської області: мене запрошують на службу в обласне правління, де я запевне буду управителем обласної друкарні і матиму досить вільного часу для літературних праць. Туди ж с Катеринославщини переїде й одна моя родичка, що обіщалась помагати мені в літературних працях.

Д. Уманцеві я зараз не зважуюсь писати, бо у нас настав такий час, що кожен ні за що може мати неприємність. По всій Росії тільки й чути, що про руси та про арешти. С цього поводу спиняють на який час листування з знайомими навіть такі люди. Що не почувають за собою ніякої провини. Є чутка з різних жерел, що в Харкові арештовано по Україні. Справам 4 чоловіка. Між ними називають дд. Русова [42] с жінкою [43], студента Липу [44] і якогось доктора (тільки не В. Олекс.). Подейкують, що між арештованими багато „тузів”, себто людей поважних. Яка причина арешту. Не знаю. Чув лиш, що у Харків через якогось дерптського студента прислано з-за кордону великий пакунок с книжками, і що пакунка того уряд перехопив. Які в пакункові книжки, чи українські, чи соціалістичні, не знаю.

З Польщі нишуть люди одному вороніжцеві, що 26 жандармів з усіма поліціятами місцевими цілий тиждень трусил кілецьку католицьку семінарію. В наслідок цього трусу учні розігнані по домах, а 7 професорів-ксьондзів повезено до Варшави. До цього додають, що в місцевому костьолові захоплено знамено Костюшки.

В той день, як я дістав Вашого листа, я побачився з братом д. Уманця [45]. Брат каже, що й він давно не має листів од д. Уманця.

Після переїзду на Кубань я незабаром подам Вам звістку. Покидаю місце запевне в кінці червня се бо в липні.

Щиро прихильний до Вас М. Д.

Вп. Д. Василю Лукичеві.

18_4_93.

XI

4.

Високоповажний Добродію!

Разом с цим листом засилаю Вам під бандеролею 6 примірників своєї автобіографічної програми: 1 особисто Вам, а з інших по одному в наукове Т-во ім. Шевченко, Т-ву „Просвіта” [46], редакціям „Зорі”, „Жита і слова” [47] і д. Іванові Верхратському [48].

Уклінно прошу Вас, Високоповажний Добродію подати мені докладну адресу д. Верхратського. Один з моїх кореспондентів-етнографів разом з етнографічними матеріялами заслав кілька перекладів з російського, що я маюсь заслати Вам. Зараз не засилаю тим, що в перекладах трапляється досить москалізмів, що їх треба викинути.

В кінці того року я заслав свій переклад з російського оповідання „Андрійко” [49]. Тепер я дізнавсь. Хто є автором оповідання і як воно стало з українського

московським. Автор є писарем у д. Черткова [50], що був редактором „Лосередника”. Він заслав оповідання в укр. мові до редакції „Русской Мысли”, котра згожувалась надрукувати лиш російський переклад оповідання. Так автор і вчинив, але переклад був надрукований в „Руських Відомостях”. Таким чином ми можемо знайомитися з творами своїх письменників лиш із третіх рук.

Помагай Вам, Боже. На все добре.

Щиро прихильний до Вас

М. Крамаренко.

Р. 1894, квітня 11.

Катеринодар, Обласне Правлення.

КОМЕНТАРИИ

1. Задуманный М. А. Дикаревым «Малоруський словник» не был завершен и не издан. Местонахождение собранных к нему материалов нами пока не установлено.
2. «Америка» – первый еженедельный украинский журнал в США, выходил в 1886–1890 гг.
3. «Малорусько-німецький словар» Е. Желиховского (1844–1885) в двух томах был дополнен и издан С. Недильским (1857–1917) в 1882–1886 гг. на основе фонетического прописания.
4. Закревський М. (1805–1871) – автор трехтомного «Словаря малороссийских идиом», включающего более 11 000 слов.
5. Пискунов Ф. – украинский лексикограф и этнограф, составитель украинорусского словаря «Словниці української (або югово-руської) мови» (1873, включает 8 тысяч слов) и «Словника живої народної письменної і актової мови руських югівцян Російської і Австрійсько-Венгерської цесарні» (1882, включает около 15 тысяч слов). В последний включены фразеологизмы, позаимствованные из «Словаря малороссийских идиом» М. Закревского.
6. Кубанский статистический комитет (1873–1917) занимался активной издательской деятельностью. Выпущено 8 «Памятных книжек Кубанской области», 3 «Кубанских справочных книжки», 18 «Кубанских календарей» и 21 «Кубанский сборник», содержащие в числе прочих материалов ценные работы по этнографии П. Короленко, Е. Фелицына, И. Бентковского, П. Кириллова, К. Черного и др.
7. «Зоря» – украинский двухнедельный литературно-научный журнал, выходивший во Львове в 1891–1897 гг.
8. «Батківщина» – популярная украинская политико-экономическая газета (1879–1896), выходившая во Львове, в 1888–1889 гг. редактором был М. Павлык.
9. «Гомерова Одиссея». Гексаметром на мову українську перевірявав Петро Байда (П. Ніщинський). Львів, Накладом редакції «Правди». З друкарні тов. ім. Шевченка, 1889.
10. Пропащі. Повесть Нечуя. Передрук с XIV рочника «Правди», 1889. Львів. Накладом редакції «Правди». З друк. Тов. ім. Шевченка, 1889.

11. Труппа выдающегося украинского актера и режиссера Н. К. Садовского (1856–1933), о которой идет речь, работала в 1888–1898 гг.
12. Братья Садовские – имеют в виду актеры Н. К. Садовский, И. К. Карпенко-Карый, и П. К. Саксаганский, настоящая фамилия которых была Тобилевич.
13. Саксаганский П. К. (1859–1940) – украинский актер и режиссер.
14. Карпенко-Карый И. К. (1845–1907) – украинский театральный деятель: драматург, актер и режиссер.
15. Переверзева А. (1836–1894) – русская и украинская актриса характерных ролей, с 1888 г. в труппе М. Садовского.
16. Ермоленко – актер в труппе М. Садовского.
17. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлень і шептань. Впорядкував М. Комаров. Одеса, 1890.
18. Словарь російсько-української мови. Т. I–IV. Зібрав і впорядкував М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1898.
19. Наукове Товариство ім. Шевченка.
20. Барвинский А. (1847–1927) – украинский педагог, историк, общественно-политический деятель, один из основателей Научного общества им. Шевченко. С 1867 г. сотрудник журнала «Правда».
21. Огоновский Ом. (1833–1894) – историк украинской литературы, автор четырехтомной «Історії літератури руської» (1887–1894).
22. Бодуэн де Куртене И. А. (1845–1929) – выдающийся российский лингвист (французско-польского происхождения), основоположник казанской и петербургской лингвистических школ. Переписывался с М. А. Дикаревым.
23. Беренштам В. Л. (1839–1904) – украинский археолог, педагог, литературный и общественный деятель. В 1878 г. производил (совместно с Е. Д. Фелицыным) раскопки на Кубани. Собрал здесь диалектные слова, помещенные затем в «Словаре украинского языка» Б. Д. Гринченко, изданного редакцией «Киевской Старины».
24. Конисский А. Я. (1836–1900) – писатель, публицист родом с Черниговщины. Активно переписывался с М. А. Дикаревым.
25. «Народный календар Валуийського повіту (Борисівської волости)» М. А. Дикарева был опубликован лишь посмертно, в 1905 г., в пятом томе «Матеріалів до українсько-руської етнології».
26. Дворниченко И. Н. (1855–1913) – украинский дирижер, актер и певец. В труппе М. Садовского работал в 1884–1889 гг.
27. Касиненко (ок. 1843 – 1907) – актер-резонер в труппах М. Кропивницкого и М. Старицкого, в 1890-е гг. руководил труппой «Русская Беседа».
28. Кулиш П. А. (1819–1897) – выдающийся украинский писатель, литературный критик, фольклорист, этнограф, историк, языковед, культурно-просветительный деятель и переводчик. Речь идет об одном из непрошедших цензуру вариантов последнего прижизненного сборника П. Кулиша «Дзвін». Опубликован в «Українській книгарні» в Женеве в 1893 г. Под названием: «Кулиш Омелькович Панько. Дзвін: Стародавні думи й співи».
29. Лободовський М. (1841–1919 – украинский писатель и переводчик, перевел на украинский язык «Тараса Бульбу» Н. В. Гоголя и Святое письмо.

30. Часть архива первого в России украинского журнала «Основа» (1861–1862) хранилась в Воронеже у украинского культурного деятеля Г. С. Вашкевича (1837–1923). Она входила в богатую частную коллекцию автографов и документов Т. Шевченко, П. Кулиша, М. Вовчок. В 1914 году архив передан Украинскому научному обществу в Киеве.
31. Бигдай А. Д. (1855–1909) – кубанский фольклорист, с 1896 по 1901 год издал 14 выпусков «Песен кубанских казаков».
32. Лысенко Микола (1842–1912) – выдающийся украинский композитор, этнограф, дирижер, пианист и музыкальный деятель.
33. Партитура оперы А. Д. Бигдая «Гайдамаки» (по одноименной поэме Т. Шевченко) не сохранилась.
34. Чайченко Василь – псевдоним украинского педагога, писателя и книжного издателя Б. Д. Гринченко (1863–1910).
35. «Этнографическое обозрение» – первый русский этнографический журнал, орган этнографического отделения Московского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Издавался в Москве в 1889–1916, выходил 4 раза в год.
36. Щербина Ф. А. (1849–1936) – земский статистик родом из кубанских казаков. Фактически возглавлял Воронежский статистический комитет.
37. Антонович В. Б. (1834–1908) – выдающийся украинский историк, археограф, археолог, профессор истории Киевского университета.
38. Лазаревский А. М. (1834–1902) – украинский историк, этнограф и библиограф. Переписывался с М. А. Дикаревым с целью получения кубанских изданий.
39. Дикарев М. Программа для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерой // Кубанский сборник. Екатеринодар. 1894. Т. 3. С. 1–24. (7 пар.)
40. Горбунов-Посадов И. И. (1864–1940) – русский издатель, писатель и педагог. С 1885 г. сотрудничал с издательством «Посредник», с 1892 г. заведовал в нём отделом народных изданий.
41. Словарь Уманця – см. примечание № 18.
42. Русов А. А. (1847–1915) – выдающийся земский статистик, этнограф, фольклорист и общественный деятель.
43. Русова (Линсдорф) С. (1856–1940) – жена А. Русова, педагог и общественный деятель.
44. Липа И. (1865–1923) – украинский писатель, общественный и политический деятель. Основал в 1890 г. тайное «Братство тарасовцев», после разгрома которого в 1890 г. был арестован.
45. Комаров А. Ф. (1842–1918) – украинский публицист, брат М. Ф. Комарова. Некоторое время жил в Воронеже.
46. «Просвіта» – украинская культурно-просветительная организация, возникшая во Львове в 1868 г.
47. «Житє і Слово» – двухмесячник литературы, политики и науки. Выходил во Львове в 1894–1897 гг. под редакцией И. Франко.
48. Верхратский И. (1846–1919) – природовед, педагог и филолог, действительный член НТШ, основатель и руководитель его математической,

природоописательной и врачебной секции, редактор его научных «Сборников».

49. [Соколов Е.] Андрійко / Оповідання Е. С-ова. Пер. з рос. М. Крамаренка // Зоря. 1895. № 23. С. 449–451.

50. Чертков В. Г. (1854–1936) – русский издатель, публицист. При участии Л. Н. Толстого основал в 1884 г. издательство «Посредник», выпускавшее доступные для народа книги, был его редактором в 1884–1893 гг.

УДК 930

© 2007 г. В. К. Чумаченко

НЕИЗВЕСТНЫЙ АВТОГРАФ УКРАИНСКОГО ИСТОРИКА Д. И. ЯВОРНИЦКОГО (ЭВАРНИЦКОГО)

Сегодня имя Дмитрия Ивановича Яворницкого (1855–1940) – исследователя истории запорожского казачества, этнографа, фольклориста, музеоведа и писателя – известно на Кубани разве что узкому кругу специалистов. А до революции, «ще як були ми козаками», его с почтением произносили многие образованные кубанцы, видевшие в ученом живого носителя памяти о бывлой казацкой славе. Считалось престижным иметь у себя в домашней библиотеке его трехтомную «Историю запорожских казаков». Старожилы еще долго с теплотой вспоминали о приездах «казацкого энциклопедиста» в кубанскую столицу.

Д. И. Яворницкий побывал на Кубани дважды. 26 апреля 1894 года на три дня заехал в Екатеринодар по пути из Туркестана в Санкт-Петербург. Тогда он посетил войсковой архив, где хранились бумаги, привезенные черноморцами из-за Буга. В археологическом музее Кубанского областного статистического комитета осмотрел войсковые регалии, старейшие из которых относились к эпохе Запорожья. В других залах «особенно заинтересовали ученого: окаменелый хлеб, железные стрелы первобытного века, каменные орудия, коллекция металлических зеркал, модель дольмена» [1]. Уже в первый приезд Дмитрий Иванович завел знакомство со многими местными авторами, пишущими на исторические темы.

С этого времени его имя постоянно встречается на страницах местной периодики. Вскоре после его отъезда «Кубанские областные ведомости публикуют заметку К. Т. Живило о выходе первого и второго томов «Истории запорожского войска», несколько экземпляров которых присланы ученым для продажи на Кубань. В том же году газета сообщает, что Яворницкий обнаружил в Никополе интересный документ, касающийся истории Кубанского казацкого войска. Интерес к деятельности «казацкого летописца» был настолько велик, что газета сочла необходимым сообщить кубанцам в 1896 году о успешно сданном им экзамене на получение степени магистра российской истории и чтении им в 1897 году лекций в Московском университете о взаимоотношениях Малороссии и Запорожья с Москвой. В 1898 году «Кубанские областные ведомости»

информировали земляков о выходе из печати новой значительной работы Яворницкого «По следам запорожцев» [2].

В 1901 году Д. И. Яворницкий специально приехал на Кубань. Дважды, 10 и 11 января, он выступил в помещении женской гимназии с чтением публичных лекций по истории Запорожья [3]. Читались они в пользу Общества любителей изучения Кубанской области. В кассу поступили более 60 рублей. Благодаря этому единовременному взносу, Дмитрий Иванович стал пожизненным действительным членом общества. В апреле того же года кубанский официоз вновь вспоминает о Яворницком в заметке «К вопросу о выкупе у немцев Хортицы – гнезда Запорожья», который был сторонником этой патриотической идеи и хотел увлечь ею потомков запорожцев, кубанских казаков [4].

В 1903 году встал вопрос о создании «Истории Кубанского казачьего войска», и руководство войска первым вспомнило о нем, предложив возглавить эту работу признанному знатоку казачества. Как известно, сославшись на нездоровье и занятость другими проектами, Яворницкий от предложения отказался [5]. Тем не менее, плодотворное сотрудничество ученого с кубанскими войсковыми и общественными организациями продолжилось и впредь.

Об этом свидетельствуют, например, документы, хранящиеся в фондах Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника им. Е. Д. Фелицына. В 1911 году Екатеринодарский областной музей им. Поля, где директором работал Д. И. Яворницкий, уступил Кубанскому войсковому музею за 76 рублей «офицерский, кафтан Черноморского войска XVIII века», который по оценке ученого представлял собой «исключительную ценность». Сохранилось описание этого кафтана, сделанное предположительно Дмитрием Ивановичем: «кафтан темно-синего фабричного сукна, с высоким в 2 вершка стоячим воротником, отороченным красным кантом и с кованными серебряными петлицами, застегивается крючками; с 4 рукавами и шитыми серебряными петлицами на всех обшлагах, причем два рукава откидные, прикрепленные сзади на спине: на плечах имеются нашитые серебряные контр-погончики, кафтан сделан на вате и подбит серой подкладкой (полинялой), в поясной части большие железные крючки и пряжки для застежки» [6].

Особая статья – переписка Д. И. Яворницкого с кубанскими организациями и частными лицами. В Днепропетровском историческом музее, где с 1902 по 1933 год Яворницкий был директором, сохранилось более 6000 адресованных ему писем. Среди отправителей много наших земляков – А. Бигдай, Г. Богданович, Г. Доброскок, С. Эрастов, П. Короленко, В. Потапенко, Кубанский областной статистический комитет, Общество любителей изучения Кубанской области (ОЛИКО), кубанская «Просвіта», Кубанский войсковой музей, екатеринодарская городская библиотека им. А. С. Пушкина. Часть из них была опубликована в сборнике «Кубань литературная: новые доклады и сообщения» известной исследовательницей жизни и деятельности Яворницкого С. В. Абросимовой. Хронологический диапазон опубликованной части переписки охватывает 1894–1914 гг. В предисловии отмечалось, что «письма к Д. И. Яворницкому из Екатеринодара – ценный источник по истории культуры и общественной жизни Кубани конца XIX – начала XX ст., по истории краеведения, библиотечного и

издательского дела, периодической печати, развития экономики, банковской системы, кооперативного движения и т. д. Значительной является информация историографического и архивоведческого характера. Эти письма содержат информацию о жизни и деятельности самого автора» [7].

Но если письма, адресованные Д. И. Яворницкому, сосредоточены в одном месте, то его ответные послания разбросаны по десяткам архивов и музеев республик бывшего СССР. Вот почему каждая возможность восстановления заветную эпистолярную цепочку («запрос-ответ») горячо приветствуется специалистами.

С момента публикации статьи С. В. Абросимовой прошло 12 лет. И лишь сегодня к той давней уже публикации мы можем сделать существенное дополнение. Отыскался ответ Д. И. Яворницкого на второе из опубликованных исследовательницей писем кубанского украинского прозаика, актера и драматурга В. А. Потапенко [8]. В Государственном архиве Краснодарского края, в фонде станицы Пашковской, его отыскал сотрудник архива С. В. Самовтор [9].

Вячеслав Афанасьевич Потапенко (1863–1937) познакомился с Д. И. Яворницким во время гастролей труппы Кропивницкого в Петербурге, где на квартире ученого собирались «субботки» земляков-украинцев. На этих вечеринках, часто бывал молодой актер, пробовавший свои силы в драматургии на исторические темы. Знакомство произошло где-то во второй половине 80-х – начале 90-х годов XIX столетия (Яворницкий жил в российской столице с 1885 о 1892 год). Потапенко вновь напомнил ученому о себе 12 ноября 1909 года, приглашая к сотрудничеству в редактируемой им екатеринодарской газете «Новая заря». Он просил согласия поставить в красную строку газетного анонса имя ученого (т. е. включить его в состав постоянных сотрудников) и выражал надежду получить «хоть несколько небольших очерков из истории казачества». Мы не знаем, получен ли был ответ на это первое (из известных нам) писем Потапенко, но из самой идеи сотрудничества Яворницкого с популярной кубанской газетой ничего не вышло, так как в 1910 году она была закрыта.

К слову, проблема сотрудничества Д. И. Яворницкого с кубанскими газетами совершенно не изучена. Нам известна лишь одна его довольно большая публикация в «Кубанском казачьем листке» под названием «Памяти последнего Кошевого Петра Ивановича Калнишевского» за 1913 год [10]. Это был вольный пересказ статьи, опубликованной в одиннадцатом номере журнала «Дон» за 1887 год. И хотя статья занимает два газетных подвала в двух номерах газеты, подписан вольный пересказ, хотя и со ссылкой на Яворницкого, именем В. Майгура.

Второе непосредственно интересующее нас письмо В. А. Потапенко относится к 1914 году. Несмотря на то, что обмен письмами состоялся между В. А. Потапенко и Д. И. Яворницким, истинным инициатором переписки был атаман станицы Пашковской Андрей Моисеевич Лысенко (1875–1955). В письме он назван по-украински «Андрієм Мусієвичем». Речь шла о предполагаемом издании написанной атаманом книги об истории родной станицы. Для завершения рукописи якобы не хватало лишь информации о том, откуда взялось

название станицы. Кубанец делает предположение: не было ли с таким названием куреня в Запорожском войске?

Вероятно, автор письма откровенно лукавил. В Екатеринодаре в то время жило достаточно образованных историков (тот же Ф. А. Щербина, уже выпустивший два тома «Истории Кубанского казачьего войска»), которые могли дать исчерпывающую справку на эту тему. Очевидно, требовалась моральная поддержка знаменитого историка предполагаемому изданию. И, как мы теперь знаем, просимое благословение, а также обещание предварительно просмотреть рукопись было получено.

О рукописи, её дальнейшей судьбе и судьбе самого автора «Истории станицы Пашковской» несколько лет назад рассказал современный кубанский краевед В. П. Бардадым в очерке «Пашковский атаман Андрей Лысенко». По его сведениям, Андрей Моисеевич собрал множество документов, снимков станицы, общественных зданий, церквей, атаманов, Георгиевских кавалеров, священников, учителей, почетных стариков, что и должно было составить содержание книги. Атаман Кубанского казачьего войска своим приказом от 11 февраля 1915 года за № 717 разрешил её к печати, однако книжка не вышла, а рукопись её безвозвратно утеряна. Но подготовительные материалы, собранные А. М. Лысенко, уцелели и хранятся ныне в Государственном архиве Краснодарского края [11].

В заключение укажем еще на одно лукавство В. А. Потапенко. Он просил благословения для книги («щоб москаль не глазував»), автором которой был один из самых ярких сторонников на Кубани черносотенного движения, «общества истинно русских людей». Как известно, оно особенно враждебно относилось к украинскому культурному возрождению в области, поиску кубанскими казаками своих украинских корней. Об этом стороне его деятельности хорошо было известно В. А. Потапенко, который во всеуслышание критиковал друга со страниц своей газеты [12]. Последнее обстоятельство, разумеется, не снижает огромных заслуг Лысенко перед родной старицей, которая именно во время его атаманствования сделала самый значительный рывок в будущее. Чего стоит одно только трамвайное сообщение с Екатеринодаром, инициатором которого он был. Но таковы парадоксы истории, и так велик был авторитет историка украинца-патриота Д. И. Яворницкого, что именно к нему за благословением обратился черносотенный автор с Кубани.

Приложение № 1.

Письмо В. А. Потапенко Д. И. Яворницкому

5. 08. 1914 г.

ст. Пашковская – Екатеринодар

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Звертаємось до Вашої милості з проханням допомогти нам Вашими знаннями в історії Вами любого казачства.

Як Вам відомо, я вже давно покинув сцену і зараз оселився на Кубанщині під Катеринодаром, в Пашківській станиці, яка звичайно має свою історію та про яку, на превеликий жаль, нічого ніде не надруковано. В сій станиці є дуже

симпатична, освічена поважна людина – козак Андрій Мусієвич Лисенко, який захоплюється історією свого козачества і всім тим, що належить до його рідного краю. Добродій Лисенко багато працюючи, зібрав чимало матеріалу про свою станицю, але він ніяк не може знайти по архівах –саму головну річ: звідки взялось назвісько станиці «Пашковская». Чи не був за часи Запорожжя десь на Дніпрі курінь Пашківський, який після розруйнування Січі – подався за Дунай, а потім, дякуючи Головатому та Білому – осів на Кубанщині?.. Що Вам тільки відомо про станицю Пашківську, і які є у Вас про неї матеріали – Ради Бога, не відмовтесь нам їх дати, за що Вам буде вдячна вся станиця, цікавлючись своєю історією.

Ще просимо Вашої милости, Дмитро Іванович, – пришліть нам і Ваші твори – хай читають козаки.

Та вже, хоч лайте, хоч бийте, а дайте нам і Вашого портрета, щоб бачили козаки, хоч на обличчя знали ту ширу людину, що пише про їх життя. Якщо Бог приведе, що книжка д(обродія) Лисенка побаче світ, то перед друком її Вам привеземо на Ваш перегляд, з Вашою передмовою, і вже як Ви дасте благословення – надрукуємо, а то бува, щоб москаль не глузував, щоб справді не наколотить гороху з капустой.

Пишіть нам так: «Станиця Пашковская, Кубанской области, в Пашковское общество взаимного кредита, председателю Андрею Моисеевичу Лисенко для Вячеслава Панасовича Потапенка».

З правдивим поваженням Вячеслав Потапенко.

Публикация С. В. Абросимовой

Приложение № 2.

19 ^{VIII} 14
16

Вельми шановний Вячеславе Панасовичу!

За часи життя запорозців коло Дніпра у їх було 38 курінів з різними назвищами; проміж тими курінями був і Пашківський курінь. За часи життя запорозців коло Дунаю, у Туреччині, були усі тіж курені і всі їх назвища. Нарешті, коли запорозці осілись на Кубанщині, замість курінів дозволено їм дати назвища курінів «станциям». Таким порядком і з'явилась «станція Пашківська». Ось Вам і все, що маю Вам одмовити на Ваше питання. Дрібниці можна найти у першому томі моєї «Історії запорозських казаків» московського видання, 1900 року, перший том, який продається в книгарні добродія Суворина, в Петербурзі, Невський пр., д. 40.

Як що добродій А. М. Лисенко скінчить свою коштовну працю, то я з великою охотою можу вичитати її і сказати ёму о-скільки коштовна ёго праця.

Бажаючи Вам усёго найкращого, застаю з великою до Вас прихильністю.

Д. Яворницький.

(ГАКК. Ф. 162. Оп. 1. Д. 235. Л. 1–2.)

Перевод на русский язык:

Глубокоуважаемый Вячеслав Афанасьевич!

За время жительствова заповорожцев около Днепра у них было 38 куреней с разными названиями; между теми куренями был и Пашковский курень. За время жительствова заповорожцев около Дуная, в Турции, были все те же курени и все их названия. Наконец, когда заповорожцы поселились на Кубанщине, вместо куреней дозволено им дать названия куреней «станицам». Таким порядком и появилась «станица Пашковская». Вот Вам и всё, что имею Вам ответить на Ваш вопрос. Подробности можно найти в первом томе моей «Истории заповорожских казаков» московского издания 1900 года, первый том, который продаётся в книжном магазине господина Суворина, в Петербурге, Невский пр., д. 40.

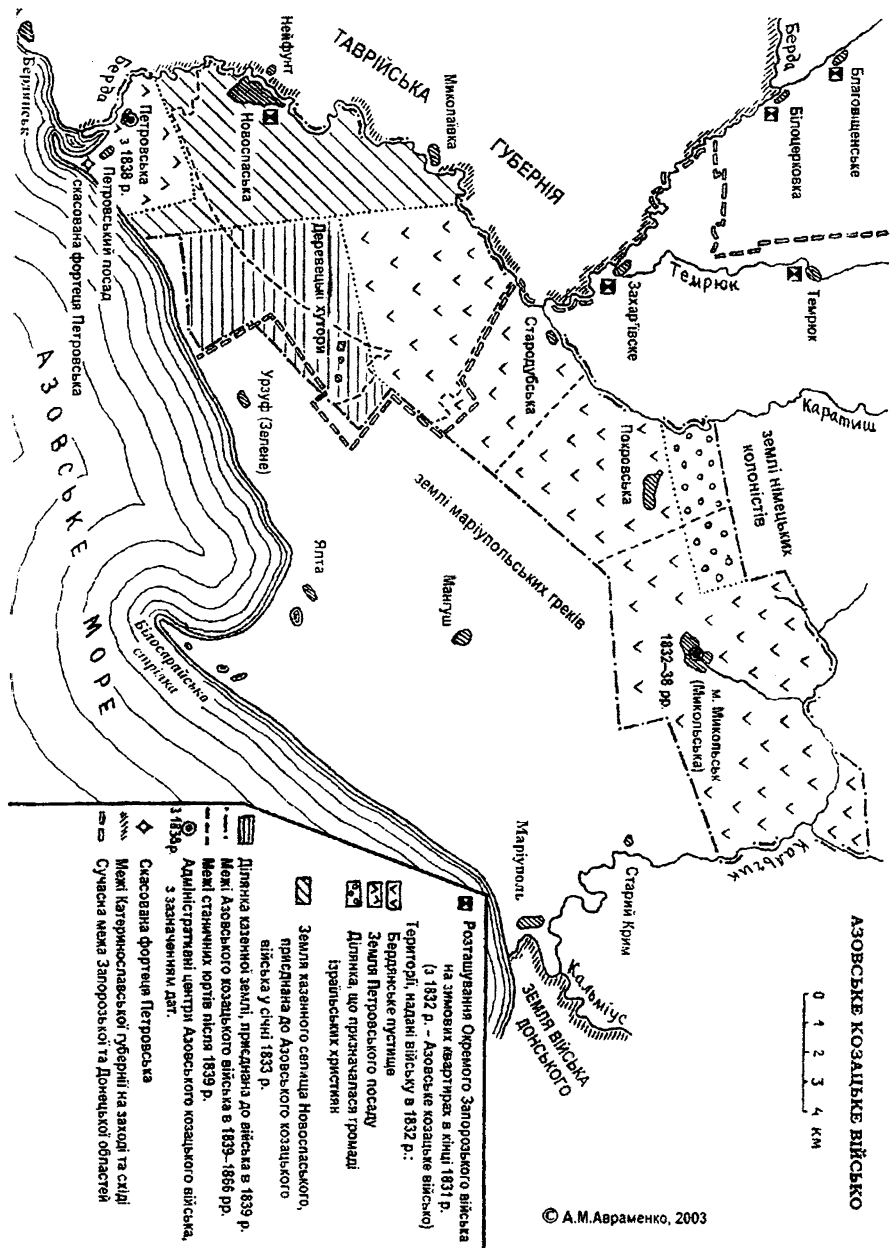
Если господин А. М. Лысенко окончит свою ценную работу, то я с большой охотой могу вычитать её и сказать ему, насколько ценен его труд.

Желая Вам всего наилучшего, остаюсь с большой к Вам приязнью
Д. Яворницкий.

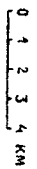
Публикация С. В. Самовтора

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Кубанские областные ведомости (далее – КОВ). 1894. 4 мая. № 32.
2. См. подробнее об этом: Орел В. Д. І. Яворницкий і Кубань // Український історичний журнал. 1966. № 10. С. 121–122; Чумаченко В. К. Воспоминания об академике Д. И. Яворницком // Кубань: проблемы культуры и информатизации. 1996. № 1. С. 54.
3. КОВ. 1901. 13 янв. № 10.
4. КОВ. 1901. 26 апреля. № 90.
5. Чумаченко В. К. «История Кубанского казачьего войска» Ф. А. Щербини: от замысла к воплощению // Интеграция науки и высшего образования в социально-культурной сфере. М., 2007. С. 230–248.
6. КГИАМЗ. Дело Кубанского войскового музея. 1911 г. № 8. С. 31.
7. Абросимова С. В. Кубань в эпистолярном наследии академика Д. И. Яворницкого // Кубань литературная: новые доклады и сообщения. Материалы научно-практ. конф. Под науч. ред. В. К. Чумаченко. Краснодар, 1994. С. 14.
8. Там же. С. 16–17.
9. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 162. Оп. 1. Д. 235. Л. 1–2.
10. Памяти Последнего Кошевого Петра Ивановича Калнишевского // Кубанский казачий листок. 1913. 5 янв., № 326; 6 янв. № 327.
11. Бардадым В. П. Кубанские портреты. Краснодар, 1999. С. 183–191.
12. Новая заря. 1907. 20 марта. № 145.
13. В публикуемых документах сохранена орфография оригиналов.

AZOVSKЕ КОЗАКІВКЕ ВІЙСЬКО

© А.М.Авраменко, 2003

- Розташування Оренного Запорозького віська на злизових кварцитах в кінці 1831 р. (з 1832 р. - Азовське козацьке вієсько)
- Території, надані вієську в 1832 р.:
 - Бердянське пуєстие
 - Земля Петровського посадку
 - Ділинка, що приєднана після громиаді Ізразьких християн
- Земля казанного сєльця Новосєльського, приєднана до Азовського козацького вієська у сєчні 1833 р.
- Ділинка казанної землі, приєднана до вієська в 1839 р.
- Межі Азовського козацького вієська в 1839-1866 рр.
- Межі старинних портів після 1839 р.
- Адмінієстративні центри Азовського козацького вієська з зазначеними дат.
 - 1839р
 - 1859р
- Сєлована фортеця Петровська
- Межі Катеринославської Губєрнії на заході та сєдї Дєвчєнської Катеринославської Губєрнії на сєдї Донецької області

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

КИЇВСЬКА ГУБЕРНІЯ

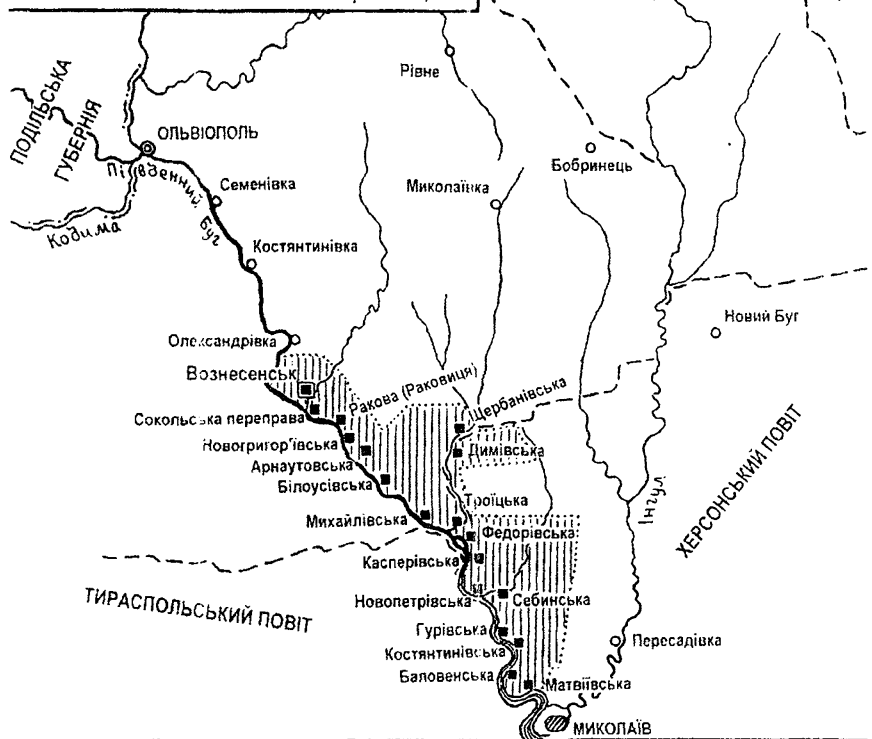
0 10 20 30 40 км

Території Бузького козацького війська в 1817 р.:

- Вознесенська частина
- Красносільська частина (черезсмужні землі)

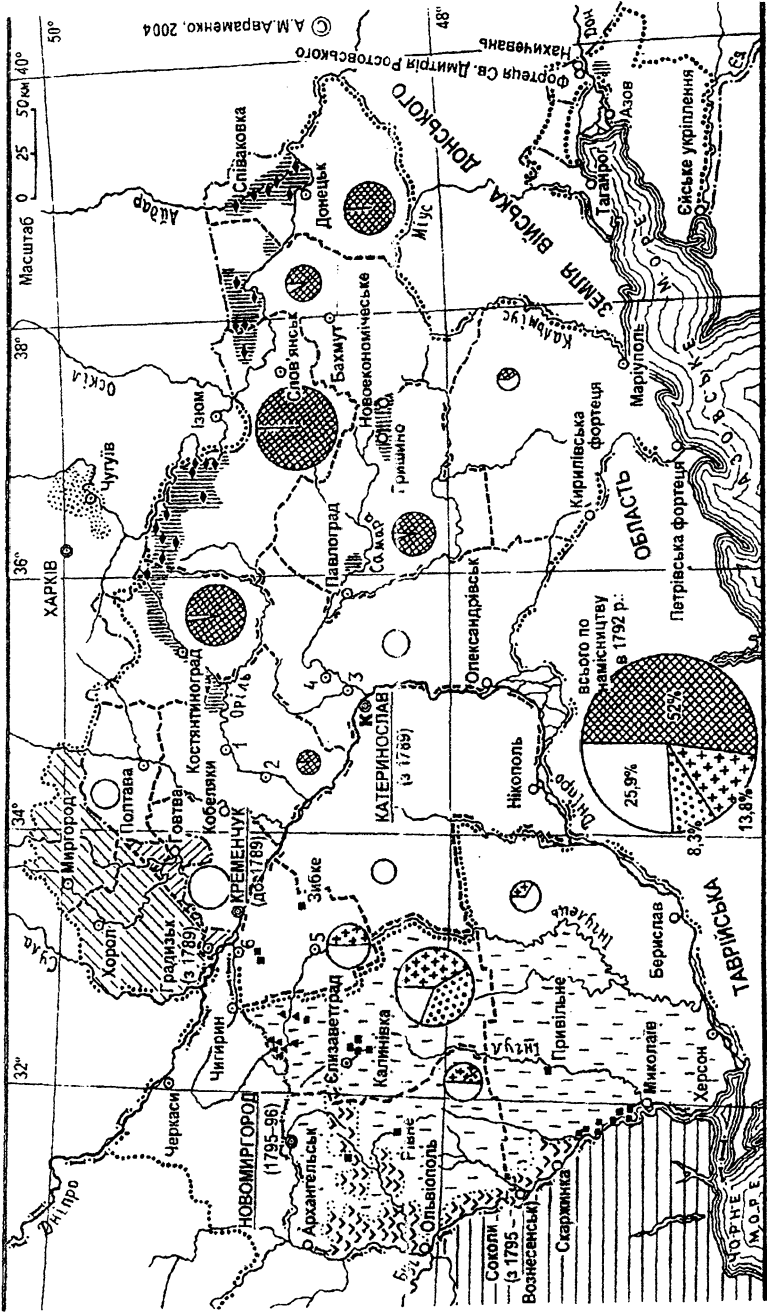
- Повітові центри
- Адміністративний центр війська
- Станції Бузького козацького війська
- Інші населені пункти
- Губернські межі
- Повітові межі

© А. М. Авраменко, 2003

Цифрами позначено: 1 Нерубайська (Нерубаївська) 2 Сердичанська 3 Михайлівська
4 ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ ПОВІТ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1787-1796 рр.)

ФОРМУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

(11.II.1788 – 23.VII.1789 р. – «корпус передової стражі Катеринославських регулярних козаків»):

Території селищ однодворців, що з 3.VII.1787 р. були включені до складу козацького корпусу, з 12.XI.1787 р. – Катеринославського козацького війська (ККВ)

Території 1-го та 2-го Бузюких козацьких полків, що були зараховані до складу ККВ за наказом 14.I.1788 р.

Територія, на якій усіх місцевих мешканців намічалася переваги до ККВ за наказом 14.I.1788 р.

Район селищ поміщицьких селян Г.О. Потьомкіна, що були продані державі та зараховані до ККВ у січні 1788 р. (біля лісів Чорного та Чуття).

Селища розкольників, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

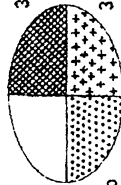

К Катеринославський кінний козацький полк, що був зарахований до ККВ у січні 1788 р.

Землі козаків, однодворців і державних селян Чугуєва та суміжних селищ, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

Склад козаків некозацького походження, що були зараховані до ККВ (по повітам):

3 міщан і цехових

3 поміщицьких селян, що були куплені державою

Кордон Росії з Османською імперією до Яського договору 1791 р. і з Річчю Посполитою до 1793 р.

Межі Катеринославського намісництва до 1789 р.

Території, приєднані до Катеринославського намісництва:

у 1789 р.

у січні 1792 р.

у 1795 р.

Межі Катеринославського та Вознесенського намісництва у 1795–1796 рр.

Межі повітів

Центри Катеринославського та Вознесенського намісництва, з зазначенням дат

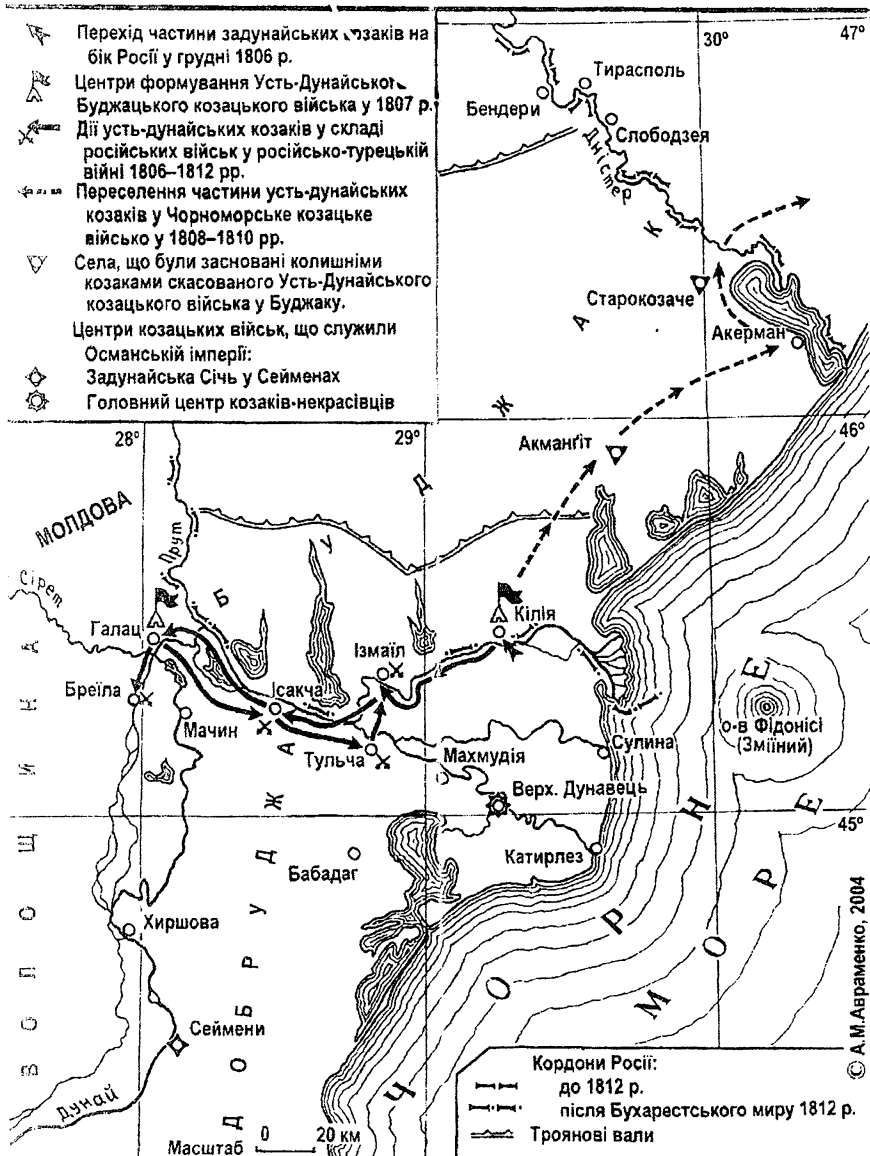
Центри повітів, з зазначенням дат

Селища однодворців колишнього ККВ, що заснували 5 станиць на р.Кубань у 1802 и 1804 рр.

ПРИМІТКИ: 1) 25.IV.1793 р. до ККВ зараховані монастирські селяни Катеринославського намісництва. 2) 23.VI.1789 р. з ККВ відчислені Катеринославський кінний козацький полк (став Конвойним князя Потьомкіна кінним козацьким полком) і Чугуєвська легкокісна команда (стала Чугуєвським конним козацьким полком). 3) 8.IX.1790 р. у ККВ зараховані міщани та цехові (окрім вірмен та греків). Катеринославського намісництва. 4) До 1789 р. Кременчук був центром Катеринославського намісництва та повіту.

ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНО: 1 – Нехвороща, в 1784–94 рр. – Александрія. 2 – Царичанка, в 1794–97 рр. – Александрія. 3 – Новомигурськ (до 1794 р.). 4 – Новоселія, з 1794 р. – Новомигурськ. 5 – Олександрія (до 1795 р. і з 1806 р.). 6 – Крилів, в 1795–1806 рр. – Олександрія.

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ:

ВМСЗ – Высшая мера социальной защиты (расстрел)
ГАКК – Государственный архив Краснодарского края.
ГПУ – Государственное политическое управление
КГИАМЗ – Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына.
КГУКИ – Краснодарский государственный университет культуры и искусств
КОВ – Кубанские областные ведомости.
МТС – Машинно-тракторная станция.
ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи.
ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление
СКНИИЖ – Северо-Кавказский научно-исследовательский институт животноводства, пос. Знаменский Краснодарского края.
УИЖ – Український історичний журнал.
ЦА ФСБ РФ – Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.

Авраменко Анатолий Михайлович – кандидат исторических наук, доцент Кубанского государственного университета, член Научного общества имени Шевченко, *г. Краснодар.*

Алмазов Юрий Байрамович – краевед, *станция Саратовская Краснодарского края.*

Бойко Анатолий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой источниковедения, историографии и специальных исторических дисциплин Запорожского национального университета, председатель правления Запорожского научного общества им. Я. П. Новицкого, руководитель Запорожского отделения Института украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского Национальной Академии наук Украины, *г. Запорожье (Украина).*

Бондарь Виталий Вячеславович – кандидат исторических наук, директор Западно-Кавказского НИИ культурного и природного наследия ИТЦ «Кубань - Юг», *г. Краснодар.*

Бондарь Николай Иванович, кандидат исторических наук, профессор Кубанского государственного университета, директор Научно-исследовательского центра традиционной культуры Кубанского казачьего хора, заслуженный работник культуры Кубани, *г. Краснодар.*

Грибовский Владислав Владимирович – кандидат исторических наук, директор Никопольского регионального отделения Научно-исследовательского института казачества Института истории Украины НАН Украины, *г. Никополь (Украина).*

Дмитриенко Мария Фёдоровна – доктор исторических наук, профессор, зав. отделом специальных исторических дисциплин Института истории Украины НАН Украины, академик Международной Славянской АН, *г. Киев (Украина)*.

Елистратова (Хвостенко) Ольга Николаевна, кандидат исторических наук, преподаватель кафедры новейшей отечественной истории Кубанского государственного университета, *г. Краснодар*.

Жиганова Светлана Александровна – старший научный сотрудник Государственного научно-творческого учреждения Краснодарского края «Кубанский казачий хор», *г. Краснодар*.

Зайцев Геннадий Алексеевич – главный специалист Государственного архива Краснодарского края, *г. Краснодар*.

Ковальчук Иван Платонович – доктор географических наук, профессор, заведующий кафедрой конструктивной географии и картографии Львовского национального университета им. Ивана Франко, председатель Львовского отдела Украинского географического общества, член Научного общества имени Шевченко, *г. Львов (Украина)*.

Ктиоров Сергей Николаевич – кандидат исторических наук, доцент Армавирского государственного педагогического университета, *г. Армавир*.

Кубякин Евгений Олегович – преподаватель Учебного центра ГУВД по Краснодарскому краю, кандидат социологических наук, *г. Краснодар*.

Леусян Ольга Алексеевна – старший научный сотрудник КГИАМЗ, *г. Краснодар*.

Муртузова Зинаида Дмитриевна – соискатель кафедры истории и музееведения КГУКИ, *г. Краснодар*.

Николаева Полина Владимировна, аспирантка кафедры теории и истории культуры КГУКИ, *г. Краснодар*.

Осецкий Святослав Иванович – кандидат биологических наук, заведующий Центром повышения квалификации и консультационной деятельности СКНИИЖ (пос. Знаменский), ведущий научный сотрудник отдела кормоводства и луговодства СКНИИЖ, член Научного общества имени Шевченко, *г. Краснодар*.

Самовтор Сергей Владимирович – главный специалист Государственного архива Краснодарского края, *г. Краснодар*.

Сергиенко Николай Григорьевич – председатель Общества украинцев Кубани, запуженный работник культуры Украины, *пос. Первомайский Горячключевского района Краснодарского края*.

Скибицкая Ирина Михайловна – председатель Краснодарской краевой общественной организации «Содружество Кубань-Украина», соискатель кафедры дореволюционной отечественной истории Кубанского государственного университета, *г. Краснодар*.

Слободян Александр Александрович – председатель Краснодарской региональной общественной организации украинская диаспора «Содружество», *г. Атиеронск Краснодарского края*.

Тернавский Николай Александрович – кандидат исторических наук, *г. Краснодар*.

Федина Алла Ивановна – кандидат культурологии, краевед, *пос. Энем (Адыгея)*.

Хведченя Сергей Борисович – кандидат географических наук, старший научный сотрудник отдела специальных исторических дисциплин Института истории Украины НАН Украины, *г. Киев (Украина)*.

Чумаченко Виктор Кириллович, кандидат филологических наук, профессор КГУКИ, член Научного общества имени Шевченко, заслуженный работник культуры Кубани и Украины, *г. Краснодар*.

Чухлиб Тарас Васильевич – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, директор Научно-исследовательского института казачества при Институте истории Украины НАН Украины, *г. Киев (Украина)*.

Чухлий Светлана Александровна, аспирантка исторического факультета Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, *г. Харьков, (Украина)*.

Шевченко Галина Николаевна, кандидат исторических наук, доцент Кубанского государственного университета, *г. Краснодар*.

Шкуро Владимир Ильич – главный специалист Государственного архива Краснодарского края, *г. Краснодар*.

Научное издание

КУБАНЬ-УКРАИНА: ВОПРОСЫ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Выпуск 2

Редактор *Е. А. Давиденко*
Корректор *Н. А. Мазепа*
Художник *Н. Н. Дорофеев*
Технический редактор *О. Н. Мишина*
Корректор *Н. А. Мазепа*
Компьютерная вёрстка *Р. А. Селезнёв*

Подписано к печати 23.08.2007 Формат 60×84 1/16

Гарнитура Таймс.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. п.л. 14,53 Уч.-изд. л. 21,4

Тираж 500 экземпляров. Заказ № 282

Отпечатано с оригинал-макета в типографии ООО «Картика»:

350000, Краснодар, ул. Новороссийская, 200

E-mail: info@kartika.ru

